

JĘZYKOZNAWSTWO

XI

RADA NAUKOWA

Marian BUGAJSKI (Uniwersytet Zielonogórski)
Małgorzata DAWIDZIAK-KŁADOCZNA (Uniwersytet Wrocławski)
Marta KERULOVÁ (Uniwersytet Konstantyna Filozofa w Nitrze, Słowacja)
Barbara KUDRA (Uniwersytet Łódzki)
Kazimierz OŻÓG (Uniwersytet Rzeszowski)
Jana RACLAVSKA (Uniwersytet Ostrawski, Czechy)
Ewa ROGOWSKA-CYBULSKA (Uniwersytet Gdański)
Joanna SOBCZYKOWA (Uniwersytet Śląski)
Dymitr STROWSKI (Uralski Uniwersytet Federalny w Jekaterynburgu, Rosja)
Oksana ZELINSKA (Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny w Humaniu, Ukraina)

RECENZENCI

Dejan AJDAČIĆ (Kijowski Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki, Ukraina)
Oleh BELEY (Uniwersytet Wrocławski)
Nina GROZJAN (Krymski Uniwersytet Inżynieryjno-Pedagogiczny, Symferopol)
Josef JODAS (Uniwersytet Wrocławski)
Vasyl LUCZYK (Narodowa Akademia Nauk Ukrainy)
Violetta MACHNICKA (Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy w Siedlcach)
Małgorzata MAGDA-CZEKAJ (Instytut Języka Polskiego PAN)
Kazimierz MICHALEWSKI (Uniwersytet Łódzki)
Lesia MUSHKETYK (Narodowa Akademia Nauk Ukrainy)
Pavol ODALOŠ (Uniwersytet Mateja Bela w Bańskiej Bystrzycy, Słowacja)
Feliks PLUTA (Uniwersytet Opolski)
Tetiana RUDA (Narodowa Akademia Nauk Ukrainy)
Svetlana SOKOLOVA (Narodowa Akademia Nauk Ukrainy)
Magdalena STECIĄG (Uniwersytet Zielonogórski)
Tetyana TYSZCZENKO (Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny w Humaniu, Ukraina)

Nadesłane do redakcji artykuły są oceniane anonimowo przez dwóch Recenzentów

PRACE NAUKOWE
AKADEMII IM. JANA DŁUGOSZA W CZĘSTOCHOWIE

JĘZYKOZNAWSTWO

XI

Częstochowa 2015

Redaktor naczelny
Dorota SUSKA

Komitet redakcyjny
Renata BIZIOR (sekretarz redakcji), Aleksander GADOMSKI, Violetta JAROS,
Maria LESZ-DUK, Urszula WÓJCIK

Redaktor naczelny wydawnictwa
Andrzej MISZCZAK

Korekta
Dariusz JAWORSKI

Redaktor techniczny
Piotr GOSPODAREK

Projekt okładki
Sławomir SADOWSKI

PISMO RECENZOWANE

Podstawową wersją periodyku jest publikacja książkowa

© Copyright by Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie
Częstochowa 2015

ISSN 2391-8616

Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego
Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie
42-200 Częstochowa, ul. Waszyngtona 4/8
tel. (34) 378-43-29, faks (34) 378-43-19
www.ajd.czest.pl
e-mail: wydawnictwo@ajd.czest.pl

SPIS TREŚCI
CONTENTS

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Nataliia DANYLIUK

- Ісламізми-загальні назви в українських перекладах Корану 9
Common Nouns of Islamic Origin in the Ukrainian Translations of the Quran
(Summary) 18

Małgorzata DAWIDZIAK-KŁADOCZNA

- Językowe sygnały recepcji mów w staropolskich dziennikach
sejmowych i sprawozdaniach stenograficznych z obrad sejmku 19
Language Signals of Reception Speeches in Parliamentary Diaries
and Shorthand Reports (Summary) 32

Katarína DUDOVÁ

- Interpretácia kognitívneho východiska v horizontálnom
a vertikálnom kreovaní textu 33
Interpretation of Cognitive Foundation in the Horizontal and Vertical Formation
of the Text (Summary) 44

Aleksander GADOMSKI, Halina GADOMSKA

- Основные направления теоретических исследований
в современном славянском языкознании 45
Main Issues of Theoretical Research in Contemporary Slavonic Linguistics
(Summary) 62

Weronika JARMAK

- Перекладацькі трансформації у перекладах поезій Т.Г. Шевченка
сербською мовою 63
Transformations in Serbian Translations of Poems by T.H. Shevchenko (Summary) ... 72

Violetta JAROS

- Formy fleksyjne czasowników a formy wypowiedzi
w idiostylu naukowym Joachima Lelewela 73
Inflectional Verb Forms vs. Utterance Forms in Joachim Lelewel's Scholar Idiostyle
(Summary) 94

Monika KACZOR

- Utylitaryzm etyczny jako element zachowania językowego
(na podstawie tekstów ofert firm ubezpieczeniowych) 95
Ethical Utilitarianism as an Element of Linguistic Behavior (Summary) 108

Mirosława KARATCUBA	
«Жіночий принцип» як неодмінна структурна складова сербських ліричних народних балад	109
“Feminine Principle” as Necessary Structural Constituent of the Serbian Lyric Folk Ballads (Summary)	119
Oleksy KOZACZENKO	
Проблеми лексичної інтерференції на матеріалі української та польської мов та шляхи її подолання у польському мовленні студентів філологічних факультетів	121
Problems of Ukrainian-Polish Lexical Interference and Ways of Solving Them in the Course of Teaching Polish Philology Students of Ukrainian Universities (Summary) ..	140
Maria LESZ-DUK	
Neologizmy w twórczości Stanisława Lema	141
Neologisms in Creation of Stanisław Lem (Summary)	151
Urszula WÓJCIK	
O sposobach badania nazw własnych (przeszłość, teraźniejszość, przyszłość)	153
The Evolution of Onomastic Research (Past, Present and Future) (Summary)	162
JUWENILIA NAUKOWE	
Marzena FORMA	
Stylizacja potoczna w powieści kryminalnej Ewy Ostrowskiej <i>Bez wybaczenia</i> (zagadnienia leksykalne)	165
The Colloquial Stylization of Detective Novel by Ewa Ostrowska <i>Bez Wybaczenia</i> (Lexical Issues) (Summary)	181
Iwona SKRZYPCZYK-GAŁKOWSKA	
Charakteryzacja językowa postaci młodzieżowych w powieści Ludmiły Marjańskiej <i>Pierwsze śniegi, pierwsze wiosny</i> (wybrane zagadnienia)	183
Language Characterization of Young People in the Novel by Ludmiła Marjańska <i>First Snows, First Springs</i> (Selected Issues) (Summary)	192

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Nataliia DANYLIUK

Ісламізми-загальні назви в українських перекладах Корану

Анотація

У статті аналізуються семантично пов'язані з ісламом загальні назви, що з'являються в п'яти українських перекладах Корану. Ісламізми ці поділено на назви, що відображають відношення до релігії й Бога, назви, пов'язані з мусульманськими релігійними обрядами й ритуалами, назви міфологічних істот, назви частин коранічного тексту, назви культових споруд або їх частин, інші назви. Ісламізми-оніми, що функціонують в україномовних перекладах коранічного тексту характеризуються високим ступенем засвоєння українською мовою: оформилися її фонетичними й графічними засобами, набули властивих їй морфологічних форм і притаманної для неї словозміни, частково включилися в українські словотворчі процеси, подаються в загальних словниках разом із питомою лексикою (за винятком кількох лексичних одиниць). Деякі ісламізми, що з'являються в українських перекладах Священної Книги мусульман, у лексикографічних працях характеризуються іншою, не пов'язаною з ісламом семантикою. Це означає, що іноді розпізнати ісламізми можна лише завдяки контексту.

Ключові слова: українська мова, ісламська лексика, Коран, загальні назви.

Проблема мовних контактів і запозичень завжди була актуальною й привертала увагу дослідників. Проте якщо лексичні запозичення із західних мов досить часто ставали об'єктом вивчення українських мовознавців, то цього не можна сказати про запозичення з мов східних. Так в українській лінгвістиці, на відміну від, наприклад, польської чи російської, досі немає ґрунтовних студій, у яких досліджувалися б безпосередньо арабські лексичні запозичення. Арабізми, як правило, розглядаються або разом з іншою чужомовною лексикою, або ж у загальній масі орієнталізмів. Тим більше бракує в українській мовознавчій науці праць, присвячених ісламській релігійній лексиці, основним джерелом якої є саме арабська мова – мова літургічна, священна. Значною мірою це, певна річ, пов'язане з тим, що протягом тривалого часу,

у період радянського панування, релігію трактували як пережиток минулого, і все, що мало хоч якесь відношення до неї, не вважалося гідним дослідження. Крім того, не треба забувати й про те, що іслам і ісламська культура були й, очевидно, залишаються занадто екзотичними для більшості українців.

Проникненню в українське мовне середовище певної кількості семантично пов'язаних з ісламом лексем – ісламізмів – не могло не сприяти ознайомлення зі Священною книгою мусульман – Кораном, її вивчення та переклад. Сьогодні існує п'ять перекладів Корану українською мовою: Олександра Лисенецького, Яреми Полотнюка, Валерія Рибалкіна, Валерія Басирова, Михайла Якубовича.

Мета даної статті – проаналізувати ісламізми-апеллятиви, що з'являються в текстах українських перекладів Головної книги ісламу, і з'ясувати, чи ці лексеми засвоїлись українською мовою, відображені в загальних словниках української мови, чи, можливо, мають обмежену сферу вживання й побутують лише в якості термінів, відомих вузькому колу спеціалістів; і чи лексеми, зафіксовані як у словниках, так і в перекладах Корану, мають таке саме значення, чи характеризуються новим, відмінним.

Ісламізми-загальні назви, вибрані з трьох повних українських перекладів Корану – Олександра Лисенецького, Валерія Басирова, Михайла Якубовича, а також із двох часткових – переклад Яреми Полотнюка (сури 1, 2 (1-ий, 2-ий, 255-ий аяти), 24 (35-ий, 63-ій, 64-ий аяти), 35 (9– 12-ий аяти), 51–53, 56, 68–70, 73–75, 77–97, 99–114) і Валерія Рибалкіна (сури 1–16, 51, 52, 55, 56, 69, 70, 75, 77–79, 83, 84, 88, 89, 100, 109, 113, 114), можна поділити на шість груп: 1) назви, що відображають відношення до релігії й до Бога; 2) назви, пов'язані з мусульманськими релігійними обрядами й ритуалами; 3) назви міфічних істот; 4) назви частин коранічного тексту; 5) назви культових споруд або їх частин; 6) інші назви.

1. Назви, що відображають відношення до релігії і Бога

Ансари (КЯ, КБ, КР-1) – буквально – „помічники”, мешканці Медини, які в 622 році уклали угоду з пророком Мухаммадом, визнавши його своїм вождем і релігійним наставником, надавши пророку й мугаджирам матеріальну підтримку й право оселитися в їхньому місті (Милославський 1991, 21); мединці, які прийняли іслам і підтримали мугаджирів – мусульман, що переселилися з Мекки в Медину (Якубович 2012, 282). Олександр Лисенецький у своєму перекладі Корану замість *ансари* вживає слово *помічники*¹.

¹ Український текст перекладу Корану Олександра Лисенецького надруковано латинськими літерами. У даній праці транслітеруємо латиницю кирилицею. Літери,

Джахілія (КБ) – буквально – „незнання”, епоха язичництва, означає доісламський період і релігійний стан мешканців Аравії до появи пророка Мухаммада; більш точно під джахілією розуміється період життя людей без пророка – час від Іси до Мухаммада (Милославский 1991, 63). У перекладі Михайла Якубовича вживається вираз *перше невігластво* – час від Ідриса до Нуха (Якубович 2012, 629); у Олександра Лисенецького – *часи незнання*.

Іслам (КЯ, КБ, КР-1), *іслям* (КЛ) – буквально означає „віддання себе богу”, „покірність” (Милославский 1991, 104).

Мугаджири (КЯ, КР-1), *мухаджири* (КБ) – „які здійснили гіджру”, мусульмани, які слідом за пророком Мухаммадом переселилися з Мекки в Медину (Милославский 1991, 177). У перекладі Олександра Лисенецького ця назва відсутня, замість неї – *перші з вимандрувавших*.

Мусульмани (КБ, КР-1, КЛ) – буквально означає „віддані ісламу”. Ця лексема жодного разу не зустрічається в перекладі Михайла Якубовича, замість *мусульмани* перекладач вживає вирази *покірні, віддані*.

Сабеї (КЯ, КР-1), *сабії* (КБ), *сабейці* (КЛ) – релігійна громада, яка займала проміжне становище між віруючими та язичниками, через що знаходилася під покровительством мусульманської общини (Милославский 1991, 201). Послідовники сабеїзму, давньої близькосхідної релігії, яка вирізняється астральними культами; серед деяких сабеїв побувала ідея єдинобожжя (Якубович 2012, 12).

Ханіф (КЯ, КБ, КР-1) – людина, яка сповідує єдинобожжя. Згідно з мусульманськими переказами, у доісламській Аравії ханіфами називали людей, які відмовлялися поклонятися ідолам, аскетів, що дотримувалися ритуальної чистоти, вірили в єдиного бога, але не приєднувалися ні до християн, ні до іудеїв; у Корані ханіфом названо Ібрагіма (Милославский 1991, 273). У перекладі Олександра Лисенецького – *[людина] чистої віри*.

2. Назви, пов'язані з мусульманськими релігійними обрядами й ритуалами

Азан (КБ) – заклик до молитви в мусульман; згідно з переказами, азан було встановлено Мухаммадом у 622–623 роках, і полягав він у промовлянні фрази „ас-салат джаміатан” („молитва разом”) (Милославский 1991, 14). Ця лексема з'являється тільки в перекладі Валерія Басирова.

а також буквособолучення, що з'являються в перекладі Лисенецького, замінюємо наступним чином: а – а, б – б, с – ц, є – є', d – д, е – е, f – ф, g – г, h – г, i – i, j – й, k – к, l – л', l – л, m – м, n – н, n' – н', o – о, p – п, r – р, s – с, t – т, u – у, w – в, y – и, z – з, ž – ж, je – е, ji – і, ju – ю, ja – я, ch – х, cz – ч, sz – ш, szcz – щ.

Залят (КЯ, КБ) – податок на користь нужденних мусульман. Генетично залят пов'язаний з доісламським племінним звичаєм розподілу захопленої здобичі й створення своєрідного „фонду” взаємодопомоги племені. У меккських сурах означає благодіяння, матеріальну допомогу, милостиню (Милославский 1991, 74). У перекладі Корану Олександра Лисенецького замість *залят* вживається слово *милостиня*, у Валерія Рибалкіна – *очищувальна милостиня*.

Іттікаф (КЯ) – тривале перебування в мечеті задля поклоніння Аллаху (Якубович 2012, 39). Відмова від мирської суєти; ідеться про останні десять днів Рамадану, коли особливо набожні люди проводять дні й ночі в мечетях; така практика заохочується, але не є обов'язковою (Рибалкін 2002, 140). Ця лексема з'являється тільки в перекладі Корану Михайла Якубовича.

Іхрам (КЯ, КБ) – особливий стан, увійшовши в який віруючий здійснює велике (хадж) і мале (умра) паломництво (Милославский 1991, 118); обрядовий вступ паломників на територію меккської мечеті (Якубович 2012, 167). Олександр Лисенецький замість слова *іхрам* вживає *паломництво*.

Кібла (КЯ, КР-1), *кібла* (КБ), *Кібля* (КЛ) – буквально означає „те, що знаходиться навпроти”; напрям на Мекку, точніше – на Каабу, якого слід дотримуватися під час мусульманської молитви й здійснення низки ритуалів (Милославский 1991, 136). Спочатку мусульмани під час молитви поверталися обличчям до Єрусалиму, проте з другого року гіджри вони почали молитися у бік Мекки (Якубович 2012, 29).

Намаз (КБ) – канонічна молитва, один із п'яти обов'язкових приписів ісламу (Милославский, 204). Лисенецький, Якубович і Рибалкін замість слова *намаз* вживають *молитва*.

Умра (КЯ), *умра* (КР-1) – мале паломництво, яке включає в себе лише частину обрядів хаджу (Якубович 2012, 32). У перекладі Валерія Басирова – *мале паломництво*, у перекладі Олександра Лисенецького – *посіщене, вступ [до Кааби]*.

Хадддж (КЯ), *хадж* (КБ, КР-1) – паломництво до Мекки, один із п'яти „стовпів” ісламу. Кожен мусульманин хоча б раз у житті мусить здійснити хадж; людина, неспроможна зробити це, може послати свого „замісника”. (Милославский 1991, 261). Дана лексема відсутня в перекладі Корану Олександра Лисенецького, замість неї вживається слово *мандрувати*.

3. Назви міфічних істот

Гурії (КБ, КР-2) – у Корані – ті, у кого білки очей різко контрастують з чорним кольором зіниць, тобто чорноокі, – райські діви, які будуть

дружинами праведників у раю (Милославский 1991, 283). У перекладі Олександра Лисенецького – *гуриси*. Михайло Якубович, Валерій Басиров, Валерій Рибалкін та Ярема Полотнюк у своїх перекладах коранічного тексту, коли мова йде про дів мусульманського раю, вживають також лексему *чорноокі*.

Джини (КЯ, КБ, КП, КР-2), *джинни* (КР), *Джінни*, *джінни* (КЛ) – міфологічні істоти, одна з трьох категорій створених Аллахом розумних істот (дві інші – ангели й люди). Згідно з Кораном, джини були створені з бездимного вогню, мають повітряні або вогняні тіла, здатні приймати будь-яку подобу, виконувати важку роботу. Жили на землі ще до створення Адама, зазвичай ворожі людям. Згідно з переказами, бувають жіночої й чоловічої статі, мешкають у пустелях, горах і лісах. Іноді перекази до джинів відносять також шайтанів (Милославский 1991, 66). Сімдесят друга сура коранічного тексту має назву „Аль-Джін” („Джини”). У перекладі Корану Олександра Лисенецького це – як загальна назва, так і власна.

Шайтан (КЯ, КБ, КР-1, КП) – злий дух, головне знаряддя Ібліса для спокушання людей. Шайтани створені з вогню або диму, можуть мати імена й приймати різні зовнішні форми; разом зі своїм господарем Іблісом аш-Шайтаном приречені на пекельні муки після Дня Суду (Милославский 1001, 289). Олександр Лисенецький замість слова *шайтан* вживає *сатана*.

4. Назви частин коранічного тексту

Аят (КЯ, КР-1), *айят* (КБ, КП) – буквально означає „знак”, „диво”; найменша частина коранічного тексту, „вірш”. Початкове значення слова аят у Корані – „чудо”, „знамення” (Милославский 1991, 16). Лексема *аят* з’являється в усіх українських перекладах Священної книги мусульман, крім перекладу Олександра Лисенецького, де замість *аят* вживається слово *вірш* або *знак*.

Сура (КЯ, КБ, КР-1, КЛ) – буквально – „ряд”, „ранг”; назва кожної зі 114 частин, на які ділиться текст Корану. У самому Корані сура має значення „першочергове”, „найважливіше”. Сурою називалися окремі (зазвичай короткі) „божественні одкровення”, які отримував Мухаммад. Із часом це слово набуло значення „частина коранічного тексту”, „розділ” Корану (Милославский 1991, 214).

5. Назви культових споруд або їх частин

Мечеть (КЯ, КБ, КР-1) – буквально означає „місце, де здійснюються земні поклони”; молитовний будинок ісламу (Милославский 1991, 160).

У перекладі Олександра Лисенецького замість *мечеть* виступає слово *мошея*.

Міхраб (КР-1) – ніша в стіні мечеті, звернена в сторону Мекки, позначає напрям молитви – киблу. У коранічному тексті вживається в значенні „вівтар”, „святинище” (Милославский 1991, 166). Дана лексема з’являється тільки в перекладі Валерія Рибалкіна. У Михайла Якубовича – *святинище*, у Валерія Басирова – *молитовня*, у перекладі Олександра Лисенецького – *келія*.

6. Інші назви

Джиз’я (КР-1) – подушний податок, який платили іновірці в мусульманських державах і який розглядався правознавцями, як викуп за збереження життя при завоюванні (Милославский 1991, 65). У перекладі Якубовича, а також Басирова – *данина*, у перекладі Лисенецького – *дань*.

Імам (КЯ, КБ, КР-1, КЛ) – походить від арабського дієслова *атта* – „стояти попереду”, „керувати чим-небудь”, „бути на чолі”; особа, яка керує відправою в мечеті, духовний керівник, голова мусульманської громади (Милославский 1991, 97). Той, хто очолює молитву, у ширшому значенні – вождь, голова, керівник (Якубович 2012, 24).

Мекканці – мешканці Мекки; лексема зафіксована тільки в частковому перекладі Корану Яреми Полотнюка.

Самум (КР-2, КЛ) – 1) гарячий вітер; 2) вогонь, із якого було створено джина; 3) щось страшне, болюче, своєрідна кара, позбавити якої може лише Аллах.

Хіджра (КБ) – буквально означає „виселення”; переселення Мухаммада та його соратників із Мекки в Медину (Милославский 1991, 278).

Переважно більшість ісламізмів-апелятивів, що з’являються в українських перекладах Священної книги ісламу, реєструють також словники української мови. Так, наприклад, у *Великому тлумачному словнику сучасної української мови* за редакцією В. Бусела можна знайти такі лексеми, як: *азан* – заклик до обов’язкової молитви в мусульман, який сповіщає з мінарету муедзин мечеті (Бусел 2005, 15); *геджра* (також *гіджра*, *хіджра*) – втеча Мухаммеда з Мекки в Медину 15 липня 622 року, що ознаменувало початок мусульманської ери (Бусел 2005, 226); *гурії* – у мусульманській міфології – надзвичайно вродливі, вічно юні діви, що живуть у раю і втішають праведників (Бусел 2002, 266); *джизья* – подушний податок, що його сплачувало немусульманське чоловіче населення в Османській імперії, а також у інших васально залежних від неї державах (Бусел 2005, 291); *джини* – у арабській та іранській міфології – назва добрих і злих духів (Бусел 2005, 292); *закят* – релігійний податок

з мусульман (Бусел 2005, 400); *імам* – духовний глава всіх мусульман або певної їх частини; // титул правителя мусульманської держави, наділеного релігійною, політичною і військовою владою; // мулла, який керує спільною молитвою в мечеті, а також настоятель мечеті (Бусел 2005, 492); *ірам* – верхній одяг пілігримів, у якому вони подорожують до Мекки (Бусел 2005, 505); *іслам* – магометанська релігія; мусульманство (Бусел 2005, 506), *камфора* – пахуча безбарвна кристалічна речовина, що застосовується в медицині й техніці (Бусел 2005, 516); *мечеть* – молитовний дім у мусульман (Бусел 2005, 666), *міхраб* – ніша в стіні мечеті (Бусел 2005, 680); *мусульманин* – те саме, що магометанин; той, хто визнає магометанство (Бусел 2005, 697); *намаз* – мусульманський релігійний обряд, за якого молитва супроводжується певними ustalеними рухами й ритуальним обмиванням (Бусел 2005, 723); *самаряни*, *самаритяни* – об'єднані в релігійну общину нащадки давньоєврейського населення Ізраїльського царства; етнічна група в Палестині (Бусел 2005, 1286); *самум* – сухий гарячий вітер у пустелях Азії та Африки; піщаний ураган (Бусел 2005, 1292); *сура* – розділ Корану (Бусел 2005, 1416); *хадж* – ходіння на прощу до Мекки й Медини, що вважається в мусульман подвигом благочестя (Бусел 2005, 1554); *шайтан* – у мусульманській міфології – злий дух; чорт, диявол (Бусел 2005, 1612).

Двадцятитомний *Словник української мови* за редакцією В. Русанівського реєструє також лексему *аят* – найменша структурна одиниця Корану (Русанівський 2010, 297); а *Етимологічно-семантичний словник українських мов* І. Огієнка – лексему *мошея* – італійський варіант слова *мечеть* (Митрополит 1988, 36).

Як бачимо, деякі ісламізми у лексикографічних працях характеризуються іншою, не пов'язаною з ісламом семантикою. Так, наприклад, *самум* у словниках української мови – це сухий гарячий вітер, тоді як у текстах українських перекладів Корану це ще й вогонь, із якого було створено джина, а також щось жахливе, болюче; *камфора* в словниках – пахуча речовина, у той час як у коранічних перекладах – живиця, напій із якої питимуть правовірні мусульмани в раю. Тобто іноді розпізнати ісламізми можливо лише завдяки контексту.

Варто також звернути увагу на лексему *іхрам*, яка на сторінках перекладу Головної книги ісламу означає особливий стан, у якому віруючі здійснюють паломництво до Мекки, а в словнику української мови *ірамом* (не *іхрамом*) названо верхній одяг цих паломників.

До слів, що мають обмежену сферу вживання, тобто з'являються в українських перекладах Корану, проте не входять до реєстру загальних словників української мови, належать назви, що відображають відношення до релігії й до Бога: *ансари*, *джахілія*, *мугаджири* (*мухаджири*), *ханіф*,

а також окремі назви, пов'язані з мусульманськими релігійними обрядами й ритуалами: *иттікаф*, *кибла* (*кібла*), *умра* (*'умра*).

Майже всі ісламізми, що зустрічаються в перекладах коранічного тексту українською мовою, походять з арабської мови, за винятком слова *шайтан*, що має гебрайське (Мельничук 2012, 368) або ефіопське походження (Мельничук 2012, 501), *самарянин* (або *самаритянин*) – грецьке походження (Фасмер 1987, 553), *намаз* – перське (Фасмер 1987, 41).

Загалом усі ці назви підпорядкувалися фонетичним законам української мови. Невластиві українській мові фонемі, як, наприклад, арабські міжзубні, фарингальні фрикативи, глибокозадньоязикові, на українському мовному ґрунті замінюються фонемами, близькими за артикуляційними ознаками, тобто відбувається процес субституції: *adhān* – *азан*; *hadjdj* – *хадж*, *qibla* – *кібла*, *кибла* та ін. Немає в українській мові і довгих голосних фонем, тому, пристосовуючись до особливостей фонетичної системи української мови, арабські голосні втрачають свою розрізнявальну ознаку довгота – короткість. Арабська *ā* (довга) і *a* (коротка) замінюються однією українською голосною *a*, наприклад: *imām* – *імам*, *samūm* – *самум* і под.; арабські фонемі *ī* (довга) та *i* (коротка) передаються через українську *i*, наприклад: *hanīf* – *ханіф*, *mīhrāb* – *міхраб* або *и djinn* – *джин* і т. д.; *ū* (довга) та *u* (коротка) замінюються однією фонемою *u*, наприклад: *sūra* – *сура*, *tuhādjir* – *мугаджир* і под.

Щодо морфологічного освоєння, то назви, що закінчуються на приголосний, на українському мовному ґрунті усвідомлюються як іменники чоловічого роду, наприклад: *азан*, *імам*, *іслам*, *міхраб*, *намаз*, *самум*, *хадж*, *шайтан*; а слова з кінцевим *-a* – як іменники жіночого роду, наприклад: *джизья*, *сура*, *гіджра* (*хіджра*) і, відповідно, набувають притаманної їм словозміни, наприклад: *імам* – *імама* – *імамові* – *імама* – *імамом* – *імамові* – *імаме*; *хадж* – *хаджу* – *хаджеві* – *хадж* – *хаджем* – *хаджеві* – *хадже*; *джизья* – *джизьї* – *джизьї* – *джизью* – *джизьєю* – *джизьї* – *джизьє*; *сура* – *сури* – *сурі* – *суру* – *сурою* – *сурі* – *суро*.

Іноді в процесі засвоєння чужомовної лексеми в новому мовному середовищі може змінюватися її категорія роду, наприклад, в арабській мові *zakāt* – це іменник жіночого роду, а в українській – чоловічого (*закят*).

У деяких словах змінюється граматична категорія числа, наприклад, лексеми *аят*, *гурія*, *джин*, *мусульманин* мають в українській мові значення однини, хоча в мові-джерелі виражають категорію множини. Множинні форми ці іменники утворюють уже за внутрішніми законами української мови, наприклад: *аят* – *аяти*, *гурія* – *гурії*, *джин* – *джини*, *мусульманин* – *мусульмани*.

На основі окремих апелятивів, що функціонують в україномовних перекладах коранічного тексту, за допомогою різних словотворчих засобів

творюються нові слова, наприклад: *іслам* – *ісламізація*, *ісламізм*, *ісламський*; *камфора* – *камфорний*, *камфоровий*, *камфороносний*; *мечеть* – *мечетний*; *мусульманин* – *мусульманка*, *мусульманство*, *мусульманський*; *самум* – *самумний*; *шайтан* – *шайтанів*. Похідних не творять (принаймні це не реєструють словники української мови) лексеми *азан*, *аят*, *гурія*, *джин*, *закят*, *міхраб*, *намаз*, *хадж*, *гіджра* (*хіджра*).

Таким чином, більшість пов'язаних з ісламом афелативів, які можна знайти в україномовних перекладах Корану, у цілому підпорядковані фонетичній і граматичній системі української мови. Частина лексем включилася також в українські словотворчі процеси. Про високий ступінь засвоєння ісламізмів на новому мовному ґрунті свідчить і те, що вони розглядаються не в спеціальних, а в загальних словниках разом із питомою українською лексикою (за винятком лексичних одиниць *ансари*, *джахлія*, *іттікаф*, *кибла* (*кібла*), *мугаджири* (*мухаджири*), *ханіф*, *умра*).

Перелік умовних позначень назв джерел

- КБ – Басиров В., 2011, *Коран. Переклади смислів Корану українською мовою*, Сімферополь.
- КЛ – Лисенецький О., 1914, *Коран*, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів, НТШ 627/1.
- КП – Полотнюк Я., 1990, *Коран*, „Всесвіт” 6, с. 90–129.
- КР-1 – Рибалкін В., 2011, *Коран. Вибрані сури (1–16)*, [w:] В. Рубель (упоряд.), *Історія Середньовічного Сходу*, Київ, с. 320–523.
- КР-2 – Рибалкін В., 2013, *Коран : давні сури (мекканських період)*, „Східний світ” 1, с. 139–160.
- КЯ – Якубович М., 2012, *Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою*, Медина.

Список літератури

- Бусел В. (голов. ред.), 2005, *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, Київ.
- Ковалев А., Шарбатов Г., 1998, *Учебник арабского языка*, Москва.
- Мельничук О. (голов. ред.), 2012, *Етимологічний словник української мови*, т. 6, Київ.
- Милославский Г., Негря Л. (ред.), 1991, *Ислам : Энциклопедический словарь*, Москва.
- Митрополит Іларіон, 1988, *Етимологічно-семантичний словник української мови*, т. 3, Вінніпег.

Рибалкін В., 2002, *Коран*, Київ.

Русанівський В. (голов. ред.), 2010, *Словник української мови*, т. 1, Київ.

Фасмер М., 1987, *Этимологический словарь русского языка*, т. 3, Москва.

Common Nouns of Islamic Origin in the Ukrainian Translations of the Quran

Summary

The article is devoted to analyzing common nouns semantically connected with Islam, which appear in five Ukrainian translations of the Quran. Those words will be divided into names that show attitude towards God and religion, names connected Muslim rites and religious traditions, names of mythological creatures, names of parts of the Quran, names of temples, religious buildings and their parts, other names. Common nouns of Islamic origin present in the Ukrainian translations of the Quran have a significant degree of adaptation to Ukrainian, were formed with its phonetic and grammatical means, acquired morphological form characteristic of this language, participated partly in its word formation processes, and appear in dictionaries along with Ukrainian lexis (apart from certain words). Some of the words of Islamic origin appearing in Ukrainian translations of the holy tekst of Islam and lexicographical works have semantics different from the Islamic one. This means that such words can be sometimes recognized only thanks to context in which they appear.

Keywords: Ukrainian language, Islamic lexis, Quran, common name.

<http://dx.doi.org/10.16926/j.2015.11.02>

Małgorzata DAWIDZIAK-KŁADOCZNA
Uniwersytet Wrocławski

Językowe sygnały recepcji mów w staropolskich diariuszach sejmowych i sprawozdaniach stenograficznych z obrad sejmu

Streszczenie

Materiał analizowany w artykule to relacje z obrad parlamentu: od czasów najdawniejszych (XVI w.) po współczesność (XXI w.). Oglądowi poddaję metody werbalizowania przez diarystę lub stenografa informacji o sposobie przyjmowania przez audytorium wystąpień poselskich. W artykule skupiam się na wyrażeniach służących ekponowaniu rozmaitych reakcji audytorium: zarówno akceptacji, jak i dezaprobaty wobec słów mówcy.

Słowa kluczowe: mowa sejmowa, sprawozdania stenograficzne, diariusze sejmowe, metateksty, recepcja.

Chociaż komunikowanie ma charakter jednokierunkowego przekazu od nadawcy do odbiorcy, to bardzo często osoby biorące udział w komunikacji wymieniają się rolami (por. Bugajski 2006). Wówczas mówimy o dialogu (jest on efektem sprzężenia zwrotnego), w którym w rzeczywistości wyróżniamy dwa przekazy, co obrazuje poniższy schemat.

nadawca (osoba X) – przekaz 1 (P1) – odbiorca (osoba Y)

nadawca (osoba Y) – przekaz 2 (P2) – odbiorca (osoba X)¹

Szczególnie ciekawa jest sytuacja, gdy impulsem do zamiany ról staje się chęć odbiorcy przekazu pierwszego (P1) do ustosunkowania się do jego treści, czyli wyrażenia opinii (aprobaty lub sprzeciwu) na temat słów nadawcy P1. Ta-

¹ Zaprezentowana propozycja jest zmodyfikowaną wersją schematu De Fleura (opublikowanego w 1966 roku), którą przytaczam za: Goban-Klas 2004, 62.

ka reakcja słowna (P2) zawiera informacje o tym, jak odbiorca P1 zrozumiał intencje nadawcy i jest szczególnie istotna w komunikowaniu perswazyjnym, którego istotą jest oddziaływanie nadawcy na odbiorcę. W tym wypadku zamiana ról daje więc pojęcie na temat skutków oddziaływania perswazyjnego. Można też powiedzieć, że obrazuje recepcję² pierwszego przekazu albo że wnosi informację na temat jego aspektu perlokucyjnego.

Przedstawiona tu charakterystyka sytuacji komunikacyjnej ma miejsce m.in. w debacie parlamentarnej, która cieszy się zainteresowaniem społeczeństwa nie tylko ze względu na treść wystąpień, ale również ze względu na sposób ich odbioru przez innych posłów oraz opinię publiczną. Współcześnie o spontanicznej reakcji izby na wypowiedzi poszczególnych polityków podczas debat sejmowych można się dowiedzieć, oglądając ich transmisje w mediach: telewizji czy w Internecie. Obserwacja reakcji całej izby lub poszczególnych posłów czy też grup parlamentarzystów na wystąpienia daje pojęcie o sposobie ich odbioru. Najlepszym jednak źródłem wiedzy na temat przyjęcia mów przez innych parlamentarzystów są sprawozdania stenograficzne³, które pełnią funkcję oficjalnego dokumentu utrwalającego przebieg obrad, zwłaszcza zaś każdą sytuację werbalną. Informacje na ten temat można czerpać głównie z wystąpień posłów i w niewielkiej mierze ze sporządzonego przez stenografa opisu sytuacji komunikacyjnej. Do tego wątku wrócę w dalszej części artykułu.

W pierwszych wiekach funkcjonowania parlamentu na ziemiach polskich sytuacja ta prezentowała się zdecydowanie odmiennie. W I Rzeczypospolitej to przekazy formułowane przez diarystów w diariuszach (które później zostały zastąpione sprawozdaniami stenograficznymi) pełniły najważniejszą rolę w przekazywaniu informacji o ludziach i wydarzeniach związanych z sejmem⁴ (Partyka 1990). To również one są dominującym, a czasami nawet jedynym źródłem informacji⁵ na temat zachowania parlamentarzystów podczas debaty, a także ich reakcji na wystąpienia innych mówców⁶.

W dalszej części artykułu zamierzam zanalizować sposoby werbalizowania w relacjach z obrad parlamentu informacji o przyjęciu wystąpień i postrzeganiu

² Wyrazu *recepcja* będę używała w znaczeniu szerszym niż znaczenie słownikowe – nie ograniczam go bowiem do odbioru dzieła literackiego, ale uwzględniam również odbiór innych typów tekstów, w tym również użytkowych.

³ Oczywiście współcześnie informacje na ten temat można czerpać z mediów, które chętnie publikują wszelkie komentarze na temat przemówień sejmowych.

⁴ Właśnie ta cecha upoważnia do nazywania diariuszy źródłami pośrednimi pisany, czyli takimi, „które powstały specjalnie dla upamiętnienia pewnych zdarzeń albo osób lub dla przekazywania informacji o nich” (Buksiński 1992, 3).

⁵ Dla ścisłości trzeba jednak dodać, że pewne informacje na temat recepcji poszczególnych mów zawierają również kolejne wystąpienia (funkcjonujące w diariuszach jako przytoczenia, rzadziej cytaty, w których posłowie ustosunkowują się do głosów poprzedników), ale główną funkcję w przekazywaniu informacji na temat recepcji mów pełnią te partie diariusza, których autorem jest diarysta.

⁶ Wynika to z oczywistego braku mediów i niemożliwości śledzenia obrad za ich pośrednictwem.

zachowania parlamentarzystów. Porównam metody prezentowania tego typu informacji przez stenografa i diarystę, stosując odwrócony porządek chronologiczny, to znaczy, omówienie rozpocznę od czasów współczesnych, następnie skupię się na sprawozdaniach powstałych w dwudziestoleciu międzywojennym i w okresie prac Sejmu Krajowego w Galicji. Dopiero potem przejdę do przedstawienia materiału wyekscerpowanego ze staropolskich diariusz sejmowych. Zanim jednak to uczynię, przypomnę, że diariusz, czyli forma uprawiana w I Rzeczypospolitej⁷, jest dokumentem łączącym różne typy tekstu: streszczenie (wyrażone w mowie zależnej), relację, przytoczenie i cytat. Informacje na temat recepcji mów wypływają przede wszystkim z relacji i ze streszczenia, czyli z tych fragmentów, w których podmiotem mówiącym jest diarysta. Sprawozdania stenograficzne, których historia w Polsce zaczyna się w II połowie XIX wieku⁸, zawierają natomiast wyraźnie wyodrębnione cytaty przemówień, dokumenty parlamentarne oraz teksty, których autorem i nadawcą jest stenograf, czyli stanowią stenograficzną obudowę sprawozdań. Składają się na nią: metateksty tworzące ramę (np. tytuł i datacja), zapowiedzi zachowań werbalnych, informacje związane z przebiegiem sesji oraz opisy zachowań werbalnych i pozawerbalnych. Właśnie ten ostatni typ tekstu jest najistotniejszy w kontekście problemu omawianego w tym artykule.

Prezentacja informacji o recepcji wystąpień w sprawozdaniach stenograficznych

Współczesne relacje z obrad parlamentu, reprezentujące sprawozdania stenograficzne, cechuje dążność do obiektywizmu i unikania komentarza stenografa. Czasami jednak musi on użyć wyrażeń określających zachowanie i reakcję izby, choćby po to, by uzasadnić wprowadzenie kolejnego cytatu i uspołnić całą relację. Posługuje się wówczas formułami, w których do minimum ogranicza wartościowanie. Repertuar tych formuł dziś jest ściśle określony i obejmuje następujące wyrażenia i zwroty: *poruszenie na sali, część posłów uderza w pulpity, gwar na sali, wesolość na sali, oklaski, długotrwałe oklaski, burzliwe oklaski, burzliwe oklaski w pulpity, długotrwałe burzliwe oklaski*. Zdarzają się również konstrukcje nieco bardziej rozbudowane, np.: *Na salę wchodzi witana oklaskami X*, których celem, podobnie jak wymienionych wyżej, jest relacjonowanie zdarzeń zachodzących w izbie. Dość często pojawia się też jako uwaga nawiasowa rzeczownik *dzwonek*, która jest sygnałem reakcji marszałka sejmowego na niewłaściwe zachowanie posłów, głównie na problemy z dyscypliną. Jeszcze kilkanaście

⁷ Najstarszy dostępny diariusz pochodzi z 1548 roku.

⁸ Pierwsze sprawozdania stenograficzne obejmują relacje obrad Sejmu Krajowego w Galicji, którego obrady zostały zainaugurowane w roku 1861.

lat temu używane było również wyrażenie *protesty na sali*, ale dziś unika się go. Warto dodać, że zaprezentowane nawiasowe uwagi stenografa nie wyczerpują całego zbioru. W niniejszym artykule zwracam bowiem wyłącznie uwagę na te jednostki leksykalne, które odnoszą się do jakiejś uprzedniej sytuacji językowej – nawiązują do niej lub ją komentują. Analizie nie podlegają zatem takie uwagi, jak np. *Zebrani wstają, chwila ciszy; Poseł X rozmawia z wicemarszałek Y*⁹.

Zbiór interesujących nas połączeń językowych wyekscerpowany ze sprawozdań stenograficznych sporządzanych w okresie dwudziestolecia międzywojennego jest obszerniejszy w porównaniu z zasobem, z którego korzystają współcześni stenografowie. Dodatkowo obejmuje następujące wyrazy i wyrażenia: *wrzawa, ciągła wrzawa, wielka wrzawa, wrzawa trwa, wrzawa trwa nadal, różne okrzyki, śmiechy, sprzeciw, żywe sprzeciwy, X protestuje, X przerywa, protesty, przerywania, stukania w pulpity, stukania w pulpity powtarzają się, utarczka słowna między X-em a Y-em, brawa, huczne brawa, oklaski w całej sali, długotrwałe oklaski, potakiwania, okrzyki przytakujące*. Wymienione formuły wzbogacane są często o takie określenia, jak *na prawicy, na lewicy*. Ponadto pojawiały się bardziej rozbudowane konstrukcje werbalne, wykorzystujące schemat hipotaksy: *P. Śledziński wykrzykuje słowa, które giną w ogólnej wrzawie, Wyrzykowski wydaje okrzyki, których treść ginie we wrzawie*¹⁰ (20.10.1931). Trzeba zdawać sobie też sprawę z tego, że stenograf napotyka na wielkie trudności w zwerbalizowaniu niektórych niestandardowych zachowań posłów.

W pierwszych sprawozdaniach stenograficznych, sporządzanych z obrad Sejmu Krajowego w Galicji¹¹, pojawia się jeszcze więcej wariantów wyrażen odnoszących się do reakcji posłów. Ich mnogość wynika ze stosowania synonimii gramatycznej i leksykalnej oraz bogatego wyboru wyrazów określających, np. rzeczownikom *brawa* lub *oklaski* mogą towarzyszyć takie przydawki, jak *liczne, przeciągłe, powszechne, huczne* i *głośne*. Dość bogaty jest również repertuar wyrażen odnoszących się do braku dyscypliny w izbie. Poza używanymi po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku, pojawiają się, m.in.: *szmer, zamieszanie, gwar, niepokój*.

Ten wybór – obszerniejszy w porównaniu z repertuarem stosowanym współcześnie – okazuje się jednak bardzo ubogi, gdy zestawimy go ze zbiorem połączeń językowych używanych w omawianej funkcji przez diarystów. Temu zagadnieniu poświęcę dalszą część artykułu.

⁹ Sprawozdania stenograficzne z obrad współczesnego sejmu dostępne są na stronie: <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/stenogramy.xsp> [stan z 12.01.2015].

¹⁰ Sprawozdania stenograficzne z obrad sejmów dwudziestolecia międzywojennego zostały zdigitalizowane i dostępne są na stronie: http://bs.sejm.gov.pl/F/RMD8AY5KDA8C6FJT32SMTRE4DGSYLL66UHLBHAYE3PANMAFLN3-05301?func=find-c&x=46&y=10&CCL_TERM=WFM%3DST [stan z 12.01.2015].

¹¹ Opracowując ten fragment artykułu, korzystałam ze sprawozdań stenograficznych z posiedzeń Sejmu Krajowego w Galicji (<http://jbc.bj.uj.edu.pl/publication/6196>) [stan z 12.01.2015].

Prezentacja informacji o recepcji wystąpień w diariuszach sejmowych

Komentarze diarysty w każdym z analizowanych źródeł przyjmują inną formę w porównaniu z wyrażeniami zaprezentowanymi wyżej. Na kształt diariuszów wpływ miały bowiem różne czynniki: kultura piśmiennicza diarysty, jego erudycja i orientacja w sprawach polityki, umiejętność wprowadzania do relacji własnych sądów, a także kultura sarmacka (por. Dziechcińska 1991). „Diariusz jako przekaz językowy [...] nie mieścił się w ramach ówczesnych poetyk, nie należał więc do literatury. Miejscem jego istnienia były zatem obszary twórczości rękopiśmiennej, funkcjonującej w tej właśnie postaci w odbiorze czytelnicy” (Dziechcińska 1991, 86). Diariusze sejmowe, podobnie jak diariusze podróży, to „teksty silnie związane z pewnymi powszechnie funkcjonującymi w tej epoce przekonaniem i utrwalonymi sposobami opisu otaczającej rzeczywistości” (Dziechcińska 1991, 113). Diariusz usiłuje odpowiedzieć nie tylko na pytania: kto, kiedy, co i jak powiedział/ mówił, ale również, jak reagowali poszczególni parlamentarzyści lub grupy parlamentarzystów na te wypowiedzi. Jest to przejaw dbałości o kompletność relacji i dążność do zaprezentowania jej ze szczegółami. Nie ma jednak wątpliwości, że diarysta nie relacjonował wiernie wszystkich faktów, z pewnością przeprowadzał ich selekcję, uwzględniając tylko te wydarzenia, które uważał za istotne z punktu widzenia swojego zleceniodawcy. Jego relacja niewątpliwie była też uzależniona od sympatii politycznych.

Informacja o treści wypowiedzi posła stanowi tylko część składową tekstów w diariuszach, zawierają one bowiem jeszcze sporządzoną przez diarystę ocenę owej wypowiedzi i sposobu jej werbalizacji. Tę funkcję pełnią, m.in., czasowniki mówienia (*verba dicendi*)¹², a więc „konstrukcje opisujące akt mowy” (Kleszczowa 1985), inaczej mówiąc – „konstrytuanty zdań opisujących werbalną komunikację. Opisywaną przez takie zdanie rzeczywistością pozajęzykową jest akt mowy w całej swej złożoności, przy czym samo zdanie opisujące stanowi również element aktu mowy – jest tekstem wytworzonym przez kogoś i kierowanym do jakiegoś odbiorcy” (Kleszczowa 1989, 17)¹³. *Verba dicendi* są również wyspecjalizowane do opisywania sytuacji zdominowanych przez inne kody niż kod językowy, jednocześnie są nośnikiem treści wytworzonych przez interpretanta (Kleszczowa 1989). Oto warunki, które musi spełniać zdanie, by uznać, że występujące w nim orzeczenie jest reprezentowane przez czasownik mówienia (Kleszczowa 1989, Kozarzewska 1990): a) musi mieć wykonawcę czynności

¹² W polskiej literaturze przedmiotu *verba dicendi* mogą być rozumiane szeroko (np. Greń 2004) lub wąsko (np. Kozarzewska 1990).

¹³ Inną definicję podaje Sebastian Żurowski, który klasyfikuje *verba dicendi* jako podgrupę czasowników brzmienia, a ich funkcję łączy z referowaniem używania głosu (wydobywania dźwięku mowy) w celu przekazania komunikatu językowego (<http://sensualnosc.ibl.waw.pl/pl/articles/czasowniki-mowienia-173/pdf/>).

mówienia (osobowy podmiot); b) musi zawierać określenie wytworu czynności (które ma postać mowy niezależnej, mowy zależnej lub frazy nominalnej) (Kozarzewska 1990, 46), c) jest lub może być uzupełnione osobowym odbiorcą czynności nadawcy. Tak zdefiniowane czasowniki obejmują *verba dicendi* w sensie wąskim. W niniejszej pracy za Zbigniewem Greniem przyjęto szerszy punkt widzenia, włączając do klasy czasowników mówienia następujące podklasy: *verba dicendi sensu stricto* (reprezentujące wyłącznie kod językowy i wyłącznie kanał akustyczny, np. *mówić*); *verba dicendi sensu stricto* (oznaczające mówienie scharakteryzowane i/ lub charakteryzujące nadawcę pod względem cechy mówienia, np. *szeptać*), *verba dicendi sensu largo* (ich funkcją jest dokonanie aktu komunikacji, obowiązkowo przy pomocy kodu językowego, lecz poprzez różne kanały informacyjne: akustyczny, wizualny, np. *oznajmić*), *verba dicendi sensu largo* (w wypadku których użycie języka mówionego jest aktem towarzyszącym, kod językowy jest wymienny z innymi, np. *pożegnać się*, *podziękować*) (Greń 2004, 23).

W diariuszach wielokrotnie używa się czasowników mówienia w innych znaczeniach niż te, które są notowane w słownikach polszczyzny dawnej¹⁴. Zdarza się i tak, że sposób konstrukcji słownikowego znaczenia danego wyrazu jest bardzo ogólny, np. definicja *mówić* „umożliwia jego użycie dla opisanie wszelkich typów aktu mowy” (Kleszczowa 1985, 72). Potwierdza to też Kierkowicz, pisząc: „Czasownik *mówić*, jak wiele czasowników podstawowych o ubogiej treści słownikowej, w staropolszczyźnie mógł występować w różnych kontekstach” (Kierkowicz 2011, 21). Badaczka stwierdza dalej, „wnioski z tych rozważań [...] płyną zgoła nieoptymistyczne. Dalsze badania nad *verba dicendi* w staropolskich tekstach trzeba prowadzić, podchodząc niezwykle ostrożnie do oczywistego wydawałoby się wsparcia metodologicznego – ze strony dostępnych monografii – oraz leksykograficznego – ze strony *Słownika staropolskiego*. Tym samym badania te włączają się w nurt żmudnych analiz kontekstowych, po których być może będzie sposobność do sformułowania refleksji metodologicznych” (Kierkowicz 2011, 22). Wynika z tego, że o znaczeniu *verba dicendi* decyduje przede wszystkim kontekst, natomiast informacje leksykograficzne pełnią tylko funkcję pomocniczą.

Czasowniki mówienia w badanych przeze mnie kontekstach, czyli takich, które presuponują istnienie sytuacji językowej uprzedniej w stosunku do referowanego aktu mowy, wykazują związek z czasownikami myślenia (czasownikami mentalnymi) (Kozarzewska 1990, Zielińska 2003). Bardzo wyraźnie trzeba jednak zaznaczyć, że w tej funkcji mogą pojawić się również rozmaite zwroty oraz inne części mowy, głównie rzeczowniki (np. *zgoda*, *protestacja*, *consensus*). Ich wybór oraz sposoby łączenia wyspecjalizowanych w tej funkcji wyrazów wydają się nieograniczone. Poniżej zaprezentuję oraz krótko omówię owo bogactwo.

¹⁴ Podobna konstatacja znajduje też w pracy Kierkowicz (2011).

Diarysta, chcąc opisać recepcję przytaczanych lub streszczanych wystąpień poselskich, posługuje się na ogół wyrażeniami oznaczającymi **akceptację**, poparcie, zgodę, identyczne lub podobne stanowisko, pozytywną ocenę (a nawet afirmację) treści wyrażonych w presuponowanym akcie mowy. Przeważają tu wyrażenia z rzeczownikiem *zgodą* i zwroty z czasownikiem *zgodzić się*, np. *była zgodą/ zgodą była; stanęła zgodą; całej izby zaszła zgodą; X zgodził się z Y-em we wszystkich punktach; zgodzić się spólnie; wszyscy się zgodzili na to:*

Caley niemal izby w ten dzień zgodą była, aby ją [intratę – M.D.-K.] Król JMć w nagrodę Nowogodworu odebrał (1672, 15)¹⁵;

Biskup przemyski zgodził się z arcybiskupem we wszystkich punktach (1548, 236);

Zgodzili się spólnie w tych obu kolech (1578E, 65);

Wszyscy się zgodzili na to, aby od unii począć, wedle przywileju Aleksandrowego tę unią kończyć (1569, brak numeracji stron).

Wskazując na poparcie, diaryści używają też innych zwrotów, których znaczenia dziś uchodzą już za archaiczne, np.: *iść za zdaniem X-a* oraz *przyznawać komu co:*

Co im JM. P. Wjda Krakowski przyznawał, prosząc aby tego sumptu ich ratio była miana (1587E, 126).

W omawianej funkcji rzadziej pojawiają się czasowniki *zezwoić; wspierać* (mowę); *aprobować*¹⁶ oraz frazeologizmy *być tegoż samego zdania; na votum X-a pozwoić; na to jest consensus:*

Tegoż dnia Koło rycerskie rozdwoiło się, jedno aprobując konwokacją, drudzy nie (1587E, 62–63);

Tegoż samego był zdania jmp. Gumowski i jmp. Odachowski, poseł żmudzki (1746, 105).

Diarysta wskazuje też na zintensyfikowaną akceptację, używając formuł: *pochwalić zdanie X-a; byli kontenci; z niemalem podziwieniem to przyjmowali:*

Król JM. po obiedzie w niedziele wezwawszy ksobie jawnie dwu Panów: biskupa krakowskiego, kanclerza, i Pana krakowskiego hetmana koronnych uczynił sobie tylko z nimi neglectis ceteris Senatoribus gravissimis zamkniętą radę usque ad vesperam, co inni wszyscy Senatorowie aegreferebant, posłowie koronni z niemalem podziwieniem to przyjmowali [...] (1548, 240–241).

Wiele wyrażen odnoszących się do akceptacji słów przedmówców zawiera łacińskie człony: *similitier upraszać* ('podobnie upraszać'); *pro parte panów*

¹⁵ Pierwsza liczba w nawiasie po cytacie wskazuje na rok powstania dziurisza, druga zaś na stronę, z której pochodzi ów fragment. Wykaz cytowanych dziuriszów znajduje się na końcu artykułu. W cytatach zachowuję oryginalną pisownię.

¹⁶ Greń, opisując system współczesnej polszczyzny, w omawianej funkcji wymienia jeszcze: *akceptować* i *przyzwolić* (Greń 1994, 299).

starostów mówić ('mówić, być, po stronie panów starostów'); *iść in sensum X-a*; *stosować się ad sensum X-a*; *alegować* (tu: 'popierać'). Oto fragment, w którym diarysta użył dwóch takich formuł:

Jmp. Matuszewicz, poseł plocki, *pro parte* panów starostów mówiąc, alegował, że w wszelkich sprawach datur dilatio imfirmitatis (1748, 228).

Omówiona leksyka wyspecjalizowana w funkcji zakomunikowania zgody w izbie nie wyczerpuje repertuaru wyrażen używanych w staropolskich diariuszach. Bogaty zbiór tego typu formuł oraz ich duża frekwencja w analizowanych źródłach odzwierciedlają jeden z najistotniejszych czynników konstytuujących stan szlachecki, a mianowicie zasadę solidarności stanowej (por. Rzepka, Walczak 1992; Wojtak 2001; Taras 2000). Zgoda i umiejętność dochodzenia do porozumienia były wielką wartością dla osób sprawujących publiczne funkcje w I Rzeczypospolitej i każdy tego typu akt językowy, który werbalizowano w trakcie obrad, skrzętnie był zapisywany przez diarystę.

Choć posłowie i diarysta często ubolewają nad **brakiem porozumienia**, akceptacji, zgody wśród obradujących, to jednak w sejmie dochodziło często i do takich sytuacji. Negację treści przedstawionych w presuponowanym akcie mowy wyrażają zwroty, w których pojawiają się rzeczownik *protestatia/ protestacja* (*wyniść cum protestatione*; *wyjsc z protestatią*) i czasowniki *protestować* (*protestować się o co*); *nie pozwolić*; *nie popierać*; *remonstrować* ('zbijać czyjeś dowody, perswadować'); *refutować X-a* ('obalać, odrzucić zdanie X-a'); *cotradiktować*, *nie dopuszczać/nie dopuścić*; *nastawać na X-a*:

Jmp. Kossowski, poseł sandomirski, refutując jmp. braławskiego, chciał, ażeby [...] aukcja wojska mogła być formowana (1748, 207–208);

Odezawszy się ImćP. Miecznik Ziem Pruskich, dość żwawie, wyszedł z protestatią (1672, 57);

Wojewoda Trocki powiedział, protestując się, iż my Litwa tego kaptura waszego nie chcemy (1587K, 33);

Jmp. Młocki, poseł zakroczyński, remonstrował, że rygor za niereparowanie mostów na posesorów jest przyciężki (1748, 224);

Panowie Posłowie WXLit. tumultario confundować poczęli, głos przerwali, y nie dopuścili continuare (1672, 63);

Rzadziej w omawianej funkcji pojawiają się natomiast wyrażenia: *in contra iść X-owi*; *rzec contra X-owi*; (1578K, 48), *wziąć głos in contarium*; *ponawiać pretensyą*; *nie móc się zgodzić*; *na to/co zgody nie było*; *nic a nic jeszcze nie masz w tej mierze konkluzyi*; *odezwać się przeciw czemu*; *powstać cotradictionibus*, np.:

Jmp. Małachowski, starosta oświęcimski, in contra idąc księciu jmci Lubomirskiemu, na czterech tylko z całego generału mazowieckiego pozwalał komisarzów (1748, 205);

Potym JmćXdz Biskup Poznański [...] contrarium sensum przeciwko JmćXdzu Primasowi, y JmćXdzu Krakowskiemu miawszy, po Królu JoMci iednak, chociaż nie wiele do rzeczy (1672, 28);

Lecz na to cum *contradictionibus* powstali P. Podkomorzy Brzeski Kuiawski, P. Sędzia Sendomirski, P. Komorowski (1673, 35).

Posłom podczas wyrażania braku poparcia towarzyszą często **negatywne emocje**, co również znajduje odzwierciedlenie w doborze słownictwa w dziuriszu: *narzekać; wzdymować się; oburzać; obruszyć się; utyskiwać* ('skarżyć się, narzekać, uzalać się'); *uskarżać się; urazić się; ubolewać; obrazić*, np.:

Uskarżał się na jmp. Bronikowskiego, arbitra kalwina, który się z niego dnia wczorajsze- go szydził [...]. Ubolewał na jmp. Horaina, posła wileńskiego, że go dyzgustował i sądem straszyl go sejmowym (1748, 212);

Panowie Litewscy są tem obrażeni, iż tak blisko, i inter caetera domagali się, aby wszystkie obozy blisko Koła położone były (1587E, 60);

Obraziła barzo ta expostulacya p. Bieleckiego wszystkie Pany (1570, 123);

[...] o co się uraziwszy porwał się y poszedł przez pośrodek Koła (1673, 6);

odpowiedział, iż [...], na co cała izba obruszyła się (1746, 4).

Negatywny odbiór niektórych wystąpień komunikują też zwroty: *co + brać/ wziąć za krzywdę/ ku krzywdzie; brać słowa za przykre; co + nie barzo smakowała; co + poruszyło; co nie podobało się; co + kogo + barzej dolega; od kogo + cierpieć; obciążliwie rozumieć; grubo przymawiać + komu; czynić inwektywy:*

Tę rzecz a przemowę pana Ossolińskiego Król J. M. i panowie J.M. ku krzywdzie sobie brać jęli, obciążliwie rozumieć (1553, 8);

Ta odpowiedź posłom nie barzo smakowała iż już prawie się z tej exekucyi wyminąć i powieści ich rozumieć nie chciano, przetoż znowu po kilku dni szli [...] (1553, 23);

[...] powstali powtóre i potrzecie. Co barzo poruszyło pana Marszałka (D 1587K, 17);

Którey wysłuchawszy relatyey, wzięli głosy Panowie Posłowie, którzy grubo przymawiali Xiędzu Biskupowi Kamienieckiemu y do Brewiarza, a nie do rządów, brać się mu kazali (1673, 15).

Fragmenty komunikujące w negatywnym świetle odbiór debaty parlamentarnej często są przepelnione ekspresywnością:

Jmp. Wolski, poseł inowrocławski, okropnem na obrady sejmu zapatrywać kazał się okiem, kiedy codzień, co nowego error errorem trudit (1748, 212);

Rzekł na to P. Wjda Poznański z obrazą (1587E, 79);

Posłów ta rzecz też barziej doległa, iż im powiedziano od Króla J.M., żeby tego cierpieć nie chciał (1553, 11).

O braku akceptacji poglądów przeciwników w sposób niebezpośredni informuje fragment „[...] w namowy te posłowie wdawać się nie chcieli” (1570,

115) lub „Colledze zaś iego, po nim mówiącemu, aby raczey mądrze milczał, niż niepotrzebną mową czas zabierał” (1672, 70). Zwroty komunikujące sposób przyjęcia mowy nie zawsze w jednoznaczny sposób określają stanowisko odbiorcy. Ciekawie prezentuje się zwrot: *zgodziwszy się, acz nieradzi*, który wskazuje na ambiwalencję w odbiorze. O różnicy zdań między posłami świadczą też takie fragmenty, jak poniższy:

Tylko ieden P. Sędzia Łukowski z contradietą się trzymał [...] na tak gęste głosy vacilla-
bat, z nikogo nie miawszy podpory, sam ieden legis offensioni był (1672, 15).

Diarysta relacjonuje ponadto wyrażające niezgodę zachowania pozawerbalne:

Na to gdy huknęli, że ich dziećmi nazwał; a on: barzieszy byście się gniewali, gdybym Was Dziadami nazwał [...]. Na te słowa wszyscy wzięwszy się, cum protestatione wyszli” (1673, 31).

Informacja o opuszczeniu sali obrad przez posłów opatrzona jest komentarzem, wskazującym na przyczynę tego wyjścia, czyli „cum protestatione”.

Recepcja i skuteczność mowy zależały również od sposobu jej wygłoszenia, dlatego diarysta często decyduje się na komentowanie sposobu mówienia parlamentarzystów, wskazując na siłę i tembr ich głosu. Tego typu uwagi odnoszą się do zbyt cichego i niezrozumiałego wygłaszania wystąpienia:

zaczął mówić [...] dość cicho, że za nim stojąc słyszeć niepodobna” (1672, 64);

Arcybiskup Gnieźnieński też na to coś mówił, ale bardzo cicho, żem dosłyszeć nie mógł (1587K, 33)¹⁷;

Przeto tamże stojąc, mało się co zrozumiawszy, kazali Panu Boratyńskiemu [...] prośbę też od siebie [...] uczynić (1548, s. 201).

Więc że ia był daleki, nie mogłem tego słyszeć, ieżeli to wyszło ex ore Principis (1672, 16).

Wielokrotnie wskazuje się też na towarzyszące mówcy emocje. W tej funkcji pojawia się np. zwrot *porywczó mówiono* lub struktury bardziej rozbudowane:

Jmp. Matuszewicz, poseł plocki, z niemalym żalem słowa wyciskał, że województwa ruskie [...] ciężaru pogłównego nie wchodząc, ciężkość tę na województwa wielkopolskie zostawić allaborant (1748, 211–212).

JmćP. Chorąży Koronny nic szczęściu Krola nie przyznawał [...], tylko Wodzom a Woy-sku, dosyć arroganter mówił (1672, 52).

votum swe miał, którym nie zabawił, lubo zaśmieszył według zwyczajui (1672, 28).

Diarysta niejednokrotnie ocenia siłę argumentacyjną wystąpienia. Sugeruje tym samym, że negatywny odbiór mowy jest spowodowany jej niedostatecznymi walorami perswazyjnymi:

¹⁷ Obecność tego fragmentu w diariuszu wynika z tego, że diarysta nie wie, co w tym miejscu ma napisać, dlatego relacja się urywa.

Ta oracya X. Kamienieckiego [...] niepodobała się, bo słaba była na tak wielką skargę i poczęli markotać (1587K, 23).

Nie we wszystkich komentarzach stanowisko izby zostało określone jednoznacznie. Zanim pada informacja o wyrażonym przez posła lub grupę posłów poparciu albo odrzuceniu jakiegoś stanowiska, relacjonuje się drogę dochodzenia parlamentarzystów do tej decyzji. Niektóre komentarze diarysty wskazują na przykład na to, że posłowie **dyskutowali** nad konkretnymi problemami i wystąpieniami. Repertuar środków służących wyrażeniu tej treści jest dość obszerny i obok czasowników zawiera też konstrukcje analityczne: *naradzać się; przeganiać między sobą; namawiać się po cichu; szemrać; dosyć szeroko rozwoździć; była między nimi długa konsultacja; czynić na to rady i namowy*:

Szemrali drudzy przeciw biskupowi Kamienieckiemu (1587K, 53).

O żywej dyskusji podczas obrad, ale też poza nimi, świadczy ponadto rzeczownik *kontrowersya* pojawiający się m.in. w poniższym cytacie:

Jmp. Uniatycki, poseł sendomirski, po tak długich kontrowersjach między województwami wielkopolskimi i województwami ruskiemi głos zabrawszy, animował ichmciów, aby [...] (1748, 211).

Warto jeszcze na chwilę wrócić do wymienionego wcześniej czasownika *szemrać* używanego nie tylko w znaczeniu 'spiskować', ale również jako negatywnej oceny **dyscypliny** podczas obrad. Podobne treści komunikują fragmenty:

wrasku było dosyć (1587K, 25); zasie burdy dosyć było (1578, 49); mało się nie poswarzyli (1587K, 49); różni Jchmc uczynili acclamatie, wołając o głosy; w którym tumulcie zamówili się między sobą Posłowie Litewscy (1672, 13); Bawiła się ta confusia z nieporównanym okrzykiem y hałasem circiter koło pół godziny (1672, 63); „[...] interea temporis postaremu hałas nie ustawał w Izbie (1672, 64); siedząc na swarach do wieczora nic nie sprawili (1672, 68); zatem, gdy rozruch począł być, P. Wjda poznanski, wstawszy, uspokoił go (1578E, 77), Jako tylko czytać te punkta zaczęto, okrzyk począł być wielki (1673, 13); zanosilo się z tych rozmów do rozruchu (1587E, 73); Gdy nastąpił rumor i z miejsca wszyscy ruszyli się [...] (1746, 8).

Diaryści sporządzający relacje z obrad sejmu w XVI wieku szczególnie chętnie informują też o **reakcjach króla**. W późniejszych wiekach nie jest to już tak popularna strategia. Oto fragmenty pochodzące z najstarszych polskich źródeł parlamentarnych:

to Król JM mówiąc zatrząsnął głową hardo, co było u posłów za osobny znak niewdzięczności (1548, s. 182);

Na co Król JM. (wielkiej niewdzięczności znak po sobie ukazując) jął kiwać głową i mówić (1548, 207).

Zaprezentowane uwagi diarystów wskazują na niewerbalne reakcje władcy, który swoje niezadowolenie demonstruje ruchem głowy. W innym diariuszu odnajdujemy również opis werbalnych reakcji monarchy:

Król protestacje czynił, aby [...] (1570, s. 121);

Król KMć namówiwszy się z Pany Radami da im na to odpowiedź (1570, 131).

Na koniec warto wspomnieć o tym, że diarysta czasem zwraca też uwagę na brak jakiegokolwiek reakcji posłów. Służą mu do tego rzeczowniki: *silentium* i *milczenie* oraz czasowniki *nie odzywać się/ nie odezwać się, ucichnąć*. Poniżej znajdują się cytaty obrazujące realizację motywu **ciszy** w różnych diariuszach.

To gdy Król JM mówił było *silentium* niejaki (1548, 183);

Ale na te mowy obiedwie nikt się nie odezwał, ani replikował, tylko Pan Marszałek Poleski do żegnania przystąpił (1672, 79–80);

Nie odezwał się nikt na tę perswasją; y gdy w milczeniu siedzą dość długo, następuje declarata od Krzesła Pańskiego przez Jmci Xdza Podkancerzego, żądając aby Sejm kończyli [...]. I na to się żaden głos nie odezwał, tylko niektórych stupor brał, a drudzy się w duchu cieszyli; co każdy z fizognomiey czytać mógł (1672, 78);

Ponieważ izba cała ucichła, hac in suppositione odezwał się jmp. Męciński (1746, 212).

Podsumowanie

Dawne źródła parlamentarne zawierają zdecydowanie więcej informacji na temat odbioru wystąpień jednych posłów przez innych niż współczesne sprawozdania stenograficzne. Wynika to przede wszystkim z odmienności gatunkowej tych dwóch form dokumentowania przebiegu obrad. Diariusze sejmowe jako gatunek mniej spetryfikowany i niewykluczający subiektywizmu twórcy przekazuje nie tylko informacje o tym, kto i jakie stanowisko wyraził, ale również, w jaki sposób to zrobił. Dzisiejsze sprawozdania stenograficzne ograniczają się do podawania faktów, natomiast komentarz absolutnie nie jest w nich dopuszczalny. Standardy kompozycyjne i graficzne stosowane od XIX wieku sprawiają, że cała relacja, składając się na sprawozdania stenograficzne, ma spójny charakter. Owa spójność dawniej była osiągnięta właśnie dzięki omówionym w tym artykule formułom, które jednocześnie pełniły funkcję tranzycji.

W relacjach sporządzonych w I Rzeczypospolitej źródłem wiedzy o recepcji wystąpień są przede wszystkim *verba dicendi* o wąskich, wyspecjalizowanych znaczeniach, które relacjonują zachowania werbalne posłów. Tylko nieliczne czasowniki z tej grupy w swojej strukturze predykatowo-argumentowej zawierają osobowy obiekt komunikacji: *in contra isć X-owi, rzekł któryś (contra X-owi), refutować X-a*. W pozostałych przypadkach adresat jest określony kontekstowo. Omawianą funkcję pełnią ponadto inne połączenia językowe, w których członem konstytutywnym może być również rzeczownik.

Polszczyzna doby średniopolskiej to niezliczony inwentarz leksyki odnoszącej się do sposobu odbierania mowy przez audytorium, znacznie większy niż ten, który notuje się dla polszczyzny współczesnej. Diaryści nie ograniczają się

do wyboru jednego czy kilku wyrażeń. W zasadzie czerpią z całego bogactwa, chętnie korzystając również z konstrukcji analitycznych oraz formuł łacińskich.

Wykaz cytowanych dziurisz

- 1548** *Dyaryusz sejmii piotrkowskiego r. 1548*, [w:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 1: *Dyaryusze sejmów koronnych 1548, 1553, 1570 r.*, oprac. Józef Szujski, Kraków 1872.
- 1553** *Dyaryusz sejmii krakowskiego r. 1553*, [w:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 1: *Dyaryusze sejmów koronnych 1548, 1553, 1570 r.*, oprac. Józef Szujski, Kraków 1872.
- 1569** *Źródłopisma do Dziejow Unii Kor. Polskiej i W. X. Litewskiego. Dziariusz Lubelskiego Sejmu Unii. Rok 1569*, drukiem ogłosił A.T. hr. Działyński, Poznań 1856.
- 1570** *Dyaryusz sejmii warszawskiego r. 1570*, [w:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 1: *Dyaryusze sejmów koronnych 1548, 1553, 1570 r.*, oprac. Józef Szujski, Kraków 1872.
- 1587E** *Dyaryusz Sejmu Elekcyjnego z r. 1587*, [w:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 2: *Dyaryusze Sejmowe R. 1587 Sejmy konwokacyjny i elekcyjny*, wyd. August Sokołowski, Kraków 1887.
- 1587K** *Dyaryusz Sejmu Konwokacyi warszawskiej z r. 1587*, [w:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 2: *Dyaryusze Sejmowe R. 1587 Sejmy konwokacyjny i elekcyjny*, wyd. August Sokołowski, Kraków 1887.
- 1672** *Dziariusz Seymu warszawskiego*, [w:] *Monumenta Comitiorum Regni Poloniae, saeculi XVII*, wyd. F. Kluczyckiego, Kraków 1881.
- 1724** *Dziariusz sejmii walnego sześcioniedzielnego warszawskiego anni 1724*, rękopis [<http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=5337&from=FBC>].
- 1746** *Dyaryusz sejmii z r. 1746*, [w:] *Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII*, t. 2, wyd. Władysław Konopczyński, Warszawa 1912.
- 1748** *Dyaryusz sejmii z r. 1748*, [w:] *Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII*, t. 1, wyd. Władysław Konopczyński, Warszawa 1911.

Bibliografia

- Bugajski M., 2006, *Język w komunikowaniu*, Warszawa.
- Buksiński T., 1992, *Interpretacja źródeł historycznych pisanych*, Poznań.
- Dziechcińska H., 1991, *O staropolskich dziuriszach podróży*, Warszawa.
- Goban-Klas T., 2004, *Media i komunikowanie masowe*, Warszawa.
- Greń Z., 1994, *Semantyka i składnia czasowników oznaczających akty mowy w języku polskim i czeskim*, Warszawa.

- Kierkowicz M., 2011, *Verba dicendi* w „Sprawie chędogiej” i „Rozmyślaniu przemyskim”, „Kwartalnik Językoznawczy” 1.
- Kleszczowa K., 1985, *Fakultatywność i obligatoryjność wyrażen argumentowych w konstrukcjach opisujących akt mowy*, „Polonica” 11, s. 65–75.
- Kleszczowa K., 1989, *Verba dicendi w historii języka polskiego. Zmiany znaczeń*, Katowice.
- Kozarzewska E., 1990, *Czasowniki mówienia we współczesnym języku polskim. Studium semantyczno-składniowe*, Warszawa.
- Partyka J., 1990, *Rękopiśmienne księgi szlacheckie – źródła i inspiracje*, [w:] H. Dziechcińska (red.), *Staropolska kultura rękopisu*, Warszawa, s. 77–91.
- Rzepka W.R., Walczak B., 1992, *Socjolekt szlachecki XVII wieku (próba ogólnej charakterystyki)*, [w:] M. Stepień, S. Urbańczyk (red.), *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, Warszawa, s. 179–188.
- Taras B., 2000, *Socjolekt szlachty polskiej – próba opisu*, [w:] K. Wojtczuk (red.), *Socjolingwistyczne aspekty funkcjonowania języka*, Siedlce, s. 77–79.
- Wojtak M., 2001, *Obraz historycznych socjolektów w facecjonistyce staropolskiej*, [w:] A. Kowalska, O. Wolińska (red.), „Prace Językoznawcze” 26, Katowice, s. 257–269.
- Zielińska A., 2003, *Czasowniki mówienia w polszczyźnie północnokresowej. Próba klasyfikacji*, [w:] E. Wrocławska, J. Zieniukowa (red.), *Języki mniejszości i języki regionalne*, Warszawa.
- Żurowski S., *Czasowniki mówienia*, <http://sensualnosc.ibl.waw.pl/pl/articles/czasowniki-mowienia-173/pdf/>.
- http://bs.sejm.gov.pl/F/RMD8AY5KDA8C6FJT32SMTRE4DGSYLL66UHLB HAYE3PANMAFLN3-05301?func=find-c&x=46&y=10&CCL_TERM=WFM%3DST.
- <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/stenogramy.xsp>.

Language Signals of Reception Speeches in Parliamentary Diaries and Shorthand Reports

Summary

In this article I analyze the relationship of the proceedings of Parliament from the earliest times (XVI c.) to the present (XXI.). I describe methods of verbalise information about how adoption by the audience speeches of deputies. In this article I focus on the expressions aimed at exposing various reactions audience: both approval and disapproval.

Keywords: parliamentary speech, shorthand reports, parliamentary diaries, metatext, reception.

<http://dx.doi.org/10.16926/j.2015.11.03>

Katarína DUDOVÁ

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Slovensko

Interpretácia kognitívneho východiska v horizontálnom a vertikálnom kreovaní textu

Zhrnutie

V príspevku navrhovaný lingvistický prístup otvára možnosť interpretácie takej sémantickej kategórie textu, ktorá zásadným spôsobom ovplyvňuje konštituovanie ďalších významov textu a ktorá je mimoriadne úzko zviazaná so samotným jeho tvorcom, ako i jeho ďalšími postojmi k obsahu celého nadvetného útvaru. Rozhodujúcim činiteľom utvárania tejto sémantickej kategórie textu je modálna osobnosť (subjekt hovoriaceho), ktorej postoj k obsahu celého textu určuje modálnu platnosť celého súvislého jazykového komunikátu. Hovoríme o modálnosti textu (Dudová, 2014), pod čím rozumieme taký postoj hovoriaceho k obsahu celého textu, ktorý je kognitívnym východiskom jeho preferencií, hodnotenia, emocionálneho prežívania a pod. a ktorý manifestuje hranice jeho poznávania založené na miere presvedčenia, alebo otvorenosti (možnosť) či uzavretosti (nutnosť) voči ďalším možným alternatívam realizácie deja. Takýto postoj signalizujú v texte špecifické jazykové prostriedky, ktoré nesú všetky sémantické i kognitívne predpoklady na to, aby boli schopné explicitne vyjadriť na horizontálnej i vertikálnej úrovni textu hranice ovplyvňujúce postoje a názory hovoriaceho (modálnej osobnosti). Náš výskum ukázal, že sú to najmä fakultatívne modálne prostriedky, akými sú predovšetkým modálne slovesá (*musieť, nemusieť, môcť, nemôcť, chcieť, nechcieť, smieť, nesmieť, dať sa, nedat' sa, mať sa, nemať sa*), ale aj modálne príslovky (*treba, netreba, možno, nemožno, ťažko, neslobodno*) a epistemické častice (*pravdepodobne, údajne, určite, bezpochyby, hádam, sotva, azda, naozaj, zrejme, rozhodne, nepochybne, asi, vraj, iste, istotne, isto, akiste, isteže*).

Kľúčové slová: modálna osobnosť, modálnosť textu, modálne indikátory.

V príspevku navrhovaný lingvistický prístup otvára možnosť interpretácie takej sémantickej kategórie textu, ktorá zásadným spôsobom ovplyvňuje konštituovanie ďalších významov textu a ktorá je mimoriadne úzko zviazaná so samotným jeho tvorcom, ako i jeho ďalšími postojmi k obsahu celého nadvetného útvaru. Rozhodujúcim činiteľom utvárania tejto sémantickej

kategórie textu je modálna osobnosť (subjekt hovoriaceho), ktorej postoj k obsahu celého textu určuje modálnu platnosť celého súvislého jazykového komunikátu. Hovoríme o modálnosti textu (Dudová, 2014), pod čím rozumieme taký postoj hovoriaceho k obsahu celého textu, ktorý je kognitívnym východiskom jeho preferencií, hodnotenia, emocionálneho prežívania a pod. a ktorý manifestuje hranice jeho poznávania založené na miere presvedčenia, alebo otvorenosti (možnosť) či uzavretosti (nutnosť) voči ďalším možným alternatívam realizácie deja. Takýto postoj signalizujú v texte špecifické jazykové prostriedky, ktoré nesú všetky sémantické i kognitívne predpoklady na to, aby boli schopné explicitne vyjadriť na horizontálnej i vertikálnej úrovni textu hranice ovplyvňujúce postoje a názory hovoriaceho (modálnej osobnosti). Naš výskum ukázal, že sú to najmä fakultatívne modálne prostriedky, akými sú predovšetkým modálne slovesá (*musieť, nemusieť, môcť, nemôcť, chcieť, nechcieť, smieť, nesmieť, dať sa, nedať sa, mať sa, nemať sa*), ale aj modálne príslovky (*treba, netreba, možno, nemožno, ťažko, neslobodno*) a epistemické častice (*pravdepodobne, údajne, určite, bezpochyby, hádam, sotva, azda, naozaj, zrejme, rozhodne, nepochybné, asi, vraj, iste, istotne, isto, akiste, isteže*).

1. Vertikálne kreovanie textu – metatext

Cesta od modálnosti vety k modálnosti textu vedie cez objavenie tých systémovo-sémantických parametrov modálnych prostriedkov, ktoré majú zásadný dosah na horizontálne (lineárne) i vertikálne kreovanie textu. Modálna osobnosť (hovoriaci subjekt) sa naplno nerealizuje v izolovaných slovách a vetách, ale v súvislých textoch, v ktorých sa môžu prejaviť všetky rozmery jej zložitej kognitívnej kapacity.

V súvislosti s vertikálnou stránkou textu sa cez prostriedky vetnej modálnosti odкрývajú metakomunikačné znalosti tvorcu textu (Dolník – Bajzíkova, 1998, s. 90), jeho kognitívne pozadie, ako aj interakcia s kultúrnymi vzorcami, ktoré zásadným spôsobom ovplyvňujú textotvornú stratégiu, t. j. čo chce hovoriaci docieľiť a ako to môže dosiahnuť (Dolník – Bajzíkova, 1998, s. 91). Preto ak sledujeme modálny význam textu z hľadiska vertikálneho, vnímame modálne prostriedky ako ukazovatele metatextovosti, ktorú v zhodne s A. Wierzbickou (1971, s. 106), charakterizujeme ako informáciu o základnej informácii, text o texte.

Ako príklad uvedieme rozdielny spôsob projekcie modálneho výrazu *môcť* v kultúrnej pamäti mužov a žien, na ktorý poukázal americký psychológ John Gray (2012, s. 228 – 230). Jeho dlhoročné skúsenosti zo seminárov a práce s jednotlivými párami po celom svete odkryli, že ženy pri žiadosti o pomoc používajú sloveso *môcť* v inom význame, v akom ho bežne chápu muži. Keď žena použije sloveso *môcť* (príp. v podmienovacom spôsobe *mohol by si*) vo

výpovedi typu *Mohol by si vysypať kôš?*, chce naznačiť *Urobil by si?*. Sloveso *môcť* nadobúda v jej výpovedi epistemický význam (založený na presvedčení hovoriaceho o platnosti výpovede), ktorý je spojený s obavou, či partner jej žiadosti vyhovie. Komentár muža, spojený so slovesom *môcť* v takejto výpovedi, poukazuje na deontický význam (zosilnený komponent propozície), ako demonštruje J. Gray na textoch, ktoré napísali muži na jeho seminároch.

V prvom príklade si hovoriaci subjekt *môcť* interpretuje ako slobodnú voľbu z dvoch možností: *Keď sa ma žena opýta „Mohol by si upratať dvor?“ chápem to doslovne a odpoviem: „Mohol by som, určite je to možné.“ Lenže tým ešte nehovorím: „Áno, upracem dvor“ a celkom určite nemám pocit, že som to slúbil. No ak mi povie: „Uprataval by si dvor?“ začnem nad tým uvažovať a som ochotný pomôcť. Ak poviem áno, zvyšuje sa pravdepodobnosť, že na to nezabudnem, lebo som to slúbil.* (Gray, 2012, s. 229).

V druhom texte nadobúda *môcť* význam schopnosti, čo spôsobuje, že otázka v mužovi vyvoláva negatívne pocity súvisiace s nedocenením jeho schopností, resp. s manipuláciou: *Keď sa ma partnerka spýta: „Pomôžeš mi, prosím ťa?“ chápem to ako príležitosť pomôcť jej a som ochotný splniť jej prosbu. No keď počujem: „Môžeš mi, prosím ťa, pomôcť?“, zdá sa mi, že ma pritisla k múru, nemám na výber. Ak som schopný pomôcť, tak sa to odo mňa očakáva! Mám z toho pocit, že si ma neváži.* (Gray, 2012, s. 229).

Obidve textové ukážky ukazujú, aký metatext (t. j. ako si muž aktualizuje a ako vnútorne komentuje) vytvára muž pri výpovedi ženy, ktorá začína: „Mohol by si ...“. Z významov, ktoré polysémický modálny výraz *môcť* vo vývojovom procese gramatikalizácie nadobudol, si hovoriaci subjekt (modálna osobnosť) vyberá a aktualizuje tie, ktoré zodpovedajú jeho vlastným potrebám, záujmom, pocitom, zámerom a pod. Modálna osobnosť (v príkladoch muž) vo svojom aktuálnom texte explikuje svoj vnútorný dialóg s tým, o čom vypovedá (čo považuje za pravdivé, možné, nutné), teda tvorí metatext na základe „minulosti asimilovanej vo vzťahu k súčasným potrebám a záujmom daného kolektívu“ (Dolník, 2010, s. 94). V tejto súvislosti hovorí J. Dolník o kultúrnej pamäti, ktorej komponentom je jazyková pamäť ako projekcia minulosti jazyka a jazykového spoločenstva (Dolník, 2010, s. 93). Prirodzene, táto funkčná kultúrna pamäť sa prejavuje nielen pri interpretácii jazykových prejavov komunikačného partnera, ale aj vtedy, keď modálna osobnosť tvorí prostredníctvom gramatikalizovaných polysémických modálnych výrazov svoj vlastný komentár (metatext) k tomu, o čom vypovedá.

V kultúrnej pamäti modálnej osobnosti sa špecifickým spôsobom projektuje pôvodný význam polysémických modálnych výrazov, od ktorého sa v procese gramatikalizácie odvodzovali v istej následnosti ďalšie významy. Táto špecifickosť v odkrývaní pôvodného významu spočíva v tom, že jeho razancia je vzhľadom na časovú vzdialenosť v kultúrnej pamäti výrazne oslabená, ale prítomná. Dôkazom prítomnosti prototypového modálneho významu sú ustálené

texty ľudovej slovesnosti, ktoré patria do fondu kultúrneho dedičstva istého spoločenstva, kolektívu (napr. v mikrotexte, akým je frazéma *Kto nemá v hlave, musí mať v nohách*, je modálny význam nutnosti motivovaný tým, čo človek ne/vlastní, teda konkrétnym lexikálnym významom). Znovuobjavenie či znovuoživenie prvotného významu najmä v týchto textoch pomáha nielen zdôvodniť štrukturáciu ďalších významov, ale aj pochopiť kognitívne príčiny ich následného výberu či aktualizácie.

Prostredníctvom konceptuálneho modelu nádoby sme zistili (Pekaríková, 2010, s. 43–51), že významy slovenských modálnych výrazov *môcť*, *musieť*, *mať* sú systematicky zoskupené do týchto radiálnych kategórií: konkrétny význam vlastníctva → možnosť ↔ nutnosť → nízka miera presvedčenia ↔ vysoká miera presvedčenia → cudzia mienka. Ukazuje sa, že toto zoskupenie nie je náhodné, ale je tu prítomná spoločná (prototypová) motivácia, ktorá predstavuje vstup do ďalších kognitívnych procesov. Prototypový význam modálnych výrazov je teda konkrétny (t. j. držať niečo pri sebe ako vlastníctvo) a je založený na fyzickej či bezprostrednej skúsenosti vlastníctva či privlastňovania sveta sebe. Štruktúracia následných významov (možnosť, nutnosť, presvedčenie, evidencialita), vyznačujúcich sa vyšším stupňom abstrakcie, vyplýva z prirodzenej ukotvenosti človeka vo svete a z jeho interakcie so spoločnosťou, kultúrou, ku ktorej môže modálna osobnosť (hovoriaci subjekt, autor) zaujať istý postoj.

Kognitívna báza modálnych výrazov, realizovaná na metaforickom modeli nádoby, podmieňuje povahu metatextu u barokového básnika Hugolína Gavloviča v jeho diele *Valaská škola – mravov stodola* (Gavlovič, 1964, s. 477 – 495), ktoré odráža životnú múdrosť pastierov, ako aj ich postoj k vlastníctvu a vlastneniu.

Vstup do kognitívnych procesov spojených s možnosťou, nutnosťou, presvedčením a cudzou mienkou je v tomto texte staršej slovenskej literatúry (z roku 1755) založený na fyzickej či bezprostrednej skúsenosti vlastníctva či privlastňovania sveta sebe: *Bohatý míva peníze a chudobný dítky*. V rámci metaforického modelu nádoby sa vlastníctvo buď rozširuje, nádoba sa otvára (*Když má boháč mnoho peněz, netreba mu dětí, / nebo by se naučili rozkoše hledeti*), alebo sa obsah nádoby uzatvára (*Bohatý míva peníze a chudobný dítky, / chudobný s svým pokolením naplní přibytky*) (Gavlovič, 1964, s. 480). Prostredníctvom rozširovania obsahu metaforického modelu nádoby sa z prototypu modálnych výrazov utvára možnosť: *Jak máš bohatstva v hojnosti, peněz velkú sumu, / nežij podle tvej žádosti, než podle rozumu, / jak užíváš k tvej žádosti bez rozumu statku, / jistá vec jest, že bohatství bude ti k úpadku / Nechťej tak žít, jako můžeš, ale jako sluší, / ku svetskému obyčaji neobracaj uši ...* (Gavlovič, 1964, s. 484). Naopak, vylúčením ďalšej možnosti sa anuluje tendencia rozširovať nádobu o ďalšie vlastníctvo, čím vzniká na základe zdrojovej domény vlastníctva (posesivity) nutnosť: *Který král aneb monarcha na zisk svůj nehledí, / ten na trůne svém královském pri pokoji sedí, / ale jak lúpi*

poddaných, chciť bohatým býti,/ nemúže stály na trúne pri pokoji žíti. (Gavlovič, 1964, s. 482). Život človeka a všetko, čo v ňom má, vlastní, je chápané ako smrťou uzatvorená nádoba, ktorá sa už o ďalšie vlastníctvo nerozširuje: *Kto ve svete má rozkoše, ten se smrti bojí,/ a kdo žije v nedostatku, o život nestojí.* (Gavlovič, 1964, s. 484).

S uzavretou nádobou je spojená nielen nutnosť, ale následne aj presvedčenie, vysoká miera istoty, ktorá je v staršom texte signalizovaná adjektívom: *Život človeka na zemi nič není jiného,/ jedine beh k jistéj smrti krem domnení všého,/ jakúkoliv cestú půjdeš, musíš konec vzíti,/ kdokoliv žije na svete, raz musí umříti.* (Gavlovič, 1964, s. 481). Z modálneho významu možnosti sa odvodzuje nízka miera presvedčenia o úprimnosti boháča, čo hovoriaci subjekt (v interakcii s kultúrnymi vzorcami pastierov) implicitne vyjadruje v širšom kontexte a explicitne prostredníctvom častice: *Tak obcuje boháč s chudobným jako vlk s baranem,/ jestli můžeš, nemej nikdy společnosti s pánem;/ jak te volá k sobe, nechod', když můžeš nejíti,/ jak se oddálíš od neho, budeš pokoj míti// Když budeš s ním, tehdy nemluv všelico slobodne,/ never mnohým řečám jeho, snad mluví podvodne./ Bude te mnohými slovy probovat' líbezne,/ dokud nějaké tajemství od teba nevezme// Bude se te, usmívajíc, všelico zpytovat/ a tvé řeči v swojej hlavě pilně pamatovat'./ Jak od teba zví to, čo chce, hned' tvár svú promění,/ zabije te s tvým jazykem krem tvého domnení.* (Gavlovič, 1964, s. 484). Významový kontext modálnych výrazov zároveň ukazuje, že kým fyzické vlastníctvo (peniaze, hmotný majetok) chudobného predstavuje uzavretú nádobu, vlastníctvo s abstraktnou povahou má tendenciu rozširovať obsah nádoby (pokoj, múdrosť, rozvaha a pod.). Metatextovú stránku textu predstavujú také hranice (založené na prototypovom význame vlastníctva a konceptuálne prepojené s možnosťou, nutnosťou, presvedčením), ktoré určujú autorove postoje k obsahu celého textu.

Ako ukazuje naša explikácia prototypového významu gramatikalizovaných modálnych výrazov, tieto kategórie odкрývajú na vertikálnej úrovni textu hranice, ktoré určujú autorov postoj k obsahu celého textu. Vertikálna metatextová stránka sémantiky modálnych výrazov je pri formovaní modálnosti textu úzko prepojená s kontextom, ktorý sa prejavuje na lineárnej úrovni textu.

2. Lineárne kreovanie textu – kontext

Lineárnosť textu bežne chápeme ako bezprostredné nadväzovanie jeho jednotlivých častí na seba, ktoré je primárne zabezpečované jazykovými konektormi. Podľa F. Mika sa však v našom vedomí neutvára lineárny text, „lebo z neho plne žije len veta... Veta odovzdá svoj tematický prínos pamäti textu a po svojom odznení v pamäti zaniká... Živý z textu ostáva v pamäti textu jeho obsah, ktorý je jeho hlavným produktom, jeho vlastným výstupom... Obsah

textu možno znova aj reprodukovať, a to sledom viet, pravda, v porovnaní s pôvodnými vetami už len v približnej forme.“ (Miko, 1989, s. 50). Identita lineárneho textu zostáva v obsahovej pamäti zachovaná vďaka imaginárnej stope procesuálnej minulosti (Dolník, 2010, s. 96). Takýto obsah textu sa v pamäti hovoriaceho i recipienta stáva textovým okolím, s ktorým sa modálne prostriedok dostáva do vzájomnej interakcie. To znamená, že sa v rámci takejto súvislej časti textu (kontextu) jednoznačne a jedinečne vymedzuje gramatická i sémantická povaha modálneho prostriedku. Modálne prostriedky sa na lineárnej úrovni podieľajú na utváraní kontextuálneho charakteru modálnosti textu.

Impulz pre objasnenie vplyvu modálneho prostriedku na lineárne kreovanie textu nachádzame u anglického filozofa a predstaviteľa tzv. analytickej filozofie G. E. Moora (Leško – Mihina, 1999, s. 259), podľa ktorého objasňujeme v procese analýzy vetu alebo jednotlivé slová inými slovami alebo vetami. V druhej vete musí byť explicitnou aspoň jedna nejasnosť, ktorá bola skrytá verbálnou formou prvej vety. V rámci toho istého jazyka ide o akýsi zvláštny typ prekladu, pri ktorom každá nová výpoveď predstavuje objasnenie, meta-informáciu, konzekvenciu (Bellert, 1971, s. 49) k tomu, čo v jazykových prostriedkoch predchádzajúcej výpovede zostalo skryté.

Výpoveď, ktorá je konečnou podmienkou a konečným úsudkom hovoriaceho, má v sebe implicitne obsiahnutý celý súbor možných konzekvencií (Bellert, 1971, s. 51), a teda výpovedí, z ktorých si autor strategicky a v lineárnej následnosti vyberá len jednu, pričom ostatné možnosti sú pre neho irelevantné. Stretávame sa aj s takými konzekvenciami, ktoré v sebe obsahujú objasnenie modálneho postoja v epistemickej častici predchádzajúcej výpovede. Nachádzame ich najmä v textoch s emocionálno-expresívnou funkciou, v ktorých si hovoriaci strategicky vyberá tú alternatívu, ktorá mu umožňuje objasniť svoje stanovisko:

A: Vás si neviem ani predstaviť v inom povolani ako futbalista ...

B: **Určite** by som nedokázal robiť niečo iné. Futbal milujem, venujem mu veľa času, energie, hoci som si tým už narobil dosť problémov. (Týždeň, 2006, roč. 3, č. 50, s. 57).

V explikatívnych textoch je postoj obsiahnutý v modálnej častici rozvíjaný v ďalších výpovediach napríklad takto:

Iste došlo k veľmi pozitívnej zmene v postoji kresťanov voči iným náboženským tradíciami vrátane islamu. To súvisí, po prvé, s rastúcimi znalosťami o základných princípoch iných náboženských tradícií, ako i o kultúrach a spôsobe života mužov a žien, ktorí podľa týchto princípov žijú. Po druhé, nové teologické chápanie Krista a kresťanského posolstva ovplyvnilo kresťanskú spoločnosť ako celok. Ale ešte významnejšou bola premena sociálno-ekonomickej a politickej štruktúry sveta od kolonizovaného človeka a kolonizujúcej moci k slobodným a nezávislým štátom a národom. (Senčík, 1999, s. 88 – 89).

Vysoká miera istoty o tom, že došlo k pozitívnej zmene v postoji kresťanov voči iným náboženským tradíciám, je podporená v textovom okolí troma

momentmi, a to rastúcimi znalosťami o základných princípoch iných náboženských tradícií, novým teologickým chápaním Krista a sociálno-ekonomickou premenou sveta. Hovoriaci svoje presvedčenie vyjadrené v epistemickej partikule *iste* dokáže niekoľkonásobne zdôvodniť, čo zvyšuje validitu propozície na osi istota – neistota (došlo k pozitívnej zmene v postoji kresťanov).

Podobne aj sémantické kategórie modálnych slovies vytvárajú v rečovom kontinuu lineárne vzťahy s textovým okolím. Význam modálneho prostriedku sa tak stáva súčasťou hĺbkovej i povrchovej štruktúry textu. V našom korpuse textov nachádzame na lineárnej úrovni niekoľko možných realizácií modálneho slovesa *musieť*. Pri modálnom výraze *musieť* s epistemickým (vysoká miera presvedčenia) a deontickým (nutnosť) významom sme analyzovali tieto rečové realizácie:

1. Jednoduchá determinácia. Význam modálneho výrazu *musieť* je determinovaný lexikálnym obsahom textového okolia. Hovoriaci interpretuje skutočnosť ako nutnú (vyklučujúcu iné alternatívy) na základe poznania inej možnosti vyjadrenej v textovom okolí.

Moji skladníci behali pri pultoch s pravítkami. Oddýchol by som si! Aspoň na chvíľu by som si ľahol spať, lenže zajtra o ôsmej otvárame. **Musel** som vyraziť ďalej. Sto metrov dlhá hala trvanlivých potravín. Múky. Obilniny. Kukuričné vločky. Šišky v prášku. (Hvorecký, 2000, s. 51).

2. Zložená determinácia. Nutnosť vyjadrená pomocou *musieť* je určovaná na seba významovo nadväzujúcimi výpovednými propozíciami.

Emanuel Klapka starostlivo obchádzal prevádzku a kontroloval, či chlapi dobre poufahovali ventily, lebo výron čpavku cez odstávku elektrického prúdu by rozpútal vo fabrike čosi podobné atómovému poplachu. Dispečer tvrdil, že výpadok bude trvať do piatej, ale už sa blížila šiesta a elektriny stále nebolo. Chlapi otrávene reptali, lebo krútili niekoľko hodín ručne ventilátormi na veľkých elektromotoroch, aby sa miešadlá hýbali a smalt sa neusadil, nebolo nič príjemné. Emanuel Klapka, vedúci zeleného oddelenia, **musel** vynaložiť celú škálu diplomatických trikov, od nejasných prísľubov skoršieho odchodu zo šichty až po ešte nejasnejšie prísľuby vyšších prémie, len aby udržal chlapov v akej-takej nálade. (Matis, 2002, s. 38).

Musieť s významom objektívnej nevyhnutnosti je determinované propozíciami predchádzajúcich výpovedí: Výron čpavku → čosi podobné ako atómový poplach → výpadok elektriny mal trvať do piatej → elektrina ešte nebola o šiestej → chlapi reptali → chlapi nerobili nič príjemné → *musel* vynaložiť celú škálu diplomatických trikov. V poslednej výpovedi ucelenej ukážky je nutnostný propozičný význam potvrdený v jedinom možnom riešení danej situácie.

3. Vetvená determinácia. Význam výpovede s *musieť* je postupne určovaný lexikálnym obsahom viacerých odlišných determinantov z textového okolia.

Úspešnosť svojich činov zväčša posudzujeme nielen na základe rýchlosti, akou sme dospeli k cieľu, ale aj s ohľadom na počet omylov, ktoré cestu k cieľu sprevádzali. Čím menej omylov, tým väčšia úspešnosť. Omyl sa pri takomto kalkulovaní chápe ako strata: času, energie, prostriedkov. Omylnosť ako neželaná, poľutovaniahodná ľudská vlastnosť, ako negatívum, rodový nedostatok, s ktorým **musíme** bojovať, keď už ho nedokážeme z ľudského života eliminovať. (Farkašová, 1998, s. 53).

K nevyhnutnosti prichádza hovoriaci dvoma spôsobmi intenzifikácie kognitívnych procesov, t. j. pomocou objektívne danej nevyhnutnosti (omyl ako nedostatok) a účelovej nevyhnutnosti (eliminovať omyl, mať úspech).

4. Vylučovací (disjunktívny) vzťah. Nutnosť vyjadrená *musieť* označuje jediná alternatívu, ktorú hovoriaci akceptuje za istých podmienok, za iných okolností táto možnosť neplatí.

Rytmicky bližšie neurčená virga, ako prvý element climacu, má v notácii SG zásadne dvojaký rytmický význam. Ak nespojená virga, ako prvý element climacu, má vyššiu hodnotu voči bezprostredne nasledujúcej kurentnej note, potom **musí** byť označená *episémon*, alebo *tenete*. Inak sa jej hodnota vykladá zodpovedajúc hodnote nasledujúcej noty. To znamená, že keď je nasledujúca nota kurentná, potom aj virga zodpovedá kurentnej notovej hodnote. Oproti tomu, keď je nasledujúca nota nekurentná, potom aj virga zodpovedá nekurentnej notovej hodnote. Ak však po prvej kurentnej note nasleduje druhá nekurentná nota climacu, potom sa virga **musí** spojiť s nasledujúcim tractulom na spôsob *clivisu*. (Kolena, 2001, s. 227–228).

Nutnosť (s odtieňom povinnosti) vyjadrená modálnym slovesom *musieť* označuje jediná alternatívu: (nespojená virga – pozn. K.D.) *musí byť označená episémon, alebo tenete*, ktorá platí za istých podmienok (vedľajšia veta podmienková): *Ak nespojená virga, ako prvý element climacu, má vyššiu hodnotu voči bezprostredne nasledujúcej kurentnej note... Za iných podmienok sa práve táto alternatíva vylučuje, pretože platí tá, ktorá v predchádzajúcich podmienkach neplatila.*

5. Stupňovací (gradačný) vzťah. V textovom okolí hovoriaci zosilňuje účinok modálneho významu pomocou gradácie.

Panstvo z nich však určilo iba predstaviteľov štyroch rodín, ktorí mali s ním spravovať obec a vyberať od poddaných dávky a peniaze, ostatní [šoltýsi – pozn. K.D.] **museli** odvádzať panstvu ročne po jednom toliari. Aj furmanské povinnosti šoltýsa boli už zväčša zmenené na peniaze a namiesto dovážania vína a soli platil už peňažnú náhradu v sume 23 zlatých a od mlyna, pretože nekrmil pre panstvo brava, 5 zlatých. Pribudli mu aj ďalšie dávky, ktoré vyplácal tiež v peniazoch. (Horváth, 1998, s. 24).

Jediná možná alternatíva, t. j. povinnosť šoltýsa odvádzať panstvu peniaze, sa stupňuje od jedného toliara po 23 zlatých a ďalšie peniaze. V textovom okolí sa táto jediná možnosť (platiť dane) graduje, čím sa zosilňuje účinok modálneho významu nevyhnutnosti.

6. Odstupňovací (degradačný) vzťah. Vzťah medzi epistemickým významom *musieť* a textovým okolím (modus hovoriaceho) je charakteristický postupným eliminovaním pochybností. Hovoriaci poznáva skutočnosť ako

presvedčivú na základe toho, že v textovom okolí uvádza tie významy, ktoré odstraňujú jeho pochybnosti.

Oprel sa o bránu, jej tuhý odpor ho už načisto upokojil. Je zamknuté, brána je pevná, neprerazilo by ju ani baranidlo. Skúsil sa zachytiť výstupku na stĺpe vo výške hlavy a vytiahnuť hore. Nešlo to. Uvedomil si, že muž, ktorý pred chvíľou visel na stĺpe a bráne, **musel** byť atlét. Trénovaný muž s dobre vyvinutými bicepsami, pružnými lýtkami, **musel** mať neuveriteľnú silu v prstoch ... áno, nebol to amatér, ale zručný profesionál, áno, áno, aj keď sa mu pokus nepodaril, jeho pohyby boli pavúčie, visel na bráne ako pavúk a Lambinovi nebolo už nič čudné, iba to, že dielo nedokonal. (Glocko, 1999, s. 15–16).

Musieť vyjadruje presvedčenie alebo istotu, ktorá sa opakuje i v nasledujúcej výpovedi: *Trénovaný muž s dobre vyvinutými bicepsami, pružnými lýtkami, musel mať neuveriteľnú silu v prstoch...* Vo vzťahu medzi epistemickým významom modálneho slovesa a textovým okolím vidíme, že sa u hovoriaceho postupne eliminujú pochybnosti o platnosti deja (musel byť atlét, musel mať silu).

Textová platnosť modálneho prostriedku sa nevyhnutne utvára a špecifikuje na pozadí rečového kontinua i širších textových súvislostí. Obidva typy kontextov sú relevantné pri interpretovaní modálnosti textu.

3. Odkrytie kognitívneho východiska textu

Kontextuálnosť a metatextovosť modálnych indikátorov sa prejavuje vo vete a v texte podobne, to znamená, že každý fakultatívny modálny prostriedok má vo vete, alebo v texte rovnako dôležité postavenie. Modálnosť textu je však založená na hierarchii, ktorá je medzi dominantnými modálnymi prostriedkami a prostriedkami s podpornou funkciou. Dominantný modálny prostriedok reprezentuje modálnu rolu textu (hranice ovplyvňujúce postoj hovoriaceho k obsahu celého textu), ostatné modálne prostriedky fungujú v prospech modálnej dominanty, a to tak, že vytvárajú sémantické podmienky pre jej jedinečnosť.

Dominantný modálny prostriedok má v ucelenom texte východiskové a kľúčové postavenie, pretože je rozhodujúci pre modálnu platnosť celého súvislého textu. To znamená, že prostredníctvom modálnej dominanty interpretujeme, či postoj modálnej osobnosti k obsahu celého textu je založený na vysokej alebo nízkej miere presvedčenia o platnosti propozície, alebo vychádza z otvorenosti (možnosť) či uzavretosti (nevyhnutnosť) voči ďalším možným alternatívam realizácie deja. Priblížime to prostredníctvom interpretácie tejto textovej ukážky.

Ťažšie ťažké časy

Na rozpočet **sa dá** pozerat' rôznymi očami. **Nepochybne** je oveľa lepší, než si po zostavení vlády odborná verejnosť vôbec dokázala predstaviť. **Nepochybne** je oveľa horší, než by bolo pre budúci ekonomický vývoj dobré.

Bez ohľadu na optiku hrozby pretrvávajú. Tie hlavné sa ukrývajú v odkladaných investíciách, ktoré o pár rokov **môžu** vo výdavkoch narobiť veľké problémy, a tiež v tom, že ak sa výdavky nastavujú nadoraz na vysoké príjmy, dané mimoriadne vysokým tempom ekonomického rastu a vopred sa prerozdeľuje aj to, čo ešte nie je isté, v horších časoch budú verejné financie v obrovských problémoch.

Je to rozpočet, ktorý je menšou katastrofou, než sa pôvodne očakávalo. Je to však rozpočet, ktorý v detailoch celkom jasne ukazuje nedostatok predvídavosti, veľkú nezodpovednosť voči budúcnosti, a aj to, že keď ekonomický rast nebude prekonávať rekordy, prídu časy, ktoré budú oveľa ťažšie, než by boli, keby sme mali rozumnú vládu (Týždeň, 2006, roč. 3, č. 50, s. 36).

V publicistickom texte hovoriaci vyjadruje dvakrát vysokú mieru presvedčenia (*nepochybne*) spojenú s možnosťou (*môcť, dať sa*). Použitie epistemických a aj deontických indikátorov odkazuje k relácii významov oboch modálnych druhov v texte. Podľa fenomenologickej koncepcie sa objektívne existujúci (v našom prípade možný) jav skúma podľa toho, či je subjektívne vnímaný. Epistemické a deontické modálne prostriedky sú teda vo vyváženom pomere: hovoriaci tu vyjadruje vysokú mieru presvedčenia o (ne)kvalitách vlády v oblasti zaobchádzania s finančným rozpočtom a na druhej strane uvádza, že jeho uhol pohľadu je len jednou z možností, akou sa dá pozerat' na rozpočet. Vysoká miera presvedčenia nevylučuje ďalšie alternatívy uvažovania o probléme; hovoriaci však v texte explikatívne rozvíja svoj postoj, nie iné možnosti. Preto považujeme vysokú mieru presvedčenia vyjadrenú pomocou modálnej častice *nepochybne* za modálne dominantnú a v celom uvedenom texte významovo preferovanú. Ostatné modálne prostriedky použité v ukážke vytvárajú sémantické predpoklady pre jedinečnosť tohto východiskového postoja autora.

Ako bolo možné vidieť z textovej ukážky, pri určovaní modálneho významu, ktorý má v danom texte dominantné postavenie, zohľadňujeme dve kritériá:

- 1) kritérium sémantickej dôležitosti,
- 2) kritérium frekvencie.

Obidve kritériá nám pomáhajú odkryť modálnu dominantu, to znamená identifikovať funkciu modálnych prostriedkov použitých v texte. Vychádzame z toho, že modálne prostriedky sú v texte hierarchizované, že minimálne jeden z nich má dominantné postavenie, pretože reprezentuje modálnu rolu textu. Ostatné modálne prostriedky majú podpornú úlohu, fungujú v prospech modálnej dominanty, a to tak, že vytvárajú sémantické podmienky pre jedinečnosť modálnej dominanty, ktorou modálna osobnosť vyjavuje adresátovi svoj postoj k obsahu celého textu. Modálna štruktúra textu je tvorená na vzťahu medzi modálnou dominantou a ostatnými modálnymi prostriedkami. Na základe kritéria sémantickej dôležitosti a frekvencie dokážeme nielen identifikovať modálnu dominantu, ale zároveň ju špecifikovať pomocou vzťahu k ostatným modálnym prostriedkom v rámci modálnej štruktúry celého textu. Takto prichádzame k interpretácii modálnosti textu, teda sa dostávame k zámernému

porozumeniu východiskového postoja modálnej osobnosti k obsahu (k základnému významu) celého textu alebo k jeho časti.

Záver

Každý jazyk je neoddeliteľne spätý s našim myslením, vnímaním a chápaním sveta, ba dokonca má schopnosť odkrývať „prameň“ tohto nazerania. V jeho bohatom aparáte prostriedkov sa nachádzajú tie, ktoré odkrývajú spôsob (model), akým poznávame skutočnosť a následne o nej uvažujeme. Nie však v celej šírke a mohutnosti, ktorú zahŕňa mimojazyková realita, ale ohraničene, teda na základe toho, čo považujeme za nutné a čo za možné. Na jednej strane je to príkaz, norma, nutnosť, ktoré vylučujú inú možnosť, inokedy sa zasa ponecháva možnosť voľby z dvoch a viac alternatív. Korešponduje to s filozofickým definovaním možného a nutného ako základných hraníc ľudského poznania a poznávania. Toto poznávanie videného, počutého, logického, presvedčivého je ovplyvnené najhlbším rozhodnutím, zámerom každého človeka, ktoré pramení z jeho preferencií, vnútorných motivácií. Modálne kategórie možnosti, nutnosti a zámeru tvoria kognitívnu bázu, ktorá ovplyvňuje náš vzťah k svetu a ktorá predstavuje antropocentrickú podstatu modálnosti so špecifickým aparátom výrazových prostriedkov v mnohých jazykoch.

Literatúra

- Bellert I., 1971, *O pewnym warunku spójności tekstu*, [w:] M.R. Mayenowa (red.), *O spójności tekstu. 21*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 47–75.
- Dudová K., 2014, *Od modálnosti vety k modálnosti textu*, Nitra.
- Dolník J., Bajzíkova E., 1998, *Textová lingvistika*, Bratislava.
- Dolník J., 2010, *Jazyk, človek, kultúra*, Bratislava.
- Leško V., Mihina, F., 1999, *Dejiny filozofie*, Bratislava.
- Miko F., 1989, *Aspekty literárneho textu*, Nitra.
- Pekaríková K., 2010, *Prototypový význam slovenských gramatikalizovaných modálnych slovies*, „Slavica Slovaca“, s. 43–51.
- Wierzbicka A., 1971, *Metatekst w tekście*, [w:] M.R. Mayenowa (red.), *O spójności tekstu. 21*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 105–121.

Korpus textov

- Farkašová E., 1998, *Etudy o bolesti a iné eseje*, Bratislava.
- Gavlovič H., 1964, *Valaská škola – mravov stodola*, [w:] J. Mišianik (ed.), *Antológia staršej slovenskej literatúry*, Bratislava, s. 477–498.
- Glocko P., 1999, *Ruža pre Jula Verna (alebo päť týždňov v balóne)*, Bratislava.
- Gray J., 2012, *Muži sú z Marsu a ženy z Venuše*, Bratislava.
- Horváth P., 1998, *Anton Bernolák. Pôvod a osudy jeho rodiny, život a dielo*, Bratislava.
- Hvorecký M., 2001, *Lovci & zberači*, Bratislava.
- Kolena Milan., 2001, *Súčasný smery v interpretácii gregoriánskeho chorálu*, Bratislava.
- Matis J., 2002, *Muž, ktorý bozkával skleník*, Bratislava.
- Senčík Š., 1999, *Kresťanstvo medzi svetovými náboženstvami*, Trnava.
- Týždeň, 2006, roč. 3, č. 50, s. 3–61.

Interpretation of Cognitive Foundation in the Horizontal and Vertical Formation of the Text

Summary

In the paper proposed linguistic approach opens the possibility of interpretation of such a semantic category which fundamentally influences the constitution of other meanings of the text and which is closely bound to the creator of the text and his attitudes towards the content of the entire textual unit. The deciding factor in formation of this semantic category of the text is a modal subject (the speaker), whose attitude towards the content of the entire text determines the modal validity of the entire continuous language discourse. We are talking about the modality of the text (Dudová, 2004), under which we therefore understand the attitude of a speaker by means of these indicators towards the content of the whole text, which act as a base for his preferences, evaluation, emotional functioning, etc., and which determine boundaries of his learning based on the degree of conviction, or openness (possibility) or separateness (necessity) towards other possible alternatives in the realization of an act. Such attitude signalizes in the text specific language units, which bear all semantic and cognitive preconditions for being able explicitly express boundaries influencing the attitude of a speaker (modal subject) on the horizontal and vertical level.

Keywords: modal subject, modal of the text, modal indicators

<http://dx.doi.org/10.16926/j.2015.11.04>

Aleksander GADOMSKI
Halina GADOMSKA

Основные направления теолингвистических исследований в современном славянском языкознании

Аннотация

Период конца XX – начало XXI столетия характеризуется не только активизацией института Церкви, возвращением религиозных ценностей в повседневную жизнь людей, но и сближением религии с наукой. В лингвистике вновь заговорили о том, что из всех теорий происхождения языка, пожалуй, самой жизнестойкой оказалась теория божественного происхождения языка. Естественным продолжением описываемых выше процессов является активизация теолингвистических исследований в языкознании. Славянская теолингвистика – достаточно новая и еще не достаточно разработанная область науки о языке. Если попытаться коротко описать ее нынешнее состояние, то следует отметить, что это, прежде всего, система развивающихся направлений исследований. Авторы настоящей статьи предпринимают попытку описать основные направления теолингвистических исследований в современном славянском языкознании.

Ключевые слова: язык и религия, теолингвистика, направления исследований, славянское языкознание.

Если говорить о языкознании как о науке, то, во многом оно, безусловно, своим рождением обязано Церкви, поскольку первые языковедческие труды создавались для Церкви. (Гадомский 2006а, 15–25). Однако о теолингвистике как разделе светского языкознания было официально заявлено только в последней четверти XX столетия (Norren 1976; 1981). В начале XXI столетия состоялось «оформление» славянской теолингвистики в раздел языкознания (Kucharska-Dreiß, 2004; Greule, Kucharska-Dreiß, Makuchowska 2005; Гадомский 2005).

В развитие славянской теолингвистики внесли неоценимый вклад польские исследователи, которые, как показало время, не только приняли от западных исследований термин «теолингвистика», но и обогатили его своими работами, и наполнили его новым содержанием (Kucharska-Dreiß 2004; Greule, Kucharska-Dreiß, Makuchowska 2005; Гадомский 2012а, 13–27).

Следует также отметить вклад российских, сербских и украинских исследователей в развитие названного раздела языкознания (более подробно см.: Гадомский 2010; 2013а, 45–70; Грковић-Мејдор, Кончаревић 2013 и др.).

На сегодняшний день в польском, русском, украинском и сербском языкознании достаточно четко прослеживаются основные направления теолингвистических исследований, о некоторых из которых пойдет речь в дальнейшей части статьи.

Теолингвистика как раздел языкознания. Методологические проблемы теолингвистики. Как правило, каждый новый век ставит перед наукой достаточно много новых проблем или по-новому формулирует вопросы, решенные, казалось бы, ранее. Одной из таких проблем являются взаимоотношения языка и религии. Попытка решить ее предпринимается на протяжении длительного времени теологией (богословием), языкознанием, философией, религиоведением и другими науками. И, тем не менее, в начале XXI в лингвистической литературе практически не был представлен раздел языкознания, который бы систематизировал исследования в названной области так, как, например, это делает социолингвистика, охватывающая исследования, связанные с проблемой «язык и общество»; лингвокультурология – исследования, связанные с проблемой «язык и культура» и т.п. Как сама проблематика, так и разрозненные исследования в названном направлении обусловили необходимость их объединения и систематизации и, соответственно, предопределили тем самым появление самостоятельного раздела языкознания – теолингвистики, что повлекло за собой необходимость в его теоретическом оформлении.

Поэтому к первому направлению теолингвистических исследований могут быть отнесены работы, в которых рассматриваются методологические проблемы теолингвистики. Если быть более точным, эти работы ставят своей целью объединить, интегрировать отдельные, разрозненные исследования в общую систему и тем самым открыть возможность для закладки методологических основ названного раздела языкознания. В них теолингвистика рассматривается как раздел языкознания (Noppen 1976, 1981, Gadomski, Łapicz 2008), затрагиваются проблемы принятия-непринятия термина «теолингвистика», его дефиниции, раскрытия содержания (Kucharska-Dreiß, 2004; Noppen 1976, 1981; Wagner

1999). Не менее важной проблемой является определение статуса и места данного раздела языкознания в системе других разделов языкознания, его связь с другими науками (разделами наук) и ряд других. Очень актуальной методологической проблемой является определение ее предмета исследования. К числу последних работ в этой области, заслуживающих, по нашему мнению, особого внимания, относятся работа В.И. Постоваловой *«Теолингвистика в современном гуманитарном познании: истоки, основные идеи и направления»*, в которой отмечается, что «особую сложность задание предмета исследования в науке приобретает при конструировании дисциплин синтетического плана, где осуществляется объединение в едином мыслительном пространстве концептуальных представлений из разных дисциплин или даже сфер знания. В случае теолингвистики – теоретических представлений из собственно лингвистики и богословия (теологии). Проблема заключается в том, что здесь должно произойти такое соединение концептуальных представлений, при котором они должны предстать в едином теолингвистическом пространстве как гомогенные (однородные) образования, относящиеся к единому предмету изучения (Постовалова 2012, 7).

Еще одной методологической проблемой является определение задач данного раздела языкознания. В современных работах по теолингвистике основная задача данной дисциплины усматривается в осмыслении того, как язык функционирует в разных «религиозных контекстах» или «религиозных ситуациях» (Crystal 1987; 1995; Noppen 1976, 1981; Wagner 1999) и изучении «религиозного языка» в узком и широком понимании этого термина» (Гадомский, 2007, 290; Gadomski, Łapicz 2008).

Будучи связанной с богословием (теологией) и языкознанием, теолингвистика использует методы исследования названных наук. Закономерным является вопрос: что же нового в этом направлении сделала теолингвистика? В лингвистической литературе последних лет начинает заявлять о себе теолингвистичний анализ - междисциплинарный подход, который «представляет собой комплекс определенных действий (например, выборка лексического материала, анализ лексики с точки зрения отражения в языковой и религиозной картинах мира, функционально-семантический описание семем, систематизация результатов анализа), совокупность которых позволяет проанализировать и описать соответствующую группу религионимов. Такой анализ был проведен на материале религионимив со значением ‘праздник’, ‘ритуал’, ‘обряд’, ‘таинство’ (Митроченкова 2014, 6). Аналогичная работа проводится и на других уровнях языковой системы: в фонологическом, словообразовательном, морфологическом, синтаксическом. Считаем, что, сам факт заявления о теолингвистическом анализе открывает перед исследователями серьезные научные перспективы, однако как теория, так

и практика этого анализа требует доработки, поскольку, как совершенно справедливо замечает упоминаемая уже в данной работе В.И. Постовалова «на дотеоретическом уровне формирования теолингвистики представления об этом «теолингвистическом» могут значительно различаться у лингвиста – лексикографа и священника-богослова вследствие их опытной погруженности в различные пласты теолингвистической реальности. Для лингвиста-лексикографа «теолингвистическое» будет относиться к области описания религиозной лексики и ассоциироваться с миром смыслов и значений. Для священника, живущего в мире литургического богослужения и опытно знающего духовную силу Имени Божия, «теолингвистическое» будет неким синонимом «синергийного», мистически тождественного Фаворскому свету» (Постовалова 2012, 10).

Проблемой, без решения которой нельзя говорить о выделении теолингвистики в раздел языкознания, является выбор и систематизация терминологии. И в связи с этим возникает ряд вопросов: *Какую терминологию следует использовать?; Имеет ли смысл создавать новую теолингвистическую терминологию?; Что можно считать источником теолингвистической терминологии?* и другие. Думается, что в этой ситуации наиболее рациональным было бы придерживаться точки зрения польской исследовательницы Д. Беньковской, которая считает, что нет смысла создавать новую терминологию, а лучше использовать потенциал научного языка (Beńkowska 2004). Ответы на многие из них были представлены нами в статье «*Опыт составления словаря русско-польской терминологии*», в которой нами собраны и систематизированы порядка 250 теолингвистических терминов (Гадомский 2008).

Важной составляющей любой науки является ее библиография. В этом направлении большую работу проделала М. Макуховска (Makuchowska). Поэтому наша работа «*Замечания по поводу библиографии теолингвистики*» посвящена анализу библиографии и эволюции исследований в данной области (Гадомский 2013). В одной из последних публикаций в этой области, изданной в Сербии, предпринята попытка систематизации польской, русской, украинской терминологии теолингвистики с указанием на источники в которых она употребляется (Кончаревич, Гадомский).

История теолингвистических исследований. Появление теолингвистики предопределено исторически, поскольку наука всегда была связана с религией, и та и другая прошли непростую эволюцию. Естественно, что языкознание, не могло быть в стороне от этих процессов и достаточно часто «служило религии», ведь одним из способов передачи религиозных знаний является язык. Поэтому ко второму направлению исследований логично было бы отнести работы, посвященные истории теолингвистики. В предыдущей части работы нами было уже сказано

о том, что в данном случае очень ценной является работа Э. Кухарской-Драйсс «*Теолингвистика – попытка популяризации термина*» (Kucharska-Dreiß, 2004), в которой представлен обширный список трудов западных языковедов, занимающихся данной проблематикой. Однако это только «верхний, современный срез» работ, имеющих непосредственное отношение к оформлению теолингвистики в самостоятельную дисциплину. Мы же со своей стороны посчитали необходимым проанализировать в данном контексте источники по истории языкознания, истории лингвистических исследований, что позволило нам сделать ряд предположений и выводов по данному вопросу.

Во-первых, одной из главных причин появления грамматик является религия, о чем в своих работах пишут такие исследователи, как В.А. Звегинцев, Н.А. Кондрашов, Н.Б. Мечковская и многие другие авторы (Звегинцев 1958, Кондрашов 1979, Мечковская).

Во-вторых, грамматики как своеобразные системы позволяют обеспечивать сохранение и передачу (во времени и пространстве) знаний о религии и тем самым способствуют сохранению религии и религиозных знаний. Другими словами, первые грамматики были не чем иным, как теограмматиками, а языкознание (лингвистика) было, скорее, теоязыкознанием (теолингвистикой), что обусловлено задачами, которые перед ними ставились, и функциями, которые они выполняли. Со временем грамматики начали обеспечивать не только религиозные, но и светские потребности и, соответственно стали обычными, светскими, грамматиками, грамматиками в том виде, в котором мы привыкли их наблюдать сегодня. Кроме того значение слова «грамматика» претерпело определенные изменения, утратило теологический компонент. Сегодня слово «грамматика» имеет несколько основных значений, которые зафиксированы в словарях, справочниках, лингвистических энциклопедиях и других источниках. Однако в современных источниках нет упоминаний о связи грамматики и религии. Под грамматикой понимаются: грамматическая система языка в целом; морфология и синтаксис; раздел языкознания, исследующий данную систему и ее многоуровневую организацию, ее категории; правила орфографии и пунктуации; а также сами книги-грамматики. Обычный человек, нефилолог, как правило, не задумывается над тем, почему появились первые грамматики. Именно поэтому выделение теолингвистики в самостоятельный раздел языкознания на рубеже XX–XXI веков было воспринято, как ее рождение, хотя в действительности, по нашему мнению, она имеет более долгую и богатую историю, которую еще предстоит описать. Изложенные выше рассуждения были представлены нами в статье «*Теолингвистика и грамматика*» (Гадомский 2006а).

Не во всем с нами согласна В.И.Постовалова, считающая, что «непосредственное следование этому пути привело бы гуманитарную мысль к созданию теолингвистики только как прикладной, вспомогательной дисциплины для решения неких прагматических задач в области религии и языковой практики. Между тем теолингвистика вполне может развиваться и как полноценная теоретическая дисциплина, избирая своим основанием онтологическое, синергийно-пневматологическое понимание языка с его антиинструменталистским, антиконвенционалистским пониманием языка как энергии духа. Именно такое видение наиболее адекватно выражает общечеловеческие интуиции в осознании лингвистической реальности, включая и религиозное восприятие языка» (Постовалова 2012, 5). Считаем, что данный «спор свидетельствует о том, что есть смысл говорить не только о теоретической, но и прикладной теолингвистике.

Вопросами истории теолингвистических исследований занимаются ученые разных стран. Свидетельством тому является коллективный труд *«Теолингвистические исследования славянских языков / Теолингвистичка проучавања словенских језика»*, изданный Сербской Академией Наук, в котором слависты из Польши, России, Сербии, Украины и других стран представили на разных языках свои исследования. Книга состоит из двух разделов: «Теолингвистические исследования современных славянских языков» и «Теолингвистические исследования истории славянских языков» (Грковић-Мејдор, Кончаревић 2013).

Основные подходы к изучению религиозного языка. Формулируя дефиницию теолингвистики, в ряде наших работ мы сделали вывод о том, что названный раздел языкознания должен заниматься изучением религиозного языка в широком и узком понимании этого термина (Гадомский, 2007, 290; Gadomski, Łapicz 2008). В то же время в современном языкознании употребляются термины не только «религиозный язык», «религиозный стиль», «религиозный текст», «религиозный дискурс», но и ряд других. Каждый из них – это вершина айсберга, поскольку термин является производным различных направлений и разделов языкознания: текстологии, стилистики, когнитивного языкознания и т.п. Поэтому исследование религиозного языка в современной теолингвистике – это одна из наиболее дискуссионных тем и, соответственно, еще одно из направлений исследований современной теолингвистики.

В языкознании нет однозначного отношения к термину «религиозный язык». В русском языкознании этот термин почти не употребляется. Ученые более обоснованным считают употребление терминов «религиозный дискурс» (Бобырева; Богачевская; Карасик), «религиозный стиль» (Ицкович 2008). В украинском языкознании, несмотря на то, что

термин «религиозный язык» был предложен еще в конце XX века (Християнство й українська мова 2000), чаще используется термин «конфесійний стиль» (Лук'яничук С.В. 2008). В польском языкознании мнения ученых по этому вопросу тоже не однозначны: согласно одной из точек зрения, принято считать, что правильнее было бы говорить о религиозном употреблении языка; согласно другой, – религиозный язык существует и может быть объектом исследования. Используя этот термин, отталкиваемся, прежде всего, от энциклопедической дефиниции Я.Пузынины и И. Баеровой (Вајерова, Пузынина 2000).

В современной теолингвистике изучение религиозного языка ведется по ряду направлений (Гадомский 2009; Gadomski 2010). В представленной ниже таблице отражены основные направления теолингвистических исследований религиозного языка в контексте общенаучных исследований.

Таблица

Нефилологические направления изучения религиозного языка	Филологические направления изучения религиозного языка	
Философский	Теолингвистические подходы	Литературоведческие подходы
Теологический (богословский)	1. Изучение религиозного языка как системы систем (кодовый подход)	—
Религиоведческий подход	2. Стилистический подход	—
Исторический	3. Жанровый подход	—
Семиотический	4. Изучение религиозного языка как фрагменту «языковой картины мира»	—
Аксиологический	5. Дискурсивный	—
	6. Коммуникативный	—
	7. Лингводидактический	—

Остановимся коротко на некоторых из них.

Изучение религиозного языка как системы систем (кодовый подход) предполагает анализ религиозного языка как кода – анализ языковых средств, на всех уровнях языковой системы, используемых системой религиозного языка для передачи религиозного содержания. Традиционно, говоря о языковом коде, ученые, прежде всего, имеют в виду религиозную лексику (Puzynina 1998, 19–33).

Важным аспектом при изучении религиозной лексики является проблема терминологии, используемой для обозначения религиозной

лексики, ее определения и описания (Гадомский 2001; 2008; Осінчук Ю.В. 2008). При описании религиозной лексики, как правило, мы сталкиваемся с двумя подходами: ономаσιологическим – когда исследуется лексика, которая изначально, по форме, является религиозной или нерелигиозной; и семасиологическим – когда лексика, которая, казалось бы, не имеет отношения к религии, употребляется в религиозном значении, или, наоборот исконно религиозная лексика часто может употребляться в совершенно иных значениях и контекстах – от не имеющих отношения к религии до антирелигиозных.

Не менее важной проблемой является проблема классификации религиозной лексики. Использование лексического материала польского, русского и украинского языков в процессе классификации религиозной лексики позволило нам не только более детально описать ее и разработать основы ее классификации, но и обнаружить «пропуски» в ней (Гадомский, Гадомская 2013а). Осуществить классификацию религиозной лексики нам помогли работы таких польских авторов, как В. Пшичина и Р.Пшибыльска (Ковтун 2006; Przybylska, Przyczyna 2004), которые, формулируя основы правописания религиозной лексики, разделили ее на лексические (тематические) группы и тем самым определили направления классификации), и И. Винярской-Гурской (исследовательница в ходе исследования истории протестантской лексики поделила ее на группы) (Winiarska 2002), а также многие другие работы славистов. Одним из последних достижений сербской лингвистики является докторская диссертация Р. Баич, посвященная религиозной лексике (Баић 2013).

Однако исследования, проведенные в последние годы, свидетельствуют о том, что религиозный язык может иметь не только лексические, но и графические, фонетические, словообразовательные, морфологические и синтаксические особенности. Ни у кого не вызывает сомнений факт наличия религиозной лексики и фразеологии. Как правило, все теолингвистические исследования начинались с лексики, поскольку это наиболее репрезентативная часть языковой системы. Однако труднее говорить об особенностях фонологической, словообразовательной, морфологической, синтаксической подсистем религиозного языка. И, тем не менее, исследования последних лет убеждают нас в том, что эти особенности имеют место. Большую работу в этой области проделали российские и сербские языковеды (Бугаева 2010, Кончаревич, Прохвятилова 1999). Другими словами, наряду с общеязыковыми средствами система религиозного языка использует и свои специфические фонетические, словообразовательные, морфологические, лексические, фразеологические и синтаксические средства, наличие которых позволяет говорить о религиозном языке. Перечисленные языковые средства, используемые для передачи религиозного содержания, и делающие

религиозный язык узнаваемым, были названы нами теонемами. По нашему мнению, при изучении религиозного языка как системы систем, религиозный язык – это не что иное, как система теонем, из которых складывается этот код. В ряде наших работ предлагается дефиниция теонемы и ее вариантов, которые могут быть представлены на всех уровнях языковой системы, предпринимается попытка классификации теонем (Гадомский 2006с; Gadomski 2007, 11–20).

Стилистический подход к изучению религиозного языка. Исследователи занимаются этой проблемой приблизительно с 50-х годов XX столетия: первые рассуждения по этому вопросу были обнаружены нами в работах словацких языковедов (Mistrík 1992). В последней четверти XX столетия появились работы западных языковедов, в которых начал употребляться термин «религиозный язык» (Crystal 1987; 1995; Noppen 1981). Однако в современной теолингвистике до сегодняшнего дня не решена проблема дифференциации таких понятий, как «религиозный язык» и «религиозный стиль». Прослеживаются следующие варианты направлений этих дискуссий: допустимо говорить только о религиозном языке, допустимо говорить только о религиозном стиле, допустимо говорить и религиозном языке, и о религиозном стиле. В начале XX столетия выходили работы, в которых эти два термина употреблялись, как синонимы (Beńkowska 2002, Makuchowska 1995). Затем были предприняты попытки разделить и сохранить эти понятия. Неоценимой теоретической помощью в решении данного вопроса, помимо работ уже названных авторов, послужили нам труды М.Войтак, Т.В. Ицкович, С.В. Лукьянчук, Л. Крысин (Wojtak 1992; Крысин 1994; Прохватилова 2006; Лук'янчук 2008), а также работы авторов, публикуемые в таких научных изданиях, как «Stylistyka» (Польша), «Стил» (Сербия) и ряде других. Здесь же следует отметить, что это очень активно разрабатываемое направление славянской теолингвистики.

В ходе стилистических исследований теоретического характера в этой области мы пришли к выводу о том, что наряду со светским языком существует и религиозный язык, что, в свою очередь, позволяет предположить наличие в религиозном и светском языках параллельной, зеркальной, системы стилей, включающей в себя разговорный, публицистический, официально-деловой, научный, художественный и другие стили (Gadomski 2007, Гадомский 2008с).

Генологические исследования религиозного языка. Еще античные философы (Аристотель, Квинтилиан и другие) задумывались над формами высказываний и обращали внимание на стремление людей создавать тексты по определенным образцам, схемам. В 20-х гг. XX в. внутри Русской формальной школы (В.Шкловский, Р. Якобсон, Б. Эйхенбаум и др.) и Пражского лингвистического кружка в качестве эстетического

структурализма (Я. Мукаржовский, Ф. Водичка и др.) откристаллизовывалась генология (термин П. ван Тигема) как научная дисциплина, которая поставила в центр исследования «литературные генеры» во всех их обликах и связях (Шмелева 2007).

Генология – наука, являющаяся составной частью литературоведения, исследующая роды, виды, разновидности литературы в связи историко-литературными явлениями (Skwarczyńska 1970).

В 80-х годах XX ст., по мнению Ф.С. Бацевича, в отдельное направление языковедческих исследований выделилась лингвистическая генология – раздел коммуникативной лингвистики, исследующий жанры речи; направление современного языкознания. Основными задачами лингвистической генологии является изучение природы речевых жанров, их типов, структуры, выяснения особенностей развития этих единиц, их взаимосвязей в дискурсе, специфики в различных языках и т.д. (Бацевич 2006, 35).

В русском языкознании она появилась в 70-80-х годах XX столетия, благодаря работе российского языковеда М. Бахтина «Проблема речевых жанров» (Бахтин 1979). Однако в русском языкознании термин «генология» не очень популярен, чаще употребляются термины «жанрология», «генристика».

В польском языкознании с 70-х годов функционирует термин «генология», которым обозначают проблему речевого жанра – разновидность языка (*gatunek mowy*). Основы современных генологических исследований в Польше заложены трудами Анны Вежбицкой (Бацевич 2006, 35-37). Широко известны также работы польских исследователей: С. Гайды, Е. Бартминского, Б. Витош и др. (Gajda 2001; Bartmiński 1998, Witosz 2005).

Современный психолингвист К. Седов отмечает, что «сегодня генристика (лингвистическая генология) превратилась в самостоятельную научную сферу, которая, вторгаясь в многочисленные сферы языкознания, сама проверяет их теоретическую дееспособность» (Седов 2009). Одной из таких сфер языкознания, безусловно, является теолингвистика, основным объектом исследований которой является «религиозный язык», представляющий собой систему жанров. Поэтому одним из подходов к его изучению является генологический подход (Gadomski 2008; Гадомский 2009а), поскольку, как замечает польский лингвист П. Кладочны, «в религиозном языке, как во всем универсуме языка, прослеживается жанровая дифференциация текстов» (Kładoczny 2004). По замечанию польского исследователя А. Вильконя, «значительная часть исследованных жанров имеет место как в религиозном, так и в светском языке» (Wilkoń 2002, 266–267). Генологическим исследованиям религиозного языка посвящены работы ряда языковедов (Бугаева 2005, 3–11; Зелінська 2013;

Мечковская 1998; Толстой 1988, 69–70; Kładoczny 2004; Wierusz-Kowalski 1973, 9–88; Wilkoń 2002; Wojtak 1992, 90–97; Zdunkiewicz-Jedynak 2006).

В ходе анализа генологических исследований в данной области нами была собрана информация о таких наиболее активно развивающихся направлениях генологических исследований славянской теолингвистики, как агиографический текст, переводы текстов христианских и нехристианских религий, (Библия, Коран и другие), духовное (епископское) послание, исповедь, молитва, папские энциклики, письменная инструкция, притча, приходское объявление, проповедь, пророчество и другие профетические жанры (гороскоп, ясновидение, апокалипсис и др.), протокол, религиозные песнопения и гимны, свидетельство, эртологический текст (религиозные праздники, религиозный календарь) и др.

Отличительной чертой генологических исследований христианского религиозного языка, является их зависимость от вероисповедания, конфессии: от православия, если речь идет об исследованиях русского религиозного языка, и от католицизма, если речь идет об исследованиях польского религиозного языка и т.д. Необходимо отметить, что генологические исследования позволяют, с одной стороны, представить религиозный язык как систему жанров, часть из которых имеет место как в светском, так и религиозном языках, и, отчасти жанров, свойственных только религиозному языку (Гадомский 2009а).

Наряду с теоретическими вопросами решаются и **дидактические вопросы теолингвистики**: речь идет о теолингвистике как предмете обучения.

В основном наши теолингвистические исследования носят теоретический характер. В работах данного типа анализируются возможности использования собранных знаний на практике: возможности преподавания теолингвистики в академической аудитории. С этой целью нами были разработаны несколько учебных курсов по теолингвистике, содержание которых не только было обсуждено на научных конференциях, но и апробировано в вузовской аудитории (светской и духовной) в Украине, России и Польше. В статье *«Теолингвистика как предмет обучения: проект курса»* представлена базовая программа учебной дисциплины «Теолингвистика» (Гадомский 2012d).

Интерес представляет предложенный В.И. Постоваловой образовательный курс *«Религиозные концепты в православном мирозерцании»* (Постовалова 2013).

Носителями институционального развития теолингвистики могут выступать вузы и научно-исследовательские институты, деятельность которых связана с теологией, религиологией, с комплексом смежных дисциплин (социология религии, история религий, психология религии,

философия религии и др.), культурологии и филологии (общей лингвистики, классической филологии, славянской и иностранной филологии).

Как отмечает сербская исследовательница К. Кончаревич, преподавание теолингвистики может осуществляться на богословских и филологических факультетах. В высшем богословском обучении интегративный курс теолингвистики может найти место на ступенях магистерского и докторского обучения, в качестве выборочного предмета. На филологических факультетах, учитывая ограниченность богословских знаний, релевантных для изучения теолингвистической проблематики, реальнее осмыслить частные курсы, представляющие отдельные аспекты теолингвистики, базирующиеся на дисциплинах, с теоретико-методологическими основами которых студенты уже знакомы (например, на основании стандартных курсов функциональной стилистики и лингвокультурологии, которые входят в программы основного и магистерского обучения студентов филологических факультетов, на ступенях магистерского и докторского обучения реально предоставить возможность выбора стилистики сакрума, теории сакральных жанров, лингвокультурологию сакрума) и др.

Следует указать и на потребность систематических исследований проблематики языка церковного и школьного катихезиса (для детей дошкольного и школьного возраста, студентов, взрослых), поскольку понятность и доступность устных высказываний учителей Закона Божия и текстов из учебников является существенно важным аспектом успешного осуществления миссии Церкви.

Славянская теолингвистика потенциально располагает широким спектром фундаментальных исследовательских проблем и практических сфер применения. Ее перспектива – укрепление связей с ведущими центрами теолингвистики в славянском мире и широкое привлечение исследователей богословского и филологического профилей к распространению и усовершенствованию данной области науки.

Список направлений теолингвистических исследований в современном славянском языкознании остается открытым и поэтому может быть дополнен. Каждое из перечисленных направлений предполагает определенные особенности. Не всегда можно говорить о том или ином направлении «в чистом виде». Очень часто исследования представителей разных направлений пересекаются или носят комплексный характер. И это вполне объяснимо, поскольку они являются частью теолингвистики. Тем не менее, более детальная разработка этой проблемы и более детальный анализ каждого из этих направлений теолингвистики должны помочь исследователям пролить свет на многие проблемы теолингвистики.

Литература

- Bajerowa I., Puzynina J., 2000, *Art. Język religijny. Aspekt filologiczny*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin, s. 19–20.
- Bartmiński J., 1998, *Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej*, [w:] J. Bartmiński, B. Bonecka (red.), *Tekst. Problemy teoretyczne*, Lublin, s. 9–25.
- Beńkowska D., 2002, *Polski styl biblijny*, Łódź.
- Crystal D., 1995, *Die Cambridge-Enzyklopädie der Sprache*, Übers. und Bearb. Der dt Ausg. Von Stefan Röhrich, Campus, Frankfurt a.M. – New York [oryginał: D. Crystal, 1987, *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne], s. 412.
- Gadomski A., 2007a, *Teolingwistyka: problem stylu religijnego*, [w:] M. Czermińska, K. Meller, P. Fliciński (red.), *Literatura, kultura i język polski w kontekstach i kontaktach światowych*. III Kongres Polonistyki Zagranicznej, Poznań 8–11 czerwca 2007, s. 769–781.
- Gadomski A., 2007b, *O kodowym podchoǳe w изучении религиозного языка*, *Prace Filologiczne*, t. 53, Warszawa, s. 199–206.
- Gadomski A., Łapicz Cz., 2008, *Teolingwistyka: historia, stan współczesny, perspektywy*, [w:] Ч. Лапич, А. К. Гадомский (ред.), *Хрестоматия теолингвистики || Chrestomatia teolingwistyki*, Симферополь, с. 33–60.
- Gadomski A., *Teolingwistyka*, 2010, *O kierunkach badań języka religijnego*, [w:] R. Nycz, W. Miodunka, T. Kunz (red.), *Polonistyka bez granic*, t. 2: *Glottodydaktyka polonistyczna – współczesny język polski – językowy obraz świata*, Kraków, s. 257–266.
- Gajda S., 2001, *Gatunkowe wzorce wypowiedzi*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Lublin, s. 255–268.
- Greule A., Kucharska-Dreiß E., Makuchowska M., 2005, *Neure Forschungen zur Sakralsprache im deutsch-polnische Vergleich. Erträge – Tendenzen – Aufgaben*, „Heiliger Dienst” 2, s. 75.
- Kładoczny P., 2004, *Proroctwa chrześcijańskie jako gatunek mowy na tle innych gatunków profetycznych*, Zielona Góra.
- Kucharska-Dreiß E., 2004, *Teolingwistyka – próba popularyzacji terminu*, [w:] S. Mikołajczak, T. Węclawski (red.), *Język religijny dawniej i dziś*, t. 1, Poznań, s. 23–30.
- Makuchowska M., 1995, *Styl religijny*, [w:] S. Gajda (red.), *Przewodnik po stylistyce polskiej*, Opole, s. 449–459.
- Makuchowska M., 2007, *Bibliografia języka religijnego (1945–2005)*, Tarnów.
- Mistrik J., 1992, *Religiózty štýl*, „Stylistyka” 1, Opole, s. 82–89.
- Noppen J.-P. van (red.), 1981, *Theolinguistics* (= Studiereeks Tijdschrift VUB, Nieuwe Serie Nr. 8). VUB, Brussel, s. 1.

- Noppen J.-P. van, 1976, *Alter Wein in neuen Schläuhen? Ein Beitrag zur empirischen Betrachtung von Kommunikationsproblemen in der Rede von Gott*, „Linguistica Biblica. Interdisziplinäre Zeitschrift für Theologie und Linguistik” 37, s. 1.
- Przybylska R., Przyczyna W. (red.), 2004, *Zasady pisowni słownictwa religijnego*, Tarnów.
- Puzynina J., 1998, *Człowiek – Język – Sakrum*, [w:] S. Gajda, H.J. Sobeczko (red.), *Człowiek – dzieło – sacrum*, 1998, Opole, s. 19–33.
- Skwarczyńska S., 1970, *Niedostrzeżony problem podstawowy*, [w:] *Wokół teatru i literatury*, Warszawa, s. 145–165.
- Wagner A., 1999, *Theolinguistik? – Theolinguistik!*, [in:] H.O. Spilman, I. Warnke (red.), *Internationale Tendenzen der Syntaktik und Pragmatik. Akten des 32. Linguistischen Kolloquiums in Kassel 1997 (= Linguistik International 1)*, s. 507–512.
- Wierusz-Kowalski J., 1973, *Język a kult. Funkcja i struktura języka sakralnego*, „Studia religioznawcze PAN”, t. 4, PWN, Warszawa, s. 9–88.
- Wilkoń A., 2002, *Spójność i struktura tekstu. Wstęp do lingwistyki tekstu*, Kraków.
- Winiarska I., 2002, *Protestanckie słownictwo religijne*, [w:] *Prace filologiczne*, t. 47, Warszawa, s. 419–441.
- Witosz B., 2005, *Genologia lingwistyczna: zarys problematyki*, Katowice.
- Wojtak M., 1992, *O początkach stylu religijnego w polszczyźnie*, „Stylistyka” 1, Opole, s. 90–97.
- Zdunkiewicz-Jedynak D., 2006, *Surfując po Internecie w poszukiwaniu Boga... Gatunki komunikacji religijnej na polskich katolickich stronach internetowych*, Tarnów.
- Байћ Р., 2013, *Лексика из сфере православне духовности у српском језику и њена лексикографска обрада: докторска дисертација*, Београд.
- Бахтин М.М., 1979, *Проблема речевых жанров*, [в:] Бахтин М.М. *Эстетика словесного творчества*, Москва, с. 237–280.
- Бацевич Ф.С., 2006, *Вступ до лінгвістичної генології: Навчальний посібник*. – Київ.
- Бобырева Е.В., 2007, *Религиозный дискурс: ценности, жанры, стратегии (на материале православного вероучения): Автореферат дис. ...докт. Филол. наук*, Волгоград.
- Богачевская И.В., 2006, *Религиозный дискурс как объект философско-религиоведческой рефлексии*, „Вопросы духовной культуры”, s.119–121.
- Бугаева И.В., 2005, *Стилистические особенности и жанры религиозной сферы*, [в:] Плисов Е.В. (ред.), *Стилистика текста*. Межвуз. сборник научных трудов, с. 3–14.

- Бугаева И.В., 2010, *Язык православной сферы: современное состояние, тенденции развития*: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук, Москва.
- Гадомский А.К., 2001, *Религиозная лексика в словарях русского языка XIX–XX вв.*, [w:] Rožek L. (red.), *Obraz swiętyni w kulturze i literaturze europejskiej*. T.2. Cz.2. Prace interdyscyplinarne, Częstochowa, s. 251–261.
- Гадомский А. К., 2006а, *Теолингвистика и грамматика*, [в:] *Ученые записки Таврического национального университета – Филология*, т. 19 (58), № 4, Симферополь, с. 15–25.
- Гадомский А.К., 2006б, *К вопросу о единицах теолингвистики*, [в:] *Восточнославянская филология*, вып 11. часть 1. Языкознание, Горловка, с. 11-20.
- Гадомский А.К., 2006с, *Некоторые направления исследований теолингвистики*, [в:] *Наукові записки Луганського нац. пед. ун-ту*. Вип.7. Сер. філол.науки: 36 наук. праць [Норми та парадокси свідомості й мислення, їх відображення в мовній картині світу], Луганськ: Альма-матер, с. 24–41.
- Гадомский А.К., 2007, *Религиозный язык – теолингвистика – языкознание*, [в:] *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского*. Серия «Филология», т. 20 (59), № 1, Симферополь, с. 287–293.
- Гадомский А.К., 2008а, *Определение религиозной лексики как одна из проблем современной теолингвистики*, [в:] *Диалог культур. Теория и практика преподавания языков*. Материалы 2 международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию первого выпуска иностранных студентов филологического факультета 6–8 сентября 2007, Симферополь, с. 135–146.
- Гадомский А.К., 2008б, *Опыт составления словаря русско-польской терминологии теолингвистики*, [в:] Гадомский А.К., Лапич Ч. (ред.), *Хрестоматія теолінгвістики || Chrestomatia teolingwistyki*, Симферополь, с. 247–269.
- Гадомский А.К., 2008с, *Стилистический подход к изучению религиозного языка*, [в:] *Стил*, № 7, Београд, с. 21–36.
- Гадомский А.К., 2009а, *О жанрах религиозного языка в русской и польской теолингвистике*, [в:] *Стил*, № 8, с. Београд, с. 107–118.
- Гадомский А.К., 2009б, *О филологических и нефилологических направлениях изучения религиозного языка в русской и польской теолингвистике*, [в:] *Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского*, т. 22 (61) 1, Симферополь, с. 204–214.
- Гадомский А.К., 2010, *Русская теолингвистика: история, основные направления исследований*, [в:] *Стил*, № 9, Београд, с. 357–374.

- Гадомский А.К., 2012а, *Краткий очерк истории теолингвистики*, [в:] *Мир Православия*, вып. 8, Волгоград, с. 378–396.
- Гадомский А.К., 2012б, *Польская теолингвистика на рубеже XX–XXI столетий*, [в:] Гадомски А. К., Кончаревић К. (прир.), *Теолингвистика. Зборник научних радова*. Београд, с. 13–27.
- Гадомский А.К., 2012с, *Проблемы изучения религиозного стиля в украинской теолингвистике*, [в:] *Стил*, № 11, Београд, с. 125–140.
- Гадомский А.К., 2012d, *Теолингвистика как предмет обучения: проект курса* [в:] *Православный собеседник: Альманах Казанской духовной семинарии*, вып. 2 (22), Казань, с. 19–33.
- Гадомский А.К., 2013, *Замечания по поводу библиографии теолингвистики*, [w:] J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz (red.), *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, Toruń, s. 135–148.
- Гадомский А.К., Гадомская Г.П., 2013а, *Идеографическое описание русской, украинской и польской религиозной лексики в современной теолингвистике*, [в:] *Православный собеседник: Альманах Казанской духовной семинарии*. – Вып. 3(24). – Казань, с. 46–61.
- Гадомский А.К., Гадомская Г.П., 2013б, *Изучение религиозной лексики в украинской теолингвистике XX–XXI ст.*, [в:] J. Грковић-Мејдор, К. Кончаревић (прир.), *Теолингвистичка проучавања словенских језика*, Белград, с. 45–70.
- Гадомский А.К., Гадомская Г.П., 2013с, *К вопросу о теолингвистических исследованиях в украинском языкознании*, [в:] *Dialog kultur. Języki wschodniosłowiańskie w kontakcie z polszczyzną i innymi językami europejskimi*, red. J. Medelska, E. Titarenko, Bydgoszcz, s. 287–299.
- Гадомский А.К., Кончаревич К., 2014, *Преглед теолингвистичких испитивања у Русији, Украјини и Польској (грађа за библиографију)*, [У:] Шијаковић Б. (уред.), *Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати*, књ. 16, Београд, с. 151–178.
- Гадомский, А. К., 2006, *Теолингвистика и грамматика*, [в:] *Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского*. Серия «Филология», т. 19(58), № 4, Симферополь, с. 15–25.
- Грковић-Мејдор Ј., Кончаревић К., 2013, (прир.). *Теолингвистичка проучавања словенских језика*, Белград.
- Звегинцев В. А., 1958, *История арабского языкознания. Краткий очерк*, Москва.
- Зелінська, 2013, *Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки: монографія*, Київ.

- Ицкович Т.В., 2011, *Язык и стиль современных православных СМИ (на материале СМИ Екатеринбургской епархии)*, [в:] Меди@альманах, №4(45), Москва, с. 44–48.
- Карасик В.И., 1999, *Религиозный дискурс*, [w:] *Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики*: Сборник научных трудов, Волгоград, с. 5–19.
- Ковтун А.А., 2006, *Інноваційні процеси в українській церковно-релігійній лексиці (на матеріалі художньої прози ХХ ст.)*: дис... канд. філол., Чернівці.
- Кондрашов Н.А., 1979, *История лингвистических учений*, Москва.
- Кончаревич К., 2010, *Графико-орфографические особенности сакрального дискурса в русском и сербском языках (социолингвистические аспекты)*, [в:] *Крымско-польский сборник научных работ*, т. 8, Симферополь, с. 167–173.
- Крысин Л.П., 1994, *Об одной лакуне в системе функциональных стилей современного русского языка*, [в:] *Русский язык в школе*, № 3, Москва, с. 69–79.
- Лук'яничук С.В., 2008, *Епітет у конфесійному стилі сучасної української мови (функціонально-семантичний аспект)*: дис... канд. філол. наук, Київ.
- Мечковская Н.Б., 1998, *Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов*, Москва.
- Мітроченкова Ю.Ю., 2014, *Ідеографічний опис релігійнів зі значенням 'свято', 'ритуал', 'обряд', 'таїнство'*: автореферат дис. ... канд.а філол. наук, Сімферополь.
- Осінчук Ю.В., 2008, *Історія богослужбово-обрядової лексики української мови*: дис... канд. наук, Київ.
- Постовалова В. И., 2012, *Теолінгвістика в сучасному гуманітарному знанні: історія, основні ідеї та напрями*, „Magister Dixit” – науко-педагогічний журнал Східної Сибіри №4 (12). Децембер (http://md.islu.ru/)
- Постовалова В.И., 2013, *Релігійні концепції в православному світосприйманні* (Образовательный курс), „Magister Dixit” – науко-педагогічний журнал Східної Сибіри № 4 (12). Децембер (http://md.islu.ru)
- Прохватилова О.А., 1999, *Православна проповідь і молитва як феномен сучасної звучущої мови: монографія*, Волгоград.
- Прохватилова О.А., 2006, *Екстралінгвістичні параметри та мовні характеристики релігійного стилю*, [в:] *Вісник Волгоградського державного університету. – Серія 2. Мовознавство. – Вип. 5*, Волгоград, с. 19-26.

- Седов К.Ф., 2009, *Языкознание. Речеведение. Генристика*, [в:] *Жанры речи*. – Вып. 6. «Жанр и язык», Саратов, с. 23–40.
- Толстой Н.И., 1988, *История и структура славянских литературных языков*, Москва, с. 69–70.
- Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 року*, Львів 2000.
- Шмелёва Т.В., 2007, *Жанроведение? Генристика? Генология?* [в:] *Антология речевых жанров: повседневная коммуникация*, Москва, с. 62–67.

Main Issues of Theolinguistic Research in Contemporary Slavonic Linguistics

Summary

The turn of 20th and 21st century was not also the time of activation of the institutional Russian Orthodox Church and the come back of religious values to the everyday life of the society, but also the time of closer acquaintance of the church and science. The linguists recalled the theory of divine genesis of language as the most sustainable and long-lasting one. A natural continuation of this situation was the activation of the linguistic research in linguistics. Slavonic theolinguistics is still a relatively new and not explored branch of linguistics. If we tride to characterize its contemporary state, we should talk about a system of developing research directions. The authors of the given article make an attempt to characterize the main issues of theolinguistic research in contemporary Slavonic linguistics.

Keywords: language and religion, theolinguistic, research areas, Slavic linguistics.

<http://dx.doi.org/10.16926/j.2015.11.05>

Weronika JARMAK

Національної Академії наук України, Київ

Перекладацькі трансформації у перекладах поezій Т.Г. Шевченка сербською мовою

Анотація

У статті розглядається семантико-експресивний діапазон претеритальних форм дієслова в поетичному дискурсі Т. Шевченка. Особливо виразним потенційний спектр виражальних засобів українських граем минулого часу, які мають складну природу й імпліцитно, а іноді й експліцитно органічно концентрують у своїй семантиці ознаки інших частин мови, стає в перекладі спорідненою сербською мовою. На відміну від української мови, остання належить до південнослов'янської підгрупи й на сучасному етапі демонструє значні відмінності від східнослов'янської парадигми претеритальних форм дієслова. Художній матеріал свідчить про те, що в перекладі найчастотнішим прийомом є морфологічна заміна українських граем минулого часу іншими, часто-густо синтетичними претеритальними формами, характерними для сучасного стану сербської мови.

Ключові слова: претеритальні форми дієслова, художній переклад, перекладацькі трансформації, заміна, перерозподіл, додавання, опущення.

Інтерес до часу як однієї з основних онтологічних категорій буття й прагнення до його філософського осмислення був притаманний людству з давніх-давен. Одним з виявом такої зацікавленості є, зокрема, спроба майстрів слов'янського красного письменства експліцитно висловити категорію минулого часу через призму граматичних засобів позначення останнього в художньому дискурсі слов'янських мов, що належать до різних підгруп. В одному зі своїх творів видатний сербський і боснійський письменник М. Селімович зауважує: „Чи існує минуле, або ж сучасність захарашує його, неначе бур'ян? Або ж існує лише минуле, бо сучасності немає; й ми усвідомимо її лише, коли вона мине. Чи є в житті взагалі щось просте, що має рішення, чи все – заковика й таємниця?” (Selimović 2015).

Певна річ, претеритальні форми дієслів є далеко не єдиними вербальними й, відповідно, граматичними засобами реалізації семантики минулого часу, проте їхня питома вага в цьому випадку є досить високою. У відомій праці „Про мовну природу й мовний розвиток” академік А. Бєліч наголошує: „...У природі, в реальному світі дієслово є несамостійним, оскільки воно ніколи не фігурує окремо від предмета. Це впливає з його природи і є його характерною ознакою: воно завжди перебуває у зв'язку з якимось предметом. ...Дієслівне значення дії або стану завжди позначає зміну одного моменту дії іншим... З цього можна зробити наступний висновок про дієслово: а) за своєю природою, означаючи постійну зміну моментів, коли відбувається дія, або станів, дієслово являє собою позачасовий дієприкметник...; б) коли актуалізується його (дієслівна – W. J.) іменникова природа, то вона впливає з його самостійного вживання в реченні й, відповідно, є вторинною” (Бєліч 1959, 147; 149). Отже, як бачимо, дієслово має складну природу й імпліцитно, а іноді й експліцитно органічно концентрує в своїй семантиці ознаки інших частин мови. Ситуація стає ще цікавішою за рахунок тієї обставини, що в процесі історичного розвитку претеритальні системи дієслів споріднених слов'янських мов, які, однак, належать до різних підгруп, на сучасному етапі демонструють значні відмінності. У дослідженні ми дотримуватимемося широкого розуміння претерита – як граматичного „минулого часу в найзагальнішому сенсі, що охоплює усі різновиди дії (процесу), який передує моменту мовлення” (Ахманова 1969, 351).

Мета нашої розвідки – проаналізувати деякі види перекладацьких трансформацій при передачі грамем минулого часу в перекладах українського поетичного дискурсу сербською мовою. Академік Л.А. Булаховський підкреслював, що „більшість типологічних ознак, спільних для темпоральної системи дієслівної словозміни ... слов'янських мов, сягає індоєвропейської мови-основи, менше спільних рис успадковано з праслов'янської мови; зустрічаються також типологічні подібності, що виникли протягом періоду самостійного функціонування цих мов. Типологічні відмінності в темпоральних системах аналізованих слов'янських мов виникли в процесі діалектного членування праслов'янської мови й самостійного історичного розвитку кожної зі слов'янських мов” (Булаховський 1950, 197). За типологічним поділом темпоральних систем слов'янських мов професора Ю. С. Маслова, сербська мова належить до найцікавішого, на його думку, так званого „напіваористного” типу, а українська мова належить до північнослов'янських мов („безаористного” типу), де, на відміну від сербської, яка в цьому відношенні є значно архаїчнішою, відбулася значна редуція дієслівних форм минулого часу із загальною тенденцією переносу акценту на дієслівний вид (детальніше про це див.: Маслов 1984, 190–191).

Сучасна сербська літературна мова зберігає чотирьохелементну систему минулих часів: дві аналітичні форми (перфект і плюсквамперфект) та дві синтетичні (аорист і імперфект). Певна річ, що всі названі часові форми неоднаково функціонують у мові: в розмовній мові впадає в око „експансія” перфекта, доволі часто вживається аорист, набагато рідше – імперфект і плюсквамперфект. Природно, що кожна з форм минулого часу має свої особливості. Так, зокрема, як констатує академік М. Івич, імперфект повністю зник із мови засобів масової інформації (Ивић 1990); крім того, обидві синтетичні форми (аорист та імперфект) неоднаковою мірою представлені на ареалі поширення сербської літературної мови: у деяких діалектах вони зовсім не фігурують і витісняються аналітичними формами перфекта. Сербські лінгвісти акцентують на тому факті, що: „...в більшості штокавських діалектів і в літературній мові перфект став основним нарративним часом” (Mitrinović 7). На противагу імперфекту, статус аориста як живої претеритальної форми в розмовній мові засвідчують сучасні авторитетні граматики сербської мови (див: Stanojčić, Popović 1992 385; Mrazović, Vukadinović 1990). Водночас сербська мова не належить до мов, для яких є характерною наявність певних правил узгодження часів.

Якщо йдеться про сербський літературний дискурс, то в ньому представлено всі чотири дієслівні форми минулого часу. Сучасна парадигма порівняльно-історичних і типологічних досліджень потребує нових підходів до проблем будови та функціонування мовних категорій, належної уваги до функціональних аспектів. У лінгвістиці прийнято вважати, що приблизно кожні двадцять п’ять років змінюється мовний стандарт. Класичні теоретичні настанови академіка А. Беліча про синтаксичний індикатив, релятив і модус, які були й залишаються теоретичними дороговказами, – нині потребують доповнень і подальшого розвитку й уточнення в контексті сучасного інтегративного підходу до вивчення мовних явищ. Зміни мовних стандартів, об’єктивні тенденції внутрішнього розвитку сербської мови, розвиток літературного процесу й, відповідно, поява нових літературних жанрів, – дають підстави для вагомих теоретичних узагальнень.

На противагу претеритальній системі сучасної сербської літературної мови, у системі претеритальних часів сучасної української мови, що репрезентує східнослов’янську підгрупу, сталися відчутні зміни: „Українська мова, проти найдавнішого слов’янського стану, підлягла дуже значним змінам у складі своїх дієслівних форм. Вона втратила з давніх синтетичних (суцільних) форми так званого „преходящого”, або імперфекта (минулого часу, що описує із значенням повторної дії або дії, яка тривала), та аориста (минулого часу, що описує із значенням виконання дії поза її відношенням до тривалості), і значення минулого набула

дієприкметникова частина давньої аналітичної (складної) форми перфекта (результативного теперішнього часу” (Булаховський 1977, 316). Авторитетні граматики роблять акцент на тому, що в „... сучасній українській літературній мові на зміну декільком формам минулого часу пришла „універсальна” форма, яка встановлює часову попередність дій, процесів та станів щодо моменту мовлення. Семантично й формально вона пов’язана з колишнім перфектом, однак, з огляду на втрату допоміжного дієслова і низку інших чинників, на сучасному етапі вважати її перфектом уже не можна. Однак, безумовно, латентний зв’язок із втраченими формами зберігається й дотепер” (Вихованець, Городенська 2004, 252–253), а основною аспектуально-часовою опозицією в цій галузі виступає „претерит доконаного виду, який може тлумачитися як своєрідний „глибинний” аорист, та претерит недоконаного виду („глибинний” імперфект)” (там само, 254; Загнітко 1996, 257–268; Mitrović 1996, 7).

Звісно, для аналізу різновидів трансформацій при перекладі з однієї слов’янської мови іншою ми не випадково обрали саме твори Великого Кобзаря. Адже за удаваною простотою й „прозорістю” картин, створених поетом, ховається напрочуд багатий і складний художній світ. Специфіку проблеми художнього перекладу варто шукати також у своєрідності організації поетичного тексту, характерними ознаками якого є ритм, рима, єдність та щільність віршового ряду, свого часу досліджувана Ю. Тиняновим. Відомо, зокрема, що щільність віршового ряду призводить до взаємодії та атракції граматичних одиниць (детальніше про це див. Скоробогатова 2015).

Певна річ, що процес пізнання менталітету одного слов’янського народу іншим часто-густо відбувається саме через призму художнього слова. Тому „...перекладна література як автономний культурний код може формувати уявлення про духовне життя народу, осмислювати його минуле й деякою мірою передбачити майбутнє. Від якості перекладених творів залежить, чи буде таке уявлення одноплановим, стереотипним або ж позбавленим обмежень будь-якої природи – ідеологічних національних, конфесійних” (Поповић 2007, 5). Продовжуючи свою думку, Л. Поповић, знаний лінгвіст й відомий перекладач українського поетичного дискурсу сербською мовою, акцентує увагу на тому, що „Шевченко є українським поетом, якого найбільше перекладали. Сербській літературній громадськості поезія Шевченка відома з 1868 року, коли у „Вілі” з’явився перший уривок з поеми „Неофіти”, зроблений Стояном Новаковичем. У 19 столітті його вірші також перекладали Владимир Ніколич, Джура Янкович, Окіца Глушчевич, Драгутин Іліч” (Поповић 2007, 152). Так, зокрема, до майстерного використання дієслівних форм минулого часу (доконаного й недоконаного виду) Т. Г. Шевченко вдається в поезії з промовистою назвою „Подражаніє сербському”: „**Наїхали** (тут і далі підкреслення наше

– W. J.) старости Й молодик за ними: Вони собі **пішли** в хату з батьком розмовляти; ... – Скажи, коню, до кого це Ви так довго **гнались**? – До якоїсь чорнобривки **Всю ніч майнували**” (Шевченко, 1956, 592). Майстерну інтерпретацію претеритальних форм українського дієслова знаходимо в сербському перекладі цієї поезії, виконаному Л. Симовичем: „**Доїздили** сватови, младожења с њима, у кућу **су отишли**, а бабо их прима. ...Кажи, коњу, коме **сте Журили** толико ? ...Лепотици веђа црних **јездисмо**, ко нико” (Шевченко 2006, 129).

Порівняльний аналіз дискурсів оригіналу й перекладу дає підстави безпосередньо підійти до розв’язання непересічної лінгвістичної проблеми, пов’язаної з передачею українських граем зі значенням минулого часу мовою, що належить до іншої підгрупи слов’янських мов і має, на перший погляд, значно репрезентативніший арсенал вербальних, тобто експліцитних засобів. Ми маємо змогу спостерігати широкий спектр ґрунтовних виявів морфологічних зміни у галузі претеритальних форм дієслова, до яких вдався перекладач: „*наїхали*” – „*доїздили*”; „*пішли*” – „*су отишли*”; „*гнались*” – „*сте журили*”; „*майнували*” – „*јездисмо*”. Отже, „врахувуючи те, що між природними мовами ніколи не може бути повного збігу на всіх мовних рівнях, лінгвістично орієнтована теорія перекладу на основі перекладацької практики заснувала систему „законних” переінакшувань, за допомогою яких у процесі перекладу в межах принципу функціональної еквівалентності й на основі ієрархізації складових оригінального тексту, вносяться різні зміни граматичної (морфологічної, лексичної і синтаксичної) структури. Такі переінакшування відомі під назвою *перекладацькі трансформації*, і найчастіше вони є виявом прагнення надолужити те, що з однієї мови іншою не можна перекласти буквально, й що необхідно певним чином надолужити в непрямий спосіб. ...У теорії, як правило, виділяють наступні види перекладацьких трансформацій: 1. *перерозподіл*; 2. *заміна*; 3. *додавання*; 4. *опущення*. Усі ці трансформації здебільшого є результатом мовно-граматичної реальності картини у співвідношенні між двома мовами...” (Сибинович 1990, 107–108). Удаючись до трансформацій, перекладач, однак, цілком послідовно зберігає „внутрішню логіку” іншомовної інтерпретації: замість українських форм минулого часу, утворених від дієслів доконаного виду, в перекладі також фігурують претеритальні форми (перфект без допоміжного дієслова; „універсальні” перфекти із допоміжним дієсловами; аорист), що здебільшого мають семантику завершеності дії. Тому й форму аориста в даному контексті аж ніяк не можна вважати випадковою, адже як відомо, аорист утворюється здебільшого від дієслів доконаного виду.

Заміна як одна з найчастотніших форм морфологічних перекладацьких трансформацій часто-густо сприймається в трохі іншому семантико-

-експресивному вимірі, як, наприклад, в перекладі уривку з поеми Т.Г. Шевченка „*Причинна*”. Автором цього перекладу є відомий сербський письменник-класик М. Глішич: „Не русалонька **блукає**: То дівчина ходить...” (Шевченко 1956, 3) – : „То русалька **не бејаше** Већ девојка млада...” (Шевченко 2006, 31). У цьому випадку в оригіналі взагалі фігурує теперішній час, тож у перекладі інтерпретатор удається до різновиду заміни, до виразної транспозиції часового значення дієслова у вигляді його переформатування, – тобто з переносом дії до площини минулого. Проте він не перериває цілком відчутного, органічного зв’язку дії з теперішнім часом, передаючи його через форму імперфекта, який, за спостереженнями лінгвістів, у свою чергу ніколи не втрачає свого генетичного зв’язку з теперішнім часом, адже, на відміну від аориста, він завжди утворюється виключно від дієслів недоконаного виду. Крім того, зв’язок імперфекта з теперішнім часом, як правило, експліцитно й імпліцитно простежується в межах мікроконтексту. Тому наступне спостереження професора М. Сибиновича, що має узагальнюючий характер, цілком справедливо можна екстраполювати й на переклад з української мови сербською, тобто в „зворотному напрямі”: „Заміна як форма перекладацьких трансформацій охоплює заміну слів, заміну частин мови, заміну морфологічних, а також синтаксичних форм. ...До заміни морфологічних форм належить також і переклад сербохорватських аориста й імперфекта перфектом у мовах, які аориста й імперфекта не мають...” (Сибинович 1990, 108–109).

Надзвичайно відповідальним моментом і справжнім випробуванням майстерності перекладача є інтерпретація форм минулого часу українського дієслова у складі стилістичних фігур, зокрема, поетичних рефренів. Адже переклад ліричного твору взагалі й твору, що рясніє стилістичними фігурами, зокрема, – „...до звичайних перекладацьких проблем додає ще низку нових. Як відомо, ліричний літературний спосіб вираження характеризується мисленнево-інтонаційним багатством, яке реалізується в короткому віршовому викладі. У принципі, такий виклад є багатозначним і афективним (емоційно забарвленим). Виразна образність і емоційність у межах ліричної лаконічності реалізується насамперед за допомогою специфічної композиції (певним способом „нанизуванням” мотивів) та особливій мовній організації. Через особливу *мовну організацію за значенням* утворюються стилістичні фігури..., різні види рим і різні форми ритмічної організації віршового викладу...” (Сибинович 90, 65–66). Саме такою поліфонічною з погляду поезики є поема Т. Шевченка „*Причинна*”: „Солом’яний дух, дух! Мене мати **породила**, Нехрещену **положила**” (Шевченко 1956, 5) – „Мати нас **је изродила** некрштене **сахранила**...” (Шевченко 2006, 34). З іншого боку, аналізуючи можливі види перекладацьких трансформацій, не можна знехтувати тим

фактом, що кожне авторське слово, а надто претеритальні форми дієслова як особливий „концентратор” смислу, являє собою, власне кажучи, особливий код, який читач має дешифрувати. Крім того, кожен перекладач, так само, як і автор, обирає не будь-який, а саме один, єдино правильний у контекстуальному сенсі код. Претеритальні форми дієслова як засоби когезії та когерентності дискурсу також є відображенням певного коду, за допомогою якого автор спілкується з читачем. Говорячи про принципову різницю між природними мовами й вторинними мовами системними художнього типу, Ю. М. Лотман наголошував на концептуальному значенні постулату Р. Якобсона про різницю між правилами граматичного синтезу (граматики мовця) й граматичного аналізу (граматики слухача): „Річ у тім, що той, хто сприймає текст, у багатьох випадках мусить через певний код дешифрувати повідомлення, а також визначити, якою „мовою” закодовано текст” (Лотман 1970, 35). Характерним прикладом вибору й використання такого художнього коду може слугувати переклад творів Т. Г. Шевченка з відомої поетичної антології, виданої в Сербії. Про рівень майстерності свідчить і обізнаність, і художній смак перекладача Луки Хайдуковича, який виявляється в тому, що в перекладі обрано найадекватніші претеритальні форми, що повторюються, довершено карбуючи й відображаючи ритмомелодійну структуру оригіналу: „Утоптала стежечку Через яр. Через гору, серденько, На базар. **Продавала** бублики Козакам, **Вторгувала**, серденько, П’ятака. Я два шаги, два шага **Пропила**, За копійку дударика **найняла**” (Хучи Дъепар широки 1999, 38) – „**Утабала** стазицу Кроз шевар, Преко брда, драгане, На пазар. **Продавала** ђевреке Козаку; Срце ми **се_смешило** Петаку; Четир’ гроша сиџана **Пропила**. А гајдаша последњим **Платила**” (там само, 39). Ужиті перекладачем форми перфекта без допоміжного дієслова (або так званого „неповного” перфекта) відзначаються в сучасній сербській літературній мові особливим стилістичним колоритом. Ця форма „здебільшого має відносну часову функцію... Неповним перфектом ... позначається таке явище, коли багато дій відбувалося або ж відбулося, проте низка явищ відбулася в минулому до даного, також минулого моменту, коли було помічено те, що констатується” (Стевановић 1967, 61).

Часто–густо латентні виражальні можливості українських дієслівних форм минулого часу найкраще розкриваються в перекладах сербською мовою, де, зокрема, як відповідник українських претеритальних форм фігурує *аорист*. В українській мові, для якої характерна значна редукція в галузі претеритальних форм, аорист давно вийшов з ужитку. У сучасній сербській літературній мові він також деякою мірою демонструє тенденцію до звуження сфери свого вживання, проте й досі має доволі велику питому вагу в художній літературі й у розмовному мовленні. „Сам факт, що аорист неоднаковою мірою вживається на території поширення нашої (сербської –

W. J.) літературної мови, свідчить про те, що йдеться про різні умови його існування.... Навіть і тоді, коли видовий елемент впливає на виражальну силу аориста і, незважаючи на те, що вид є окремою категорією, яку слід відокремити від часового значення, не можна сказати що виражальний заряд аориста не залежить від цієї складової. ...В усіх випадках, коли аорист уживається в оповіді замість перфекта, ми маємо справу зі стилістичним аористом. Його стилістична вага впливає з його перфективної значеннєвої ваги. ...Транспозиція значення аориста є джерелом його експресивності. Оповідь за допомогою аориста є імпресивнішою, ...ніж за допомогою перфекта, який окреслює лише часове поняття минулої дії. Аорист в оповіді виражає також і пережитість минулої дії ”(Согас 1974, 63–64). Надзвичайно компактні й виразні зі стилістичного погляду форми аористів, утворені від дієслів доконаного виду, зустрічаємо, приміром, у сербських перекладах поезії Т. Шевченка „*Ой три шляхи широкі*” або поеми „*Причинна*”: „... **Не прийнялись** три ясени, **Тополя всихала, Повсихали** три явори, **Калина зов’яла**” (Хучи Дньепар широки 1999, 28) – „...**Не листаше** три ясена, **Яблан се осуши** **Усахнуше** три явора, **Калина се скруши**” (Хучи Дньепар широки 1999, 29); „...**Зареготались** нехрещені...**Гай обізвася**...” (Шевченко 1956, 5) – „**Скликташе се** некрштене... **Гај одјекну**...” (Шевченко 2006, 34). Той самий семантико-емотивний заряд притаманний і формам аориста в наступних зразках сербських перекладів поетичного дискурсу Кобзаря: „**Не китайкою покрились** Козацькі очі, **Не вимили** біле личко Слізонькі дівочі” (Шевченко 1956, 3) – „**Титаком се не покрише** Очи му козачке, **Бело лице не умише** Сузе девојачке” (Шевченко 2006, 32). Проте граничної „напруги” й максимальної художньої виразності форми аориста досягають, очевидно, у сербській інтерпретації сатиричної поеми Т. Шевченка „*Сон*”. Тут вони не випадково перетворюються на дієвий художній засіб динамізації й пожвавлення дискурсу пристрасної поетичної інвективи: „**Мов кошения, такий чудний. Я аж засміявся. Він і почув, та як зикне Я перелякався. Та й прокинувся...** Отаке-то **Приснилося** диво” (У инат ветровима 2002, 130) – „**Као неко маче чудно. Прснух** у смех сада. Ал он **чу**, па кад **рикну** Ја се **испрепадах**, **Па се тргох...** Ово чудо, **Значи, само снивах**” (там само, 133–134).

Таким чином, художній матеріал переконливо свідчить про те, що засоби компенсації українських грамем минулого часу з „універсальною” семантикою в перекладах поезії Т. Шевченка сербською мовою є доволі різноманітними. Здебільшого – це *заміна* українських морфологічних претеритальних форм іншими грамемами минулого часу, що розвинулися в процесі історичної еволюції на ґрунті сербської мови, яку Ю. С. Маслов відносить до мов так званого „напіваористного” типу. При цьому треба неодмінно враховувати, що, перекладаючи поезію, інтерпретатор

є „скутим” не тільки особливостями, пов’язаними зі щільністю віршового ряду, із взаємодією та атракцією граматичних одиниць, з ритмом і римою. Він також повинен враховувати відсутність у мові перекладу (на відміну від української) слів спільнослов’янського походження із наголосом на останньому складі та наявність у сербській мові тонічного (або музичного) наголосу, який у майже незмінному вигляді зберігає своєрідність праслов’янської акцентуації. Якісний і кількісний склад арсеналу компенсаторних засобів при передачі українських граем минулого часу в перекладах поезії Т. Шевченка визначається необхідністю того, щоб семантико-експресивна „похибка” у сприйнятті контексту сербською мовою була мінімальною. Тому перекладачі, зокрема, активно використовують форми сербського *перфекта без допоміжного дієслова*, які відзначаються в сучасній сербській літературній мові особливим стилістичним колоритом за рахунок притаманної їм відносної часової функції та здатності описувати багато подій або цілу низку явищ, що відбулися. Водночас сербські форми перфекта без допоміжного дієслова як ніяк не можна вважати функціонально тотожними українським граемам минулого часу. Діапазон заміни як однієї з форм перекладацьких трансформацій суттєво розширюється й завдяки використанню в перекладах синтетичної форми *аориста*, залишки якого в українській мові простежуються нині лише в деяких галицьких діалектах: адже ця претеритальна форма не лише окреслює часове поняття минулої дії, а, як правило, має й виняткову здатність передавати особисту пережитість події мовцем.

Список літератури

- Ахманова О.С., 1969, *Словарь лингвистических терминов*, Москва.
Белић А., 1959, *О језичкој природи и језичком развјетку. Лингвистичка испитивања*, Београд.
Булаховський Л. А., 1977, *Вибрані праці в п’яти томах*, т. 2, Київ.
Булаховский Л.А., 1950, *Исторический комментарий к русскому литературному языку*, Киев.
Вихованець І.Р., Городенська К.Г., 2004, *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови*, Київ.
Загнітко А.П., 1996, *Теоретична граматики української мови: Морфологія*, Донецьк.
Ивић М., 1990, *Једно поређење Вуковог језика са нашим данашњим књижевним језиком*, [в:] *О језику Вуковом и вуковском*, Нови Сад, с. 9–24.
Лотман Ю.М., 1970, *Структура художественного текста*, Москва.

- Маслов Ю.С., 1984, *Очерки по аспектологии*, Ленинград.
- Поповић Љ., 2007, *Фокусна перспектива украјинске књижевности*, Београд.
- Сибиновић М., 1990, *Нови оригинал. Увод у превођење*, Београд.
- Скоробогатова Е. А. *Принцип композиционалности Г. Фреге в стиховом ряду*,
http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mik_2011_14_7_50.pdf [по состоянию на 16.07.2015].
- Стевановић М., 1967, *Функције и значење глаголских времена*, Београд.
- Ћорас М., 1974, *Stilistika srpskohrvatskog jezika*, Београд.
- Mitrinović V., 1996, *Neka zapažanja o srpskohrvatskom aoristu kao prevodnom ekvivalentu poljskog opšteg preterita u narativnom tekstu*, [u:] *Zbornik, Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, № XXXIX/1, Novi Sad.
- Mrazović P., Vukadinović Z., 1990, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Novi Sad – Sremski Karlovci.
- Selimović M. *Krug*, <http://www./mali-princ.tumblr.com/post/33721584400> [станом на 16.07.2015].
- Stanojčić Ž., Popović Lj., 1992, *Gramatika srpskoga jezika za I–IV razred srednje škole*, Београд – Нови Сад.

Перелік назв джерел

- У инат ветровима, 2002, *Антологія украјинске поезије : XVI–XX век*, Бања Лука – Српско Сарајево.
- Хучи Дњепар широки, 1999, Београд.
- Шевченко Т.Г., 1956, *Кобзар*, Київ.
- Шевченко Т.Г., 2006, *Кобзар*, Нови Сад – Петроварадин.

Transformations in Serbian Translations of Poems by T.H. Shevchenko

Summary

The article deals with a semantically expressive range of preterit verb forms in T. Shevchenko's poetic discourse. A potential spectrum of Ukrainian past tense grammemes as expression means of a complex nature and both implicitly and sometimes explicitly concentrating in an organic way in their semantics features of other parts of speech becomes particularly expressive in translation into Serbian, a cognate language. Unlike Ukrainian, it belongs to the South Slavonic branch and at present it demonstrates considerable differences from the East Slavonic preterit verb forms paradigm. Literary material testifies that the most frequently used device is morphological substitution of Ukrainian past tense grammemes by other, very often synthetic preterit forms, characteristic for the actual state of the Serbian language.

Keywords: preterit verb forms, literary translation, transformations in translation, substitution, redistribution, addition, omission.

<http://dx.doi.org/10.16926/j.2015.11.06>

Violetta JAROS

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Formy fleksyjne czasowników a formy wypowiedzi w idiostylu naukowym Joachima Lelewela

Streszczenie

Przedmiotem artykułu są formy fleksyjne czasowników występujące w różnych formach podawczych w pismach naukowych Joachima Lelewela. W poszczególnych formach podawczych (mikroaktach mowy), z których każda stanowi znaczeniowo i funkcjonalnie zamknięty fragment, składających się na całościową strukturę tekstu naukowego (makroakt), Leleweł stosuje różne formy morfologiczne czasownika – współtworzące m.in. określone konstrukcje metatekstowe, konstrukcje strukturalizujące narrację historyczną, sygnalizatory relacji nadawczo-odbiorczych realizujących strategie informacyjno-weryfikacyjne i aksjologiczno-emotywne.

Słowa kluczowe: idiostyl, styl naukowy, czasownik, kategoria gramatyczna, forma podawcza.

Styl naukowy jest odmianą funkcjonalną języka ogólnego, o odrębności której decydują trzy podstawowe funkcje: funkcja poznawcza, związana ze zdobywaniem nowej wiedzy, funkcja informacyjna, pozwalająca na przekazywanie nowej wiedzy członkom danej społeczności naukowej i na zewnątrz wspólnoty, oraz funkcja kumulacyjna, polegająca na kumulowaniu i przechowywaniu wiedzy (Gajda 2001, 195; Zdunkiewicz-Jedynak 2008, 127).

Teresa Skubalanka (1995, 206–212), analizując zależności zachodzące pomiędzy zmianami w systemie języka a przeobrażeniami stylów funkcjonalnych, zauważyła, że można mówić o istnieniu uniwersaliów stylistycznych w obrębie stylów funkcjonalnych, implikujących określone konstytutywne środki językowe, które, niezależnie od czasu powstania tekstu, są tak samo obciążone funkcjonalnie, motywowane są bowiem tą samą konwencją, konkretyzującą się na poziomie wzorców stylowych, gatunkowych i tekstowych.

W oparciu o dotychczasowe badania dotyczące polszczyzny naukowej, pomimo wewnętrznego zróżnicowania tej odmiany języka ogólnego, uwarunko-

wanego zróżnicowaniem przedmiotowym i metodologicznym nauk, właściwościami procesu komunikacji naukowej (ustność lub pisemność) i ewolucją jej mechanizmów, właściwościami genologicznymi tekstów, formą podawczą, celami wypowiedzi i rodzajem jej odbiorców (Gajda 2001, 184–185; Zdunkiewicz-Jedynak 2008, 128), przypisuje się jej pewne cechy stylowe¹, ściśle połączone z wartościami „jawnymi” i „ukrytymi”, stanowiącymi zespół treści i perspektyw światopoglądowych, narzucających określone preferencje językowe² (Bartmiński 1981, 38; 1991, 35), dzięki czemu można dany tekst łączyć z zespołem innych tekstów (Starzec 1999, 119). Do zestawu cech³ przypisywanych stylowi naukowemu, bez uwzględniania ich hierarchii, gdyż brak dotąd jednolitego stanowiska wśród propozycji typologicznych, zalicza się: logiczność, abstrakcyjność, ścisłość, obiektywizm, oficjalność, stereotypowość, internacjonalność, zwięzłość, obrazowość, dialogowość. Przegląd stanowisk poszczególnych badaczy zawierają prace m.in. Anny Starzec (1999, 218–227) i Jerzego Biniewicza (2002, 28–32).

Badania tekstów łączonych z naukową sferą działalności ludzkiej (m.in. Gajda 1982; Starzec 1999; Biniewicz 2002), uwzględniające socjokulturowy kontekst komunikacji naukowej i czynniki stylotwórcze, potwierdziły tezę Teresy Skubalanki: styl naukowy rozpatrywany diachronicznie „cechuje się stabilnością nacechowanych elementów [...], które można traktować jako jego dyferencjalne eksponenty” (Biniewicz 2002, 35).

Wśród podstawowych nośników informacji charakterystycznych dla języka naukowego wymienia się terminy jako efekt świadomej kreacji, powiązanej z innymi jednostkami planu wyrażania i całością systemu koncepcji naukowej. Innym wyróżnikiem tego stylu funkcjonalnego jest bogactwo środków więzi i wysoki stopień nasycenia nimi tekstów, co pozwala na precyzyjne, całościowe i obiektywne rejestrowanie i przekazywanie wiedzy w celu poznania naukowego. Trzecim wyróżnikiem komunikacji naukowej, zapewniającym właściwe zro-

¹ Pojęcie *cecha stylowa* określane jest też jako *zasada stylowa* // *jakość stylu* // *kategoria stylistyczna* // *dominanta stylistyczna* // *wyróżnik stylistyczny* (por. Bartmiński 1981; Gajda 1988; Wyderka 1992a; Starzec 1999; Grzelka, Kula 2008, 57–59). „Podstawowym założeniem – pisze B. Wyderka – jest twierdzenie, że w tekście jednostki językowe o różnym statusie systemowym, jak i zjawiska pozajęzykowe o wartości stylowej, mogą być wykładnikami, eksponentami tych samych jakości (wartości) stylu, tych samych cech stylowych. Jednostki jednorodnie funkcyjnie tworzą zbiory, tzw. pola stylowe” (Wyderka 1992b, 136).

² Dla stylu naukowego charakterystycznymi wartościami „ukrytymi” (zakładanymi) są: określona koncepcja ontologiczna wskazująca na sposób istnienia świata i miejsce zajmowane w nim przez człowieka, typ racjonalności, postawa podmiotu wobec komunikowanej rzeczywistości oraz cel komunikowania (Bartmiński 1991, 34).

³ S. Gajda (1982a, 116) proponuje mówić o systemie cech stylu naukowego, który „składałby się z trzech bloków cech: konstatywności i pojęciowości oraz operacyjności, z blokiem pojęciowości jako centralnym. [...] Żaden z tych systemów cech nie jest zamknięty ani synchronicznie, ani diachronicznie. Ta zmienność oraz pewna wariancja w realizacji cech środkami językowymi i innymi decyduje o historyczności stylu”.

zumienie tekstu i lepsze porozumienie nadawcy z odbiorcą, jest wybiórczość kategorii fleksyjnych czasownika, ściśle powiązanych z abstrakcyjnością tekstów naukowych wyrażaną na poziomie leksykalnym. Preferowanie określonych form (trybu oznajmującego, aspektu niedokonanego, czasu teraźniejszego i 3. os. lp.) sygnalizuje obiektywne relacje zachodzące pomiędzy treścią zdania a wyrażaną rzeczywistością pozajęzykową, jest też oznaką stałości poznawczo-informacyjnego mechanizmu preferowanego w nauce, który wpływa na jakość planu wyrażania (Biniewicz 2002, 307–308): formy trybu oznajmującego mają zdolność wyrażania znaczenia realności i irrealności; aspekt niedokonany czasowników zawiera w swym znaczeniu takie cechy, jak „nieskończoność”, „brak lokalizacji w czasie”, „procesualność” i „długotrwałość”; flektemy czasu teraźniejszego oprócz tego, że wskazują na odbywanie czynności względem aktu mówienia, wnoszą znaczenie bezczasowości; wreszcie formy fleksyjne 3. osoby w tekście naukowym związane są ze strategią nadawczą, polegającą na zmniejszeniu ilości wskazań na podmiot mówiący, a ponadto odnosząc się do działań osoby trzeciej lub obiektu, służą wyrażaniu bezosobowości i nieokreśloności (Gajda 1990, 87–88).

Obok środków leksykalnych i gramatycznych wykładnikami stylu naukowego są także środki tekstowe⁴. Tym, co wyróżnia teksty naukowe spośród innych tekstów, jest ich struktura: wyraźnie zaznaczane za pomocą zróżnicowanych typograficznie śródtytułów, cyfr lub liter rozczłonkowanie poziome (akapity, paragrafy, rozdziały itp.), przekształcanie części ramowych w samodzielne cząstki, obudowywanie tekstu głównego tekstami pomocniczymi, złożone rozczłonkowanie pionowe, obejmujące m.in. przypisy, odsyłacze, cytaty, uwagi metatekstowe (nazywane też standardami, kliszami, metafrazemami) różnego typu, które stanowią środki ułatwiające tworzenie tekstu i gwarantują adekwatny odbiór, zapewniając tym samym informacyjną efektywność (Gajda 1988, 187; Gajewska, 1997, 141–142).

W niniejszym opracowaniu poddano bliższemu oglądowi werbalne formy fleksyjne występujące w różnych formach podawczych (mikroaktach), stanowiących odrębne całości w strukturze tekstu (makroaktu), w wybranych piśmich Joachima Lelewela reprezentujących różne gatunki stylu naukowego. Częstotliwość występowania poszczególnych flektemów przeanalizowana w obrębie określonych mikroaktów mowy pozwoli na wychwycenie indywidualnych upodobań uczonego, właściwości jego idiostylu⁵ naukowego w tym zakresie.

⁴ „Każdy tekst naukowy – pisze Ewa Gajewska (1997, 141–142) – stanowi względnie stałą formę wypowiedzi. Stałe są czynniki stylotwórcze: uczestnicy aktu komunikacji – nadawca, realny lub zakładany odbiorca, rzeczywistość pozajęzykowa – jako kategoria nadrzędna, typ kanału, kontekst społeczny, intencja komunikacyjna”.

⁵ Spośród licznych definicji idiostylu dla niniejszego opracowania najprzydatniejszą jest propozycja Stanisława Gajdy, którą opolski badacz eksplikuje następująco: „Zatem gdy mowa o stylu osobniczym (por. też terminy *idiostyl*, *styl indywidualny*, *osobowość językowa* itd.), ma się na myśli (1) strukturę wypowiedzi jako całości poznawczo-pragmatyczno-semiotycznych, (2) zre-

Materiał egzemplifikacyjny podawany jest zgodnie z zapisem występującym w tekstach uczonego, z pominięciem zaznaczania e pochylonego. Wykaz wykorzystanych pism i skrótów tytułów znajdują się na końcu artykułu. Przejdźmy zatem do omówienia interesującego nas zagadnienia.

1. Opowiadanie

Opowiadanie jako typ mówienia (Gajda 1981; Duszak 1998, 176–178; Witosz 2001b) to wypowiedź o formie narracji (Skubalanka 2002), w której wydarzenia tworzą ciąg przyczynowo-skutkowy, uporządkowany chronologicznie⁶. Czasownik jest najbardziej charakterystycznym wykładnikiem opowiadania, gdyż wpływa na jego dynamikę i referencjalność czasową (Gajda 1981, 133, 138). U Lelewela w tych partiach tekstu dominuje czas przeszły, obok którego współwystępuje *praesens historicum* i czas zaprzyszły, tryb oznajmujący, 3 os. lp. lub mn., aspekt dokonany i niedokonany, np.:

Tyło przysługami Mieczysław **zjednał** sobie Niemców i w zatargach z Bolesławem czeskim, roku 989, 990, kiedy ci Luticy pomoc **niosą**, Mieczysław u cesarzowej Theofanji z ławością na swą prośbę **uzyskał** niemieckich hrabiów posiłki. **Bawila** wówczas Theofanja w Magdeburgu i jak tylko Mieczysław o pomoc **upraszał**, *praedicate imperatricis adjutorium postulat*, niezwłocznie **wyprawila** arcybiskupa Gisilera z hrabiami Ekkihardem, Esikonem, Binizonem, Sigfridem, Brunonem, Udonem i jinnymi, którzy ze swym poczem zapęd Bolesława **powstrzymali** [...]. Jeszcze Mieczysław **dopomógł** Ottonowi III., w roku 991, do zdobycia Brandenbura [...]; **był** tegoż roku na zjeździe w Kwedlinburgu, gdzie z jinnymi **składał** swe dary i **był** z tych co je wzajem **otrzymali** [...]. Po czym niedługo, roku 992, 25 Maja, jako dux, marchjo i komes sławiański **umarł** [...] (Pwś II 22);

Słowo Ottona, **skłoniło było** ostatecznie Wojciecha że **się puścił** na niebezpieczną apostołkę i **naraził** na męczeństwo. Wojciech ruszając w podróż **żegnał** Ottona w Moguncji z którym dni i nocy na duchowych **trawił** rozmowach. Czułe **były** dla Ottona wspomnienia zgasłego ojca duchownego. Przepowiadany, ledwie nieoczekiwany koniec świata

latywizowanych do kulturowego (historyczno-społeczno-językowego) i psychicznego kontekstu, (3) poprzez osobę (osobowość) Autora jako podmiotu działającego i stanowiącego centrum perspektywy poznawczo-komunikacyjnej” (1996, 251).

⁶ Podobną definicję podaje Maria Renata Mayenowa, pisząc: „Z opowiadaniem mamy do czynienia wówczas, gdy w wielozdaniowym tekście możemy wskazać następstwo czasowe wyrażone przez niezależne zdania główne, tak że następstwo owych zdań głównych jest zgodne z następstwem czasowym tych sytuacji, zdarzeń w «rzeczywistości», do których się one odnoszą” (Mayenowa 1979, 261). W koncepcji van Dijka i Kintscha gramatyka opowiadania (narracji) obejmuje następujące podstawowe elementy składowe:

- ekspozycję, tło, kulisy, które wprowadzają działające postaci i sytuację;
- komplikację, która zawiera fabułę (sekwencję epizodów), przedstawiającą to, co się właściwie wydarzyło;
- rozwiązanie, które przedstawia stan rzeczy spowodowany przez działania postaci (za: A. Duszak 1998, 177).

z rokiem tysięcznym, **kolysał** jego umysł, **wiół** kroki pobożne, a **sposobił** przychylnie serce dla Bolesława, który równie Wojciecha szanował, jego rodziny **był** przyjacielem, Wojciechowi **dawał** z wylaniem pomoc i opiekę.

XI. Z Rzymu więc roku 1000, Otto III. cesarz, **przybywa** na krańce królestwa króla polskiego Bolesława. Od Ilwy (Halbau) we włości Djedesów leżącej, z wielkimi przyjaźni oznakami, **przyjął** gościa Bolesław, i nie do opisanego, ani do pojęcia **wydało się** Niemcom, z jaką wspaniałością cesarza przez swe kraje aż do Gniezna **prowadził** [...] (Pwś II 26–27);

Zaledwie jednak smok **zginął**, młodszy Grak **zabija** brata, i zalany *crocodilinis lacrimis*, **zmyśla** przed ojcem, że smok jego brata **zgubił**. *Sic junior Gracus paterno succedit imperio, haeres nefarius...* ale skazany na wygnanie (Pwś I 218).

2. Relacja

Relacja jest to wypowiedź o formie narracji, w której wydarzenia tworzą ciąg dodawany w czasie, zwykle w chronologicznym układzie. Może obejmować relacje-opisy⁷ i relacje-sceny. W takich formach wypowiedzi u Lelewela wymiennie pojawia się *praesens historicum* i przeszły, a ponadto tryb oznajmujący, aspekt niedokonany, 3 os. lp. i mn., np.:

Nastając 997 po ojcu Wajc Stefan, 999 chrześcijaństwo łacińskie z koronacją **podnosi**. **Nastaje** oburzenie, Kupan w sprawie bałwochwalstwa **powstaje**, do Polski **uchodzi**. 1000, 1003, Gjulowie **pomarli** na nich czarna Magjarja **zdobyła**. Łacina **góruje**, nieukontentowanie **tleje**. Emerik jedynie Stefana 1031 **umiera**; a niepokój rośnie. Kto **nastąpi**? **żyje** brat stryjeczny Wasul, **żyją** stryjeczni synowcowie Andrzej i Bela: ale są dwie siostry Stefana, z tych Gizela z cudzoziemcami **intrygują** na rzecz jej syna Piotra. Zagrożony Stefan, oślepia Wasula; Andrzej i Bela do Polski **uchodzą**. Ze zgonem Stefana 1038 Piotr królem i cudzoziemskie panowanie. Oburzony żywioł magjarski **wygania** go 1041, **sadza** męża Sarolty Stefana siostry Samuela Aba. Zamysły oraz poniesienia pogaństwa i nałożenia niewoli na jinny ród, na jinne wyznania. Ztymwszystkim **chce się namaścić**: Gerard biskup Ksanad **zlorzczy** mu i **odmawia**. Roku 1044, cesarz **prowadzi** i **przywraca** Piotra: cudzoziemska łacina górą. **Zawrzało** wszystko, pogaństwo w powstaniu 1046, Andrzej **nadbiega**, **czyni** mu przyrzeczenia: Piotrowi **oznajmiono** wolę bogów, **zapowiedziano** śmierć jemu i biskupom. Votka czyli Vejta dowodzi. 1047 Piotr oślepiiony, biskup Gerard, przebity dzidą ze skały strącony. Ztymwszystkim chrześcijaństwo **się utrzymuje**, pozostałych dwu biskupów **namaszcza** Andrzeja [...]. **Nieufa** sobie Andrzej, wzywa brata Belę, **wydziela** mu tetrarchją. Lecz gdy mu **się** syn Salomon **narodził** brat Bela zawadza. Bela 1059 **ustępuje**. Po zgonie brata 1061 z Polski przyprowadzony: na sejmie **wnoszą** by w zupełności pogaństwo przywrócić. Bolesława śmiałego pośrednictwo **zapewnia** krótkie ale świetne Beli panowanie. Po jego zgonie 1063 synowie, Gejza, Władysław i Lambert **ustępują** pierwszemu do tronu stryjecznemu Salomonowi. Żywioł przeszłości, znowu obudzony, pod przewodnictwem Vejty i Irneja, **knuje** przeciw braciom co **się zrzekli**: Gejza, Władysław i Lambert uchodzą do Polski. **Wrócili** w 1064, a 1074 Salomon strącony, pośrednictwo Bolesława śmiałego

⁷ Opis zatrzymuje bieg czasu, zawieszając narrację (Litwin 1997, 239–240), może też podlegać organizacji czasowej (Krauz 1996, 22).

sadza Gejzą, a wnet Władysława. Z bronią w ręku Bolesław **był** pośrednikiem przeszłości z porządkiem chrześcijańskim w Węgrzech. W tych Węgrzech Bolesław śmiały **szukał** przytułku 1079, 1080, **szukał**, i śmierci **się doczekał** (Pwś II 152–153).

3. Opis

„Opis⁸ – zdaniem Stanisława Gajdy (1981, 137) – powstaje w ten sposób, że mówiący koncentruje się na właściwościach uprzedmiotowionego obiektu, wyliczając jego cechy w językowej formie wypowiedzeń”, a stopień pełności i jego uporządkowanie zależą od rodzaju opisu. Opisy w pismach naukowych Lelewe-la charakteryzuje dokładność i dbałość o szczegóły, a użycie form czasownikowych uzależnione jest od perspektywy czasowej opisu, tzn. jeśli przedmiotem opisu jest obiekt w przeszłości, dominuje kategoria czasu przeszłego, jeśli obiekt należy do współczesności – kategoria czasu teraźniejszego; z pozostałych kategorii *verbum* wymienić należy przewagę form trybu oznajmującego, aspektu dokonanego, 3 os. lp. lub mn., np.:

23. Bronzowe czy spiżowe drzwi katedry gnieźnieńskiej, **są** zawieszane w głębi odnowionej czy przystawionej marmurowej kruchty, na wejściu do kościoła od strony południowej, bo naprzeciw tych podwoji, od strony północnej, **są** drzwi stare, w odrzwiach starego muru piękną starą ustrojonego sztukaterią.

Wysokość podwoji **wynosi** 5 łokci i 4 cale (czyli $9 \frac{5}{12}$ stopy pariskiej); a że skrzydła **są** nierówne, drugie na stronie prawej od wejścia, **jest** 5 łokci i 2 cale wysokości. Szerokość jednego skrzydła wynosi 1 łokiec cali $8 \frac{2}{3}$ drugiego 1 łokiec $7 \frac{3}{4}$ cala u góry a 1 łokiec $7 \frac{1}{2}$ cala u dołu. Każda połącz **jest** jednym odlewem z brązu, który **był** oliwkowo **zaśniedział**. Dla wzięcia odcisku do Berlina, 1837, oczyszczone, niejednakowej **okazują się** być barwy pośredniej między miedzią a mosiądzem: połącz mniejsza na stronie prawej od wejścia, **ma** barwę bledszą; na stronie od wejścia lewej niejednostajna, przewidziona bledszymi lub ciemniejszymi bręgami. Z tyłu niczym **nie są** podbite odlew widać nogi i niegładki. Grubość odlewu z wypukłością wzięta, skrzydła lewego **wynosi** $\frac{5}{6}$ do $\frac{5}{7}$ cala; strony prawej, niejednostajna, od zawias **dochodzi** do $1 \frac{1}{4}$ cala, w skraju przywarcia cal jeden **wynosi** (Pwś IV 297);

Krajina później Inflantami zwana, zamieszkałą **była** od *Estonów*, *Liwów* czyli Inflantów, Czudą, Czuchońcami też zwanych, i od *Łotyszów*; a na boku tej krajiny za Dźwiną nad Widawą **siedzieli** Kuroni, a wzdłuż Dźwiny *Semgali* również lotewskie ludy (Opis 29);

Naostatek to co największym **ukazało się** odkryciem, **jest** to mentalik czy amulet miedziany. **Jest** to blacha miedziana okrągła, dżametu do dwóch cali mająca, płaska, z uszkiem do zawieszania nieprzyprawionym, ale wraz z całym medalikiem zrobionym. Robota gruba i niekształtna. Błaszka ta z jednej strony gładka, z drugiej **ma** wyryte nie najzgrabniejsze zwierzęcia czy potworu wyobrażenie. Cała ta strona **była** połączana, lecz

⁸ Podobną definicję podaje Anna Duszak (1998, 180–181), która pisze: „Opis to wypowiedź orzekająca o obiekcie (ludziach, przedmiotach, zjawiskach), podająca jego właściwości i części składowe, określająca ich wzajemne związki i odniesienia. W jakimś sensie strategia opisu sprowadza się do wyliczania [...]. [...] opis rzadko występuje jako samodzielna całość”.

pozłota starta zupełnie, tylko **się trzyma** nieco we wrębach potworu. Zwierze to czyli potwór **jest** wcięty, w rysach zupełnie takich, w jakich podobne stwory na pomnikach skandynawskich **postrzegam**. **Jest** to czworonożne stworzenie, z nogami trzy palczatymi, z długą szyją, głową odwróconą i wtył patrząca. Głowa z uszami długimi stojącymi, dziobem zakończona. Ogon przedłużony i rozgałęziony, w pokręcone wstęgi, a po nad karkiem, i koło dzioba, roztoczone i poplątane (Pwś I 446–447);

(przypis) Korony tak zwanej świętego Stefana od cesarza byzantińskiego królowi węgierskiemu podarowanej **jest** ogłoszony przez pijara Alexjusza Horanyi [...]. Korona ta **jest** bogata w napisy i różne obrazy. Na przedniej stronie tej korony **jest** Zbawiciel ze swymi jimiony IC. XC.; na prawej jego stronie archaniołowie Michał i Gabriel; na złotym obwodzie męczennicy, Kosmas, Jerzy, Demetrjus i Damjan; z tyłu, prócz cesarza *Konstatina porfyrogeniti*, jeszcze dwie głowy z napisami około nich: koło jednej KPA-ΛΗΣ ΤΥΡΚΙΑΣ (*król węgierski*), koło drugiej napis **oznajmuje** że **jest** *Michala Dukasa*, brata bułgarskiego króla a rzymskiego cesarza. Wszystko to **jest** greckie poświadczające że korona dla Węgrów umyślnie zrobiona **była**. Prócz tego jednak na wierzchu tej korony, **znajduje się** obraz Christusa i ośmiu apostołów z łacińsko-longobardzkimi, czyli mnichowskimi głoskami [...] (Pwś II 56).

4. Wykład

Jest formą monologu, rozbudowaną wypowiedzią na dany temat, służącą przekazywaniu wiedzy. W tej formie podawczej u Lelewela dominują flektemy czasu teraźniejszego i przyszłego o znaczeniu omnitemporalnym, aspektu niedokonanego, trybu oznajmującego oraz formy 3 os. lp. lub mn., a także 1 os. lm., np.:

Przeprowadziwszy linię od odciętego rozmiaru do końca średnicy prostopadłej, liczbę tę jako przeciw prostokątą, w trójkącie którego jeden bok **jest** 90, drugi $23 \frac{2}{3}$, **wynajdujemy** wynoszącą części $93 \frac{1}{10}$. Z jej środka wyprowadziwszy prostopadłą aż do zejścia się z przedłużoną średnicą, **znajdujemy** punkt, który **okaże** środek wszystkich równoleżników. Odległość jego od punktu odciętego, na przedłużonej średnicy **będzie** $181 \frac{2}{3}$. Albowiem, miara odcięta na średnicy $23 \frac{2}{3}$, **ma się** do linii, z której środka prostopadła wyprowadzona, czyli do cięciwy do $93 \frac{1}{10}$; jak tej cięciwy połowa $46 \frac{11}{20}$ do odległości Mięszkanej wynalezionej środka, od punktu odcięcia miary na średnicy, to **jest** do $181 \frac{2}{3}$. Gdzie **się** średnice **przecinają**, we środku nakreślonego koła, **jest** punkt, który nam **oznacza** miejsce, przez które ze środka wynalezionej, **ma** być nakreślony równik (Bad 419).

5. Wypowiedź konatywna

Ten typ wypowiedzi służy nawiązaniu kontaktu z odbiorcą, do którego tekst jest kierowany (Wiśniewska 1988, 75). Wypowiedzi konatywne w analizowanych pismach Lelewela wyrażane są przede wszystkim za pomocą form czasu teraźniejszego, trybu oznajmującego i rozkazującego, aspektu dokonanego i niedokonanego oraz formy 2 i 3 os. lp. (częściej) lub lm.

Adresat jest najczęściej wskazywany kategoryalnie, ogólnie jako **czytelnik/czytelnicy**, **publiczność** itp. lub za pomocą zaimka drugiej osoby **ty/wy**, zmniejszającego dystans pomiędzy nadawcą a odbiorcą/odbiorcami – na powierzchni tekstu sygnalizują go/ich końcówki czasownika w 2. os. lp. lub mn., np.:

[przypis] **Patrz** między dyplomatami przed niniejszym pismem umieszczonym, numeru XII, XVII (Pwś III 293);

Wydania tedy drukowane przyczepiły i przyłatały ad regiam majestatem pożyczone z jinąd słowa. **Strzeż się** tedy drukowanym 1491, 1506, zawierzać, bo zwodzą (Pwś III 247);

[przypis] **Porównaj** co następny artykuł, de nostra gratia et poena mówi a **przekonasz się** jak mylnie trzy kodexa artykuł powtórzyły, jak niedorzeczy przeistoczony w drukowane poszedł wydania (Pwś IV 130);

ale także formy 3 os. lp. lub. mn., np.:

Czytelnicy, którzy z większą pilnością mój rozbiór historyczny pierwotnego prawodawstwa Polskiego **odczytywać zechcą**, widząc częste do dyplomatów odwoływanie się, o jich ważności przeświadczeni **być mogą**, a niejedyn zażąda może mieć jakiegokolwiek tych dyplomatów pod ręką przykłady (Pwś III 117);

I. We wszystkim większy od przodków i następców swoich Bolesław wielki, większe też od nich wszystkie zdobycze poczynił, a te dla próbki, jak się zwolna rzeczy przetwarzają, jak się w powieściach kronikarskich przejinaczały, może nieźle będzie wyłożyć po kolei; na odczytanie których, **uprasza się czytelnika** o maleńką cierpliwość (Pwś II 129);

Porównywałem obu wydań texta i nie umiem się zdecydować, który jest poprawniejszy. Druk bez ryciny bujniejszy z większymi między rozdziałami odstępami, może się piękniejszym wydać od tego, którym wydanie z ryciną drukowane. **Czytelnik zechce rzucić okiem** na dołączone wzory i swoim gustem o tem zdecydować (Bibl. I 58–59);

Druk pierwszego [statutu – V.J.], a po części i drugich, uprzedził wiadome Hallerowskie i z nim związki mające druki. O pierwszym coś więcej powiedzieć zdołam, o drugich **niechaj czytelnik** prawie niczego więcej **nieoczekuje**, nad proste krótkie powtórzenie tego, co o nich mówiono (Bibl I 56).

Niekiedy **ty/wy** (częściej) pojawia się, gdy autor zwraca się do innych uczonych, najczęściej znanych z kontaktów osobistych, lub gdy adresatem jest nie pojedynczy czytelnik, lecz zbiorowość uczonych, którzy są przywoływani bez wskazywania imiennego, lub gdy adresatem jest wspólnota narodowa, inni Polacy, np.:

[początek rozdziału] **Wy!** lubego sercu memu wspomnienia, a drogiej pamięci, **Samuelu i Wincenty Bandtke, Daniłowiczu Ignacy, wy!** z którymi wspólnie w swoim czasie potracaliśmy dzieje narodowe, **wy** nie **możecie** już **podzielać** pociechy z tego, że pozostali po nas zdolni pracownicy, dostatniejszymi niż my opatrzeni środkami, którzy daleko za sobą nas zostawiają (Pwś IV 463);

[przypis] **Wybaczcie rodacy**, jeśli szczupłe obręby w jakicheśmy się zawarli, nie dozwoliły nam użyć naszych rodaków o Litwie piszących, a nadewszystko Strykowskiego i na jego wzór powstałego Kojalowicza (Nar 272);

[koniec rozdziału] 15. **Wybaczenie rodacy**: ależ kiedy pociesznie się wydaje gdy obcy uwłaczającym sposobem wyrokuje o rodzie, na który ze wstrętem patrzy. [...] Trzeba abyście wy, **zwątpili** o swym rodzie, od kolebki jego **wyzywali** go ze zdolności i prawości abyście go **upadlali** dla humoru. **Wybaczenie** jeśli to gorzkie we mnie wrażenie nieci (Pwś IV 229–230).

Czasowniki w 2. os. Im. są więc nośnikami emocjonalnej relacji pomiędzy nadawcą a odbiorcami komunikatu, towarzysząc apostrofom, zaliczanym do figur retorycznych właściwych dla stylu podniosłego, uroczystego, a nawet patetycznego. Apostrofy i towarzyszące im predykaty są dopełnieniem innych emocjonalizmów i stanowią ekspresywną kłamrę kompozycyjną – emocjonalną zapowiedź lub uzupełnienie rzeczowej argumentacji.

Wykładnikiem kontaktu nadawcy z odbiorcą jest także partykuła **-ć/-ci** (Pełowski 1969, 159; Skubalanka 1991a, 46), produktywna jako wzmocnienie od początku polszczyzny do XVIII w. (Pisarkowa 1984, 238). Morfem **-ć/-ci** jest substytutem celownika lp. zaimka osobowego **ty** i w takim znaczeniu pojawia się np. u Mikołaja z Wilkowiecka (Jaros 2005, 78) czy Mikołaja Sępa Szarzyńskiego (Wyderka 2002, 48), ale może także występować w funkcji ekspresywnej, wzmacniając wyraz, z którym się łączy (Wyderka 2002, 56), i w takim znaczeniu najczęściej używa go Lelewel. W tej samej funkcji – tj. aktywizacji odbiorcy wypowiedzi – występuje w analizowanych tekstach partykuła **-ź/-że**, np.:

Toćże to świętopietrze było i gońce Bolesława dobiegały Rzymu [...] (Pwś II 77); Ledwie skończył [Juliusz Cezar – V. J.] uporczywe walki, jużci nie unoszona chęć przodkowania, pociągnęła broń jego za Rubikon [...] (Bad 117); Gdyby Baszko pisał, toćby równie powiedział episcopus audiuit (Pwś I 72); [przypis] Toćże trudno dostrzec litery w kalectwo obróconej, czy leży, czy stoi, czy przewrócona, czy odwrócona, zawsze jest poprawna. CRVX niemal zawsze jest znaleziony. A kiedy widocznie Wendy pisać umieli, litery znali: powiedzmy sobie że my sami, ani jich ani prałackiego pisma czytać nie umiemy (Pwś IV 349); XIV. Weźmyż teraz przed oczy wszystkie, tak szybko przebieżone wieki (R 23).

Omawiane tu partykuły, licznie potwierdzone w tekstach naukowych Lelewela, wskazują i podkreślają także emocjonalne zaangażowanie nadawcy⁹, np.:

A toż co znowu? coć się roji! słyszę na podobny wykład wykrzykujących chórem (Pwś IV 363).

6. Konstatacja

Konstatacje stanowią wypowiedzenia, które służą do przekazywania myśli naukowej. Zakres ich oddziaływania może sięgać nawet kilku wypowiedzeń zawartych w akapicie lub same stanowić mogą samodzielny akapit (Olszewska 2002, 186). W analizowanych pismach Lelewela realizowane są głównie za pomocą czasownikowych form czasu teraźniejszego (niekiedy może też pojawić

⁹ Podobnie jak u Stanisława Pigoń (Ampel 1997, 14).

się czas przyszedł lub przeszedł), trybu oznajmującego, aspektu dokonanego; w zakresie kategorii osoby dominują formy bezosobowe, występujące obok flektemów 1 os. lp. i mn., np.:

XIII. Obie strony serdecznie się umawiające, pewnie nie**przewidywały** skutków z traktatu gnieźnieńskiego. **Mogli** je cokolwiek **przeczuwać** Polacy, bo trzydzieści pięć lat uległości cudzoziemcom (od roku 965 do 1090), nie **zatarło** w nich dawnego obyczaju niepodległości, pewnie jednak nietyle coby jim **należało** w chwili kiedy myśl narodowa nadspodziewanie **ujrzała** że z niej nałożone krzywdzące ją formy jedności chrześcijańskiej nagle zdmuchnięte **zostały**: Niemców zaś **lśnął**, blask chwilowy, **widzieć** nie **mogli**. Na potym **został** Niemcom wstyd że odwiedziły Gniezna, które **mogły umocować** od lat trzydziestu pięciu nałożone na Polskę jarzmo, przeciwnym zwrotem, **wyzwalały** ją: Polakom zaś **został** obowiązek, umieć z tego korzystać, swe położenie zrozumieć, byt i niepodległość utrzymać (Pwś II 32–33);

Sądzę, że w każdym razie i wprzód i potym, cały porządek wyrokowania **wynikał** z sądów gminnych (Pwś IV 76); Słowem Alanie nigdy nad Niemnem **niebyli** i ażeby Alanie **byli** ojcami Litwy, nikt okazać nie **zdola**. Domysłów zaś **przyjmować** nienależy, stokroć lepsza *docta ignorantia* (Nar 3 12); Posąg archoński Światowida **był** o czterech twarzach, ręką lewą **trzymał** łuk, prawą róg metalowy, przy boku **miał** przypasany miecz w srebrnej pochwie; przy nim **leżało** siodło (Pwś I 424);

III. **Można** bezpiecznie **twierdzić**, iż do tego aż czasu, jeżeli jakie **były** Pelasickie, czy inne jakie Greckie osady, te niewiedząc miejsc, w które **się udawały**, początkowo postronnie ród Pelasgicki **rozszerzały**, a ten oderwany, bez związków z pierwotnym gniazdem swoim **przenaradawiał się** i **niknął** z czasem (Bad 46).

Na marginesie analiz i rozważań szczegółowych ciekawie prezentują się zwłaszcza uwagi i spostrzeżenia ogólne Lelewela, w których przedstawiał on *explicite* swoje poglądy, zwłaszcza te, które odnosiły się do roli historyka i historii w społeczeństwie, metodologii historii, a które najpełniej wyłożył w rozprawach z czasów profesury w Wilnie i w Warszawie (Jaros 2011), np.:

Lecz historik, nie podaje się pozorom, albo samej tylko złej wróżby pochmurnym widokom. Wystawia na wstręt i ohydę, gwałty i wykroczenia; wypoczywa na cichej cnocie, często cierpiącej, która jednak, w wytrwałym bycie swoją błogość znaleźć może, o swojej prawości nie wątpi. Łączy on i spaja wieki, oczekuje większego doświadczenia, które się staje dalszej potomności udziałem. I nie zawsze same rozerwanie i upadki w przeszłości dostrzega; nie zawsze jedynie przerażające widoki rozpatrującego się w dziejach zajmują. Znajduje on więcej przyjemne obrazy, odradzającej się ludzkości, postępującej i ulepszonej towarzyskości, ocalonych narodów i państw, ochronionej i podźwignionej budowy. Ku tym widokom chcemy zwrócić baczność naszą, nad nimi zastanowić uwagę, albowiem dzieje różne tego wskazują przykłady (Pwś IV 240).

7. Rozważanie

Nie jest to forma wypowiedzi typowa tylko dla stylu naukowego (Ostaszewska, Sławkowa 1996, 9; Duszak 1998, 179), ale niewątpliwie istotna funkcjonal-

nie dla naukowego wywodu: służy obiektywizowaniu, uogólnianiu, uściśleniu i uabstrakcyjnianiu istoty zjawisk przedstawianych w nadrzędnych segmentach tekstu. Jak wykazały badania nad ewolucją stylu naukowego (Ostaszewska 1994, 90), znacznie wzrosła w nim rola i udział rozważań w stosunku do dominującego w XVI wieku opisu.

W omawianych tu partiach tekstu wykorzystuje Leleweł najczęściej formy czasu teraźniejszego, przyszłego i przeszłego, we wszystkich trzech trybach (z przewagą trybu przypuszczającego) i obu aspektach oraz formy bezosobowe lub 1. os. lp. i mn. Dodatkowo pojawiają się leksykalne wykładniki modalności epistemicznej, zwłaszcza sygnały niepewności i hipotetyczności sądów.

Na strukturalizację rozważania wpływają także pytania (dyskursywne lub retoryczne) i *quasi*-repliki (Ostaszewska, Sławkowa 1996, 16), a ponadto podmiot wypowiedzi wprowadza do niej elementy wartościujące, subiektywizujące. Sygnałami rozważania w tekście naukowym są czasowniki myślenia i eksplikacji oraz metaorganizatory (Ostaszewska, Sławkowa 1996, 17), a także duże nasycenie środkami więzi (Gajda 1981, 136), np.:

Gdzieby Sciciani leżał? **może** na zawsze **zostanie** nierozwiązaną gatką. Kiedy w nim Bolesław **przebywał**, a **domagał się** aby panowie niemieccy do niego **przybyli**, oni, dla przybliżenia się, **skłaniali się** przybyć nad Elbę, nawet nad czarną Esterę. Więc miasto to **było** jeszcze więcej ku wschodowi. **Niechcial** z niego Bolesław i przez most **wyruszać**. Więcby życzyć sobie aby **mogło być** znalezione na wschodzie rzeki jakowej, mianowicie Odry. Tymczasem jednak, nim co pewnego nim **się** co pozorniejszego w tej mierze **odkryje**, **pozwalamy** sobie Scicjani **szukać** we wsi wielkopolskiej Ciesaniec (Pwś II 165);

Recenzent halskiej gazety dziełka mego nad Mateuszem **zarzuca** niekriticzne tego przywileju użycie. Jeśli ten przywilej **mógł** w czym z prostej drogi mnie **sprowadzić**, tu **się poprawuję**. Wreszcie nigdy przez myśl mi **nie przechodziło**, ażeby ten przywilej choćby najutENTICZNIJSZY i z wieku właśnie, choćby i samego Ottona I., aby przez się **miał** obszerność panowania czeskiego **dowodzić**. **Czuję** to aż nadto, jak dalece pretensje niemieckie w owych wiekach **sięgały** [...]. Dowodów Dobrowskiego za nieautentycznością przywileju wspomnianego **nieznam**. Przez Naruszewicza podrzucane uwagi **nie przemawiają** jeszcze do przekonania mego. **Uważam** zaś, że ten przywilej, jako przywilej Henrika IV. Pod datą 1086, **jest** przywiedziony koło roku 1125 przez Kosmasa. **Mógł** prawda niedołączny historik, co **się** czasów jego przed czterdziestą laty **działo podkomponowywać**, ztymwszystkim, prosta rzecz, że jistotnie **miał** przed sobą ten pomnik samego Henrika IV. [...] Tym sposobem przywilej ten urojone granice biskupstwa opisujący, **ma** sobie czas oznaczony na lat 114 przed odwołaniem się do niego Henrika IV. Jak dalece w owym wieku kiedy był przez Czechów przed Henrika IV. powołany, rzeczywistość swoją **mógł dowodzić?** o tym **sądzić nieumiem**. **Może być** jednak że pretensje czeskie **urośli** na wyrozumieniu wyrazów przywileju, na chciwości książąt i tak dalej (Pwś II 147–148);

Nie umiem tedy **decydować**, któreby poprawniejsze **było** [wydanie tekstu statutu – V.J.]. Z tego atoli porównywania, dawniejszość wydania z ryciną czuć się niejako **daje** w tym, że **ukazuje** wady grubszych uchybień; wydanie zaś bez ryciny, mając te uchybienia poprawne, a przy tym moc literalnych błędów drukarskich **nosi** na sobie znamię poprawności, jakiej żądać po ponowionym wydaniu przyzwoita **była**, a razem ma charakter nie-

dbalstwa, jaki zwykle powtarzanych przedrukowań **nieodstępnie**. Te powody **sklaniają** mnie to bez ryciny wydanie uważać za przedrukowanie, wydanie zaś z ryciną, za wydanie oryginalne, chociaż obu czas druku **mógł być** nader bliski (Bibl I 60);

W tem mianowicie dopiero przytoczonym miejscu, każdy wyraz **przemawia** za tem, że pisarz **był** cudzoziemcem. Jakżeby bowiem **przyszło** Polakowi na myśl, mówiąc o niedarmo jedzonym chlebie, dodać chleba polskiego, bez zamiaru oznaczenia go względnie do siebie samego lub tych, do których jak obcy, jak coś jinnego **przemawia**. Przez to Marcin (Gallus), **daje** czuć swój ród niepolSKI, cudzoziemski, *exul apud vos et peregrinos* ni Polak, ni Włoch, cudzoziemiec dla miejsca i kraju w którym **piisał**, (exul i dla kraju z którego **wyszedł**) (Pwś I 40);

Przypuszczam że grecki napływ znacznie **wyprzedził** te czasy i wprzód **docisnął** miejscowe jakie **znalazł** plemie: ale go do ostatka **niewyparł**, kiedy się Fennów jimie **nawija**, wąpić nawet czyli nad nim **wziął** górę (Nar 449).

8. Dowodzenie

Ten komponent tekstowy wyróżniają sygnały jego logicznej i kompozycyjnej spójności. Eksplicytnym sygnałem kontekstu dowodzenia w strukturze tekstu jest czasownik *dowodzić* i rzeczownik *dowód*. U Lelewela w tych partiach tekstu przeważają formy czasu teraźniejszego i przeszłego, trybu oznajmującego, aspektu niedokonanego, 3. os. lp. lub mn. Rzeczową argumentację wspierają dodatkowo zabiegi językowe wnoszące emocjonalizację (Jaros 2008), odwoływania się do ustaleń innych badaczy, odpowiednich źródeł historycznych i językowych, np.:

[...] cały ciąg napisu grobowego Bolesława wielkiego, będąc zetkany z wyrażen nieczesnych, usnuty w plataninie przewrotnych wyobrazeń, a dziwnych odrzeczności, jako tego **dowodzą**: 1) nazwisko *chrobry*, uczczenie *serenissimus*, tytuły połączone królów sławiańskiego i pruskiego z polskim, oświadczenie że Bolesław **miał** bogactwa, że Otto z niego książęcy tytuł **spędził**, 2) nadanie tytułu królewskiego, kanonizacja przez Ottona; 3) postrzyżyny Bolesława w mnicha sługę bożego: – będąc **mówię** napis ten, utworem, mogącym się najrychlej w półtrzeciasta lat po zgonie Bolesława w tym sposobie jawić; a tak, że **jest** wywiązkiem mozołu nieprzezorności, że jeszcze ściśle czasu swego utworu oznaczonego niema, żadnym sposobem za jakie świadectwo historyczne **stawać niemoże** (Gn 27);

Ia przynajmniej tu żadnych **niedostrzegam dowodów**. Kto iednak w rzecz tą lepiej **weyrzy**, i ściśley ią **rozbierze**, iasno wieków znaiące Estów nazwisko **uważy**, i użycie iego pilnie **przetrząśnie**, śmiało **mogę powiedzieć**, **utwierdzi się** w postrzeżeniu B. że zrzódłostów Estów od wyrazu wschód prowadzony **jest** śmieszny W 41–42; Aże w północnych stronach, bardzo mało chrześcijaństwa **było** (jeśli co **było?**), **dowodzi** tułaczkii różnego rodu lud, który w prowincjach rzymskich **osiada** (Pwś IV 502–503);

XI. Że artykuły, o których **mówić poczynamy**, są wielkopolskie, a nie jinnej prowincji jakiej, **upewniać mogą** [...] Pwś III 234; [...] wyraz *chrobry* w napisie grobowym **jest** pierwszym dowodem znacznej późniejszości napisu, odnoszący napis do wieku XIV (Gn 22);

Byłoby rzeczą nader zadziwiającą, gdyby naród, przed 1200 lat takim mówił językiem, iakim **rozmawia** inny jego udział, pośród innych ludów osadzony, częstokroć innym ludom podległy w lat 1200. później, ieszcze **jest** rzecz dziwniejsza. Przed 1400. luty **rozdzielili się** Erulowie, iedni w Meklemburgu **osiedli**, drudzy w Litwie [...] I, po takim rozdzieleniu się, żeby te dwa odszczepy Erulskiego rodu, po upłynnieniu lat około 1000, do tego stopnia iednaką mowę **miały**. [...] Litwin, sąsiedniego Łotwaka **nie rozumie**, a Łotwak Werulskiego mieszkańca **rozumieć ma?** – Rzecz której trudno mi poiać – **Łamaly** nadto głowy badaczów prawie nieprzypadkowe ślady wmiieszanej Łaciny do ięzyków Litewskich – O! iakżeby łatwo **wykład** na to wynaleśdź [...] (R 44);

W grodzie bowiem **zasiadał** sądzić dwór, lecz żadney wątpliwości **nie podpada**, że gród dla tego rzadko wzmiankowany, że **był** kasztelańskim i kasztelańskim sądem. Dla tego **nie można mniemać**, aby starostów **być nie miało** (Pprawod 99);

W tem mianowicie dopiero przytoczonem miejscu, każdy wyraz **przemawia** za tem, że pisarz **był** cudzoziemcem. Jakżeby bowiem **przyszło** Polakowi na myśl, mówiać o nie dawno jedzonym chlebie, dodać chleba polskiego, bez zamiaru oznaczenia go względnie do siebie samego lub do tych których jak obcy, jak coś jinnego **przemawia**. Przez to Marcin (Gallus), **daje** czuć swój ród niepolski, cudzoziemski, *exul apud vos et peregrinos* ni Polak, ni Włoch, cudzoziemiec dla miejsca i kraju w którym **pisal** (*exul* i dla kraju z którego **wyszedł**) (Pwś I 40).

9. Wnioskowanie

W wypowiedziach, w których formułowane są wnioski¹⁰, zaznacza się przewaga form czasu teraźniejszego i przeszłego, trybu oznajmującego, aspektu niedokonanego, 3. os. lp. lub mn. oraz formy bezosobowe, leksykalne wykładniki modalności epistemicznej, zwłaszcza sygnały niepewności i hipotetyczności sądów, np.:

[przypis] Jeżeli tedy mały z 59 artykułów złożony statut **ma** wyobrazać genuinam legislationem i nią być: **nie będzie** on powszechnych wiślickich obrad tworem, ale poprzednich prowincjonalnych małopolskich: do którego **dokładano** na powszechnym wiślickim sejmie, tak wyroki i stare ucinkowe przepisy, jak wielkopolskie artykuły (Pwś III 249);

Wnoszę stąd, że **musiała** znaczna liczba exemplarzy mocno zdefektowanych **pozostać**, które **kompletowano** łatwo **rozpoznać się daje**, albowiem do foljowania kart do liczby Rzymskiej **użyto** znaków, to **jest** liter gockich [...] (Bibl I 132);

Z czego [nazw własnych Nestus, Axjus, Noparis, Pingus – V.J.] **wnioskować można** że rozsiedlenie Getów **rozciągało się** za Ruś (Nar 566);

Z tytułu **wnosić należy**, że to **jest** tylko wyciąg breuius z kroniki [...] (Pwś I 69);

Czytamy wyrażenie jego [Patokles – V.J.], **jakoby** odnoga Issjacka **była** najwschodniejszą częścią morza, a z tąd wniosek, że wschodniejsza niż Djoskurjas [...] (Bad 258);

¹⁰ Predykaty operacji epistemicznych implikują mówiącego agensa, „który działa intelektualnie w sposób aktywny, przytomny i intencjonalny” (Nowak 2013, 113), sygnalizowanych także na poziomie składniowym za pomocą odpowiednich funkcyjów zdaniotwórczych (Termińska 1984).

W wielkiejpolskim statucie głowa kmiecia sześciami **opłaca się** grzywnami, 3 jidą krewnym zabitego, 3 jego panom II, 21 (62): w małopolskim grzywien dziesięć, z których cztery grzywien kasztelanji (grodowi), sześć familji zabitego I, 51 (56). [...] Z tego **widzę**, że w wielkiejpolszcze za zabójstwo i ranę oplata **dzielila się** między kmieciów i jich panów; a w małejpolszcze, panom **nie się nie dostawało**, tylko przy opłacie kmiecia opłacony **był** sąd. Trudno **jest** przypuścić, aby dopiero wskazane opłaty wielkopolskie **obły się** bez opłat sądowych, jakoż przy zadosyc uczynieniu trzydziestą grzywnami za zabójstwo szlachcica, **placilo się** w wielkiejpolszcze sądowi karę niemilosierną czternastu grzywien, to **jest** siedmdziesiąt II, 34 (Pwś III 275–276);

XLI. **Jest** niewątpliwą i jasną że chrześcijaństwo **znalazło** klasy, niższą i wyższą, tudzież pośrednie, a z obu stron i wyżej wyniesione, i niżej położone; **znalazło** różną dla nich ziem kondycją; **znalazło** podania i przypomnienia utarczek między klassami mieszkańców, przypomnienia, że niższe klasy bywały górą, naczelników narodowi dawały. Ztąd **wnoszę**, że wówczas klasy niższe **miały** na myśli, że coś **straciły**, a jeśli **niezamierzały** niekiedy straty **odzyskać**, coś **pozyskać**, to przynajmniej **utrzymać** co **posiadały**, od targania **ocalić** (Pwś II 297).

10. Polemika

Wypowiedzi polemiczne mogą być stylistycznie nacechowane ironią, złośliwością czy też przybierać formę pełnego szacunku i uznania podziękowania bądź prośby o przebaczenie, kierowanej do konkretnego adresata, wskazywanego przez Lelewela imiennie. W tego typu aktach mowy występują najczęściej formy 1. i 3. os. lp., czasu teraźniejszego, trybu oznajmującego i aspektu niedokonanego, np.:

Ia Estów **znayduię** bydź gałęzią obszerną Narodu Litt: (C. I. s. 39) **mówi** B. a **ia odpo-wiem**, że **nie znayduię** W 42; **Wybaczy mi** B. że zbiianie iego Malte-Brun, za nic **poczytuię** (W 51);

[przypis] Mniemanie Kownackiego w pamiętniku warszawskim jakoby Gallus, **było** przekładem łacińskim przydomku *Kurek*, **jest** cale pocieszne owemu czasowi mniej stosowne (Pwś I 42);

[przypis] **Sądzę** jednak, że **musiały się** tego rodzaju wyrazy **poczynać** od *u*, gdym w epilogu księgi drugiej **czytał** *per nos si vultis*, a Bandtke to **odmieniał** p. 129, *per vos*. Jeśli to **ma być** lepiej pewnie tu **nie było** *vos* ale *uos*: bo **przypuścić** niemogę abym z *v* **wymyślił** *u*. – Wreszcie Bandtke w wielkiej niepewności **zostawia** *u, n, v*. **Pisze** *juventus*, kiedy pewnie w rękopiśmie **jest** *iuventus*. Koniecznie **chce czytać** *Selencia* zamiast *Seleucia*, *Belnacensis*, zamiast *Beluacensis*; za błąd **poczytuje** pisanie *Yvonis* kiedy błąd **jest** w jego własnem czytaniu *Ynonis* (p. 325); etc. [...] Czytanie tedy (p. 129 wydania Bandtkiego), *patrie nostre* czy *uestre* **jest** bardzo dowolne: **obstaje** za *uestre* (*vestre*) (Pwś I 44–45);

[przypis] Tych więc służebników **nie mogę** za prokuratorów, iak to **uczynił** Naruszewicz **poczytywać** (Pprawod 62–63);

Ufamy że uczony Rigollo **przebaczy nam**, wdarcie się do jego labiryntu, i żeśmy **pozwoili** sobie nie jakie porobić nad jego rebusami objaśnienia; owszem nawet więcej, że nie zawsze jego **jesteśmy** zdania, mianowicie co do historii naturalnej, albowiem to co

on mieni szczurem, my utrzymujemy że jest prosiakiem, a co zowie niedźwiedziem my powiadamy że to jest szczur (Omon 13);

XIII. Wszystkie uprzednie uwagi i postrzeżenia, o początku drukarstwa, o druku Zajnera Cracis, o mszałach, lubo na różnych punktach **zmierzają** przeciw Bentkowskiego zdaniom: jednakże w żadnym razie dotąd tak otwartego sporu zwodzić z nimi **nie przyszło**, jak gdy **zachodzi** rzecz o Fiolu. [...] Co do mnie **przyjmuję**, że jak Skoryny wiele tłumaczeń **poznać się dało**, tak **może się** kiedy i Jana Głogowczyka tłumaczenia **odkryją, może** nawet, jak Starowolski **upewnia**, u Hallera? drukowane. Gdy atoli nic podobnego dotąd **się nie znalazł, nie widzę** słusznych powodów, aby wmawiać w Jana z Głogowa, że Ośmogłośnik lub Czasosłowiec **są** jego przekładem, a to dla tego, że takie mniemanie **jest** księgarza Sopikowa, a może wielu w Rossji; powtarzane od Bentkowskiego (hist. druk. Hall. p. 21. 24.) od Lindego (Pamiętn. Warsz. 1815. T. III. p. 145. 147.) od Marcinkowskiego (posiedz. publ. tow. biblijn. w Wilnie 1819. P.17. 18.). Żeby Fiol **miał** tłumaczenia Jana z Głogowy drukować, na to żadnych **nie ma** dowodów: ale że Schwajboldus, czyli Szwantopółt, czyli Świętopełk Fiol w Krakowie koło roku 1490. I 1491. dzieła Sławiańskie kyrylicą drukował, o tym wątpliwości **być nie może** (Bibl I 47);

Niektórzy cudzoziemscy pisarze, a za nimi **są** i nasi co mniemają że niedola i poniżenie wieśniactwa **wynikło** w Polsce z niedostatku trzeciego, dość możnego pośredniego stanu. **Mnie się widzi** że podobne hypotheticzne przypuszczenia szkodliwemi **są** raczej, aniżeli jakie światło poszukiwaniom przynoszącym **stają**, mianowicie gdy **plyną** z analogji mylnie chwyconej (Pdz III 435);

[przypis] Szlachty u Serbów **niema**, mylnie Kucharski **przekłada** Edelmann; ci coby **mogli** na podobne uczczenie **zasługiwać** **są** dziś mianowani plemienniki, familjanci, szczytający się urodzeniem a nieposiadaniem (Pwś IV 216).

11. Uzupełnienie

Uzupełnienia w obrębie wypowiedzi naukowej związane są z hierarchizowaniem przekazywanych przez nadawcę komunikatu treści: dodatkowe informacje jako mniej istotne, drugorzędne, dookreślają czy uzupełniają zasadniczy tok wyводу i mogą być zorientowane na komunikat lub odbiorcę (Olszewska 2002, 190). Metatekstowe frazy wprowadzające uzupełnienia sygnalizują jednocześnie procesualność tekstu, ściśle powiązaną z osobą jego autora (Olszewska 2002, 191). Tego typu wypowiedzi w pismach naukowych Lelewela przybierają różną postać formalną, najczęściej uwag nawiasowych lub zamieszczanych na końcu tekstu *Dodatków*. Wśród form morfologicznych czasownika dominują formy czasu teraźniejszego i przeszłego, trybu oznajmującego, aspektu dokonanego i niedokonanego, 1. os. lp. oraz 3. os. lp. lub mn., np.:

VI. W tak wyłożonej przez Isidora długości geograficznej, *okazuje się powszechne naruszenie od Gades aż do najwschodniejszych Asji okolic. Gdyby kto chciał w tym razie mniemać, że zmiany, jednostajnego zawsze składania krajobrazów od czasów Eratosthena, jako się widziało* w długości morza śródziemnego, trwające, *zostały świeżymi obserwacjami astronomicznymi upoważnione, (są to słowa Gosselina od Marinusa tu przystosowane: Recherches T. II. P. 60. 61.)* [...] (Bad 13);

Kończąc przedsięwzięte dzieło, **mam** jeszcze kilka słów do pilnego Czytelnika. **Ostrzec** Go *naprzód* wypada, że co **się** w ostatnim rozdziale księgi pierwszej **rzekło** (I. 17.) o krajobrazach, to nieprzydatne z powodu zaszłych w ciągu kreślenia na blachach od-mian, na korzyść tu dołączonego zbiorku wyobrażeń starożytnych. [...] – **Dołączamy** oraz tabliczkę ukazującą układ Mięszkalnej podług gościnnego jej opisu przez Geografa Rawennackiego, który **daje** do myślenia, że wielu w średnich wiekach geografów, oba-łamuconych **było** niedołążnym składem krajobrazowych dróżników Rzymskich, których wizerunek mały pod Nr. 26,b **umieściliśmy**. To **może służyć** za wstęp do badań geografii w średnich wiekach. Na tym **kończę** (Bad 574).

Podsumowując, należy podkreślić, że w poszczególnych formach podaw-czych (mikroaktach mowy), z których każda stanowi znaczeniowo i funkcjonal-nie zamknięty fragment (Ostaszewska 1994, 86), składających się na całościową strukturę tekstu naukowego (makroakt), Lelewel stosuje różne formy morfolo-giczne czasownika – współtworzące m.in. określone konstrukcje metatekstowe, konstrukcje strukturalizujące narrację historyczną, sygnalizatory relacji nadaw-czo-odbiorczych realizujących strategię informacyjno-weryfikacyjne i aksjolo-giczno-emotywnie (Awdiejew 1991, 11) – co nadaje całemu tekstowi pewnego rodzaju dynamikę. W pismach naukowych Joachima Lelewela obecne są, co zrozumiałe, czasowniki właściwe dla kodu naukowego (*verba sentiendi*), np.:

Dajmy na to, że bibliotekarz nie ma istotnej potrzeby krytycznie rękopismu i kodexu zgłębić: zostanie zawsze nieodzownym obowiązkiem umieć dokładnie go opisać, do tego trzeba być świadomym tych wszystkich graficznych postrzeżeń i szczegółów, nabyć wielkiej wprawy i pewnego taktu, wyćwiczyć oko, i przypomnieć o drobiazgowych szczegółach, a nadto podniecić w sobie bacność do obserwowania szczegółowości mniej pospolitych [...] (Bibl II 53);

Dowodzi się to trafnie porównywaniem różnych opisów tych brzegów, zastosowaniem do dawniejszego ich stanu [...] (Bad 448); **Dowodzi** to, wczesnego w prozie języka polskie-go wytrawienia [...] (Pwś IV 450);

[przypis] **Mniemam** że najrychlej nazwa Kicinów da się wyrozumieć, aż kiedy nazwa miasta Kcyna objaśnioną zostanie (Nar 657);

LXVI. Zostaje nam **rozpatrzeć** co arcybiskupstwo posiadało w drugiej swej połowie [...] (Pwś II 477);

Rozumiemy, że czytelnicy nasi z przyjemnością tu znajdą wykaz stopniowego upadku denara i grosza (Omon 51); Byli bezwątpienia Słowianami [Kroacowie – V.J.]: tak wszyscy poświadczają, a nawet miały być kroackim wydziałem, kiedy jeszcze bezwątpienia tu Kroatów ród i niepostał. **Rozumiemy** przeto, że to przypadkowy zbieg współbrzmienno-ści, etymologicznego jimion podobieństwa, który tyle na się ściąga uwagi naszej, jile wpływa na przekształcenie nazwań Kroatów, jakośmy uważali (Pwś I 208);

Mianowicie tedy koleje drugiego [szczępu Jadźwingów – V.J.] w podrobionych perjo-dach **rozważać** mamy (DzLiR 99);

Sądzę że to co się powiedziało o rozbiciu i zniknięciu Skolotów było upadkami i świa-ductwem współczesnym a naocznym, dostatecznie poparte, tak że w tej mierze cienia niepewności pozostać nie mogło (Nar 69);

III. Można bezpiecznie **twierdzić**, iż do tego aż czasu, jeżeli jakie były Pelasickie, czy inne jakie Greckie osady, te niewiedząc miejsc, w które się udawały, początkowo postronnie ród Pelasgicki rozszerzały, a ten oderwany, bez związków z pierwotnym gniazdem swoim przeneradawiał się i niknął z czasem (Bad 46);

Wnoszę stąd, że musiała znaczna liczba exemplarzy mocno zdefektowanych pozostać, które kompletowano łatwo rozpoznać się daje, albowiem do foljowania kart do liczby Rzymskiej użyto znaków, to jest liter gockich [...] (Bibl I 132);

[przypis] **Zastanówmy się** jednak nad zdaniem dopiero wspomnianego Grzegorza z Sanoka. [...] **Sądzimy**, że Grzegorz umiał oceniać Kadłubka dzieje zdarzeń współczesnych, chociaż o tej części zdania jego nieznamy (Pwś I 157).

Niemniej jednak cechą charakterystyczną idiosylu naukowego tego wybitnego historiografa XIX wieku jest obecność czasowników, które można uznać za przynależne do polszczyzny (stylu) potocznej¹¹, np.:

Wielkon w Serbji **dorwał się** tronu (Nar s. LXXXII); [...] nie potrzebnie to **gadam** [...] (Bibl II 242); Między tymi dwoma [Strabonem i Tacytem – V.J.] staje Plinusz i **plecie** [...] (Nar 107); [...] ci co się z Niemiec po Sławiańszczyźnie **porozłazili** [Żydzi – V.J.] (Pwś II 437); Elektor Saski, świeżo w Polszcze panowanie rozpoczynający, **spiknął się** z jinnymi [...] (Hpar 497); Morawcy (jeszcze w czerwcu rozpoczęli wojenne działania) **tlukli** Bawarów [...] (Pwś II 202); Długosz porządnie **wybajał** (Pwś I 278);

a nawet języka (stylu) religijnego¹², np.:

Zgrzeszyłem zem się w ów czas tą kwestją [własności – V.J.] dosyć nie zajął (Pdż III 11); A niech Bóg **przebaczy** cesarzowi (Ottonowi III.), że dannika (niegdyś Bolesława), czyniąc panem *tributarium faciens dominum*, (królem niepodległym) do tego stopnia dźwignął że ten niepomny na swego ojca prawidła [...] usiłował zawsze, zwolna, sobie przełożonych (marchjonów, komesów) [...] wędą przyłudzonych, do służby z utratą wolności łowić (Pwś II 43–44).

Dzięki łączeniu różnorodnych form podawczych, a w ich obrębie różnych form morfologicznych czasowników, zwłaszcza flektemów jednoznacznie wskazujących na nadawcę (formy 1. os. lp., które stanowią nawet do 20,89%

¹¹ Termin „potoczność” ma charakter wieloznaczny. Najczęściej definiując język (styl) potoczny, eksponuje się takie jego wyznaczniki, jak: mówioną, dialogową formę realizacji, codzienną bytowaną tematykę, indywidualny i częściowo lokalny typ kontaktu językowego, antropocentryczność i humorystyczną interpretację świata (odpowiednią literaturę przedmiotową podaje np. Z. Adamiszyn 1991a; 1991b, 75). A. Markowski (1992), analizując dotychczasowe opracowania dotyczące zagadnienia potoczności, proponuje, aby mówić o trzech jej kategoriach: 1) potoczności pragmatycznej (stylistycznej), rozumianej jako zjawiska odnoszące się do sytuacji aktu komunikacyjnego i składających się na niego elementów; 2) semantycznej, rozumianej jako pewien semantyczny sposób opisu leksyki, niezależnie od jej pragmatycznego czy stylistycznego nacechowania; 3) gnoseologicznej, rozumianej jako określony sposób konceptualizacji, jako zdroworozsądkową koncepcję doświadczenia świata.

¹² Współcześnie określa się *język religijny* jako odmianę języka ogólnego będącą środkiem komunikacji w życiu religijnym, zauważając jednocześnie, że jest ona wewnętrznie zróżnicowana (Sarnowska-Giefing 2005, 363; Zdunkiewicz-Jedynak 2008, 108–109).

w badanych próbach¹³) i adresata/adresatów wypowiedzi (formy 2 os. lp., których udział może stanowić do 1,64 %, oraz 2 os. lm., obejmujące do 8,79% badanej próby), proza naukowa Joachima Lelewela zyskuje dyskursywny i interakcyjny wymiar, silnie naznaczony osobowością uczonego (emocjonalnością, perswazyjnością, subiektywnością).

Idiostyl naukowy autor *Polski wieków średnich* cechuje przede wszystkim żywość przekazu, co powoduje, że lektura tekstu nie nuży czytelnika monotonią. Możliwe jest to dzięki stosowaniu odpowiednich strategii nadawczo-odbiorczych, polegających (uwzględniając kontekst podjętych w niniejszym opracowaniu zagadnień) m.in. na umiejętnym łączeniu bezosobowych, przedmiotowych form wypowiedzi (konstrukcje maskujące agensa: formy bezosobowe zakończone na -no, -to; zdania bezpodmiotowe zawierające orzeczenia modalne, składające się z bezokolicznika i nieosobowych czasowników modalnych; struktury syntaktyczne zawierające czasowniki w postaci 3. os. lp. z zaimkiem *się*) – preferowanych w piśmiennictwie naukowym – z formami *explicite* wskazującymi na usytuowanie się autora wobec czynności nadawczo-odbiorczych (1. os. lp., 2. os. lp., 2. os. lm.), a także łączeniu, niekiedy w bliskim sąsiedztwie, czasowników właściwych dla kodu naukowego z czasownikami, które związane są z komunikacją potoczną czy też nawiązują do sfery *sacrum*, co nie obniża walorów poznawczo-naukowych jego pism, wręcz przeciwnie, wpływa na atrakcyjność przekazu i jego emocjonalno-perswazyjny charakter.

Bogactwo form fleksyjnych czasowników w pisarstwie naukowym Joachima Lelewela (Jaros 2011b; 2014) implikuje wielopostaciowość nadawczo-odbiorczą, czyli przeplatanie się w tekstach różnych form podawczych (Wyderka 2002, 33), a bliższa ich analiza funkcjonalna pozwala stwierdzić, że poszczególne flektemy wyzyskiwane były przez uczonego w sposób świadomy do celów stylistycznych, związanych z praktyczną realizacją proponowanej przez siebie koncepcji „historyka moralnego” (Jaros 2011a).

Bibliografia

- Adamiszyn Z., 1991a, *O sposobach i przyczynach powstawania derywatów okazjonalnych w potocznym akcie mowy*, „Socjolingwistyka” 11, s. 75–83.
- Adamiszyn Z., 1991b, *Kategoria potoczności w polskich pracach językoznawczych*, [w:] S. Gajda, Z. Adamiszyn (red.), *Język potoczny jako przedmiot badań językoznawczych*, Opole, s. 7–21.
- Ampel T., 1997, *Dialogowość w stylu naukowym. Czy Pigoń rozmawia z czytelnikiem?*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Seria Filologiczna. Językoznawstwo” 4, z. 26, s. 7–21.

¹³ Dane liczbowe wskazują na procentowy udział poszczególnych flektemów w badanych próbach tysiącwyrazowych, a podawane są za: Jaros 2011b, 243–244.

- Awdiejew A., 1991, *Strategie konwersacyjne (próba typologii)*, „Socjolingwistyka” 11, s. 7–20.
- Bartmiński J., 1981, *Derywacja stylu*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, Lublin, s. 31–54.
- Bartmiński J., 1991, *Styl potoczny jako centrum systemu stylowego języka*, [w:] S. Gajda (red.), *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, Opole, s. 33–47.
- Biniewicz J., 2002, *Kształtowanie się polskiego języka nauk matematyczno-przyrodniczych*, Opole.
- Duszak A., 1998, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa.
- Gajda S., 1981, *Podstawowe logicznojęzykowe typy mówienia (głoszenie, opis, opowiadanie, rozumowanie)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Językoznawstwo” 7, s. 125–140.
- Gajda S., 1982, *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*, Warszawa – Wrocław.
- Gajda S., 1988, *Funkcjonowanie kategorii fleksyjnych czasownika we współczesnym polskim tekście naukowym*, [w:] T. Skubalanka (red.), *Stylistyczna akomodacja systemu gramatycznego*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, s. 29–38.
- Gajda S., 1990, *Współczesna polszczyzna naukowa. Język czy żargon?*, Opole.
- Gajda S., 1996, *Styl osobniczy uczonych*, [w:] S. Gajda, M. Balowski (red.), *Styl a tekst*, Opole, s. 251–261.
- Gajda S., 2001, *Styl naukowy*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Lublin, s. 183–199.
- Gajewska U., 1997, *Wybrane metafrazy i ich funkcje w tekście*, [w:] T. Ampel (red.), *Z polszczyzny historycznej i współczesnej*, Rzeszów, s. 139–152.
- Grzelka M., Kula A., 2008, *Leksykalne wykładniki cech stylowych*, [w:] K. Maćkowiak, C. Piątkowski (red.), *Stylistyka a leksykologia. Związki, zależności, metody*, Zielona Góra, s. 57–63.
- Jaros V., 2005, *O języku* Historii o Chwalebnym Zmartwychwstaniu Pańskim *Mikołaja z Wilkowiecka (słowotwórstwo, leksyka, nieodmienne części mowy)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Filologia Polska. Językoznawstwo” 5, Częstochowa, s. 60–85.
- Jaros V., 2008, *Emocjonalność w stylu naukowym Joachima Lelewela*, [w:] Z. Szymańska, A. Wypych-Gawrońska (red.), *W świecie wartości. Literatura – kultura – interpretacje*, Częstochowa, s. 197–213.
- Jaros V., 2011a, *Lelewelowska koncepcja „historyka moralnego” i jej językowa egzemplifikacja w „Polsce wieków średnich”*, [w:] L. Rożek (red.), *Kategorie etyczne w czasach upadku duchowości*, Częstochowa, s. 133–145.
- Jaros V., 2011b, *Kategoria fleksyjna osoby czasowników w wybranych pismach naukowych Joachima Lelewela*, [w:] A. Czajkowska, A. Żywiołek (red.), *Romantyczne repetycje i powroty*, Częstochowa 2011, s. 241–259.

- Jaros V., 2014, *Kategoria fleksyjna czasu w pismach naukowych Joachima Lewela*, [w:] I. Kęпка, L. Warda-Radys (red.), *Nasz język w przeszłości – nasza przeszłość w języku*, t. 2, Pelplin 2014, s. 40–59.
- Krauz M., 1996, *Opis a spójność tekstu*, [w:] S. Gajda, M. Balowski (red.), *Styl a tekst*, Opole, s. 221–227.
- Krauz M., Litwin J., 1996, *Delimitatory początku opisu*, [w:] T. Dobrzyńska (red.), *Tekst i jego odmiany. Zbiór studiów*, Warszawa, s. 31–39.
- Litwin J., 1997, *Wykładowiki językowe opisu (na przykładzie opisu osób)*, [w:] S. Gajda (red.), *Systematyzacja pojęć w stylistyce*, Opole, s. 239–246.
- Markowski A., 1992, *Kategoria potoczności w języku i opisie języka*, [w:] J. Anusiewicz i F. Nieckula (red.), *Język a kultura*, t. 5, Wrocław, s. 55–59.
- Mayenowa M.R., 1979, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, wyd. 2 uzupełnione i poprawione, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Mikołajczak S., 1990, *Składnia tekstów naukowych. Dyscypliny humanistyczne*, Poznań.
- Nowak T., 2013, *Od przesłanki do konkluzji. Polskie czasowniki wnioskowania*, Katowice.
- Olszewska D., 2002, *Czy tekst naukowy „żyje” tylko swoją treścią?*, [w:] G. Szpila (red.), *Język trzeciego tysiąclecia*, t. 1: *Nowe oblicza komunikacji we współczesnej polszczyźnie*, Kraków, s. 183–191.
- Ostaszewska D., 1994, *Z zagadnień ewolucji stylu naukowego: XVI-wieczne początki kształtowania się wyznaczników przebiegu procesu myślowego*, [w:] A. Kowalska (red.), „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Prace Językoznawcze”, t. 22, s. 85–94.
- Ostaszewska D., Sławkowa E., 1996, *Kontekst rozważania w strukturze tekstu*, [w:] T. Dobrzyńska (red.), *Tekst i jego odmiany. Zbiór studiów*, Warszawa, s. 7–18.
- Peplowski F., 1969, *O funkcjach partykuły -ć w utworach Reja*, „Pamiętnik Literacki” 60, z. 4, s. 137–167.
- Pisarkowa K., 1984, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Sarnowska-Gieffing I., 2005, *Nomina sacra w przestrzeni komunikacji negatywnej (na przykładzie satyr Krzysztofa Opalińskiego, Adama Naruszewicza i Ignacego Krasickiego)*, [w:] S. Mikołajczak i ks. T. Węclawski (red.), *Język religijny dawniej i dziś II*, Poznań, s. 358–368.
- Skubalanka T., 1991, *Podstawowe pojęcia gramatyki stylistycznej*, [w:] S. Gajda (red.), *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, Opole, s. 73–81.
- Skubalanka T., 1995, *O stylu poetyckim i innych stylach języka. Studia i szkice teoretyczne*, Lublin.
- Skubalanka T., 2002, *Narracja literacka a narracja potoczna*, [w:] S. Gajda, K. Rymut, U. Żydek-Bednarczuk (red.), *Język w przestrzeni społecznej*, Opole, s. 181–196.

- Starzec A. 1999, *Współczesna polszczyzna popularnonaukowa*, Opole.
- Termińska K., 1984, *Spójniki konkluzyjne*, [w:] K. Polański (red.), *Słownictwo w opisie języka*, Katowice, s. 100–109.
- Wiśniewska H., 1988, *Funkcje czasu teraźniejszego (na przykładzie utworów S. F. Klonowica)*, [w:] T. Skubalanka (red.), *Stylistyczna akomodacja systemu gramatycznego*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, s. 73–80.
- Witosz B., 2001, *Między opowiadaniem a opisem*, [w:] B. Owczarek, Z. Mitoś, W. Gajewski (red.), *Praktyki opowiadania*, Kraków, s. 23–43.
- Wyderka B., 1992a, *Cechy składniowo-stylistyczne siedemnastowiecznej prozy publicystycznej. Piśmiennictwo śląskie na tle ogólnopolskiego*, Opole.
- Wyderka B., 1992b, *O niektórych problemach systematyzacji środków stylowych*, „Stylistyka” 1, s. 129–138.
- Wyderka B., 2002, *Przedziwny wszędzie. O stylu Mikołaja Sępa Szarzyńskiego na tle tendencji stylistycznych poezji polskiego renesansu*, Opole.
- Zdunkiewicz-Jedynak D., 2008, *Wykłady ze stylistyki polskiej*, Warszawa.

Wykaz literatury podmiotowej:

- Wzmianka o najdawniejszych dziejach polskich i Uwagi nad rozprawą JW. J.X. Bohusza: O początkach narodu i języka litewskiego*, Warszawa 1809 – (W)
- Badanie starożytności we względzie geografji: część naukowa*, Wilno 1818 – (Bad)
- Joachima Lelewela bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 1, Wilno 1823 – (Bibl I)
- Joachima Lelewela bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 2, Wilno 1826 – (Bibl II)
- Początkowe prawodawstwo polskie cywilne i kryminalne do czasów jagiellońskich we dwu pismach: I. Historyczny rozbiór prawodawstwa polskiego cywilnego i kryminalnego do czasów jagiellońskich, z przydaniem dyplomatów: II. Krytyczny rozbiór statutu wiślickiego, z tablicami dla objaśnienia składu tego statutu objaśnił Joachim Lelewel*, Warszawa 1828 – (Pprawod)
- Polska wieków średnich czyli Joachima Lelewela w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 2, Poznań 1847 – (Pwś II)
- Polska wieków średnich czyli Joachima Lelewela w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 3, Poznań 1851 – (Pwś II)
- Polska wieków średnich czyli Joachima Lelewela w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 4, Poznań 1851 – (Pwś IV)
- Narody na ziemiach sławiańskich przed powstaniem Polski: w dziejach narodowych polskich postrzeżenia. – Tom wstępny do „Polski wieków średnich”*, Poznań 1853 – (Nar)
- Polska wieków średnich czyli Joachima Lelewela w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 1, Poznań 1855 – (Pwś I)

Polska: dzieje i rzeczy jej rozpatrywane przez Joachima Lelewela, t. 3, Poznań 1855 – (Pdz III)

Geografia. Opisanie krajów polskich, Poznań 1859 – (Opis)

O monecie polskiej skreślił Joachim Lelewel. Rzecz pierwotnie po francuzku wydana w dzienniku La Pologne Illustree, tłumaczona na polskie przez Eustachego Januszkiewicza, Poznań 1862 – (Omon)

Inflectional Verb Forms vs. Utterance Forms in Joachim Lelewel's Scholar Idiostyle

Summary

The present paper is devoted to inflectional verb forms present in various ways of language communication in Joachim Lelewel's scholar writings. In particular ways of language communication (speech microacts), all of which are semantically and functionally independent units and constitute to the holistic structure of scholar writing (macroact) Lelewel applies different morphological verb forms used to create i.a. specific metatextual constructions, constructions structuring historical narrative, receiver-recipient relation indicators which pursue informative-verifying as well as emotive-axiological strategies.

Keywords: idiostyle, scholar style, verb, grammar category, ways of language communication.

<http://dx.doi.org/10.16926/j.2015.11.07>

Monika KACZOR
Uniwersytet Zielonogórski

Utylitaryzm etyczny jako element zachowania językowego (na podstawie tekstów ofert firm ubezpieczeniowych)

Streszczenie

Celem artykułu jest pokazanie, w jaki sposób w kontaktach językowych, uwarunkowanych potrzebami ekonomicznymi materialnymi, wartości etyczne i moralne są przedmiotem działania i poznawania. Istotne znaczenie dla przedstawionych rozważań związanych z instrumentalnym traktowaniem wartości mają takie zjawiska, jak: utylitaryzm etyczny, decyzyjizm aksjologiczny, egoizm etyczny, eklektyzm etyczny, społeczny akonstrukcjonizm, uniwersalizm etyczny, utylitaryzm indywidualistyczny, utylitaryzm społeczny. Znajdują one praktyczną realizację za pomocą strategii amplifikacyjnych.

Słowa kluczowe: etyka społeczna, językoznawstwo aksjologiczne, utylitaryzm etyczny.

Utylitaryzm jest określany jako: 1. konkretny program moralny; 2. szczególny sposób postępowania ocenianego w kategoriach moralnych; 3. rzeczywista świadomość moralna konkretnych jednostek (Probučka 2013, 5). Wiąże się z etyką i teorią wartości. Ma metaetyczne implikacje, wykorzystywane jako elementy zachowania językowego w tych przekazach, w których wskazuje się na zasady słusznego działania ze *stricte* moralnego punktu widzenia.

Motywowacją *etycznego utylitaryzmu* jest intensywne poszukiwanie szczęścia w stopniu maksymalnym. Jednakże to „utilitarystyczne szczęście” bywa pojmowane jako przyjemność, doraźne zaspokojenie, które „uszcześliwia” poszczególne jednostki bez względu na obiektywne wymagania prawdziwego dobra. Utylitarystyczna kultura skłonna jest oceniać wartość rzeczy (a nawet ludzi) według kryterium ich bezpośredniej „przydatności”¹.

¹ Na ten temat mówiła prof. Maria Peisert na konferencji *Etyka słowa II* (Warszawa 25–16 listopada 2014 r.). Por. *Utylitaryzm etyczny we współczesnym dyskursie publicznym* – w druku.

Pod wpływem gwałtownego rozwoju cywilizacji, wzrostu dystrybucji i konsumpcji dóbr nastąpił wyraźny proces przemian aksjologiczno-etycznych, które znajdują odzwierciedlenie w języku i w formach relacji społecznych oraz w kształtowaniu się określonych form kontaktów językowych. W kontekstach społecznych zwraca uwagę sposób, w jaki określone sprawy nabierają ważności (Czyżewski, Dunin, Piotrowski 1991, 15–35). W dyskursie publicznym pewne zjawiska ulegają unieważnieniu ze względu na upowszechniającą się hierarchię ważności, wynikającą z relatywizacji, załamania i rozmywania się pewnych wartości, mających znaczący wpływ na jakość kontaktów międzyludzkich (Bartmiński 2016).

Artykuł ma charakter językoznawczy. Jest to ważne zastrzeżenie, ponieważ *utilitaryzm etyczny* wiąże się z teorią prospołecznego rozwoju moralnego, podkreślającą rolę empatii w emocjach, motywacjach i zachowaniach moralnych, której przypisuje się również szczególne znaczenie w procesach poznawczych. Jako doktryna etyczna, głosząca, że najważniejszym celem moralnym jest dobro społeczeństwa, osiąganego przez pomnażanie dóbr jednostek, ma wiele wspólnego z moralnością, filozofią, socjologią, a nawet teologią.

W niniejszym artykule refleksji badawczej będzie towarzyszyć również problematyka aksjonormatywna, której przedmiotem jest opisanie konkretnych aktów społecznych i towarzyszących im wartości, norm, zasad, ocen, motywacji, oraz zagadnienia związane z relatywizmem i absolutyzmem aksjologicznym. Za pomocą języka zostaje wyrażony sposób i przebieg internalizacji (Gołaszewska, 1986, 81–102) pojęć-wartości, ich dobór i jakość, regulujących stosunki między jednostkami i grupami społecznymi w różnych sferach życia społecznego.

W językowej analizie zjawiska utilitaryzmu etycznego jest ważne rozpoznanie działań i zachowań człowieka i społeczności, realizujące określone wartości, normy i zasady, które przy udziale języka budują horyzont aksjologiczny (Puzynina, Zdunkiewicz 1992, 215–227). Pokazują one również to, co dzieje się z utilitaryzmem etycznym wyrażonym za pomocą pojęć-wartości, ważnych dla moralnego uporządkowania życia społecznego (Puzynina, Zdunkiewicz 1992, 215–227).

Prezentowane rozważania mieszczą się w szeroko rozumianej lingwistyce aksjologicznej, która, badając różne teksty, wprowadza następujące rozgraniczenia: 1. badania nad sposobem i zakresem wyrażania wartości przez jednostki języka jako systemu; 2. badania nad sposobem wyrażania wartości w analizowanych tekstach lub określonym typie tekstów (Puzynina 1991, 129). Te typy badań są wzajemnie od siebie zależne.

Biorąc pod uwagę etyczno-moralną płaszczyznę językową ofert ubezpieczeniowych, celem artykułu jest odpowiedź na następujące pytania: jakie konsekwencje dla kontaktów językowych może mieć kategoria użyteczności? Jak jest ona rozumiana przez nadawcę i adresata wspomnianych komunikatów językowych? Jakie cechy tego pojęcia są wykorzystywane w relacjach językowych,

których podstawą jest kryterium moralnej wartościowości działań? Jak realizuje się utylitarystyczne myślenie w kontaktach językowych? (Czyżewski, Dunin, Piotrowski 1991).

Współcześnie można zaobserwować pewne zmiany w regułach zachowań językowych, określających sposób współżycia społecznego i działań odwołujących się do wartości, zasad i kryterium moralnej wartościowości, które są podporządkowane skuteczności marketingowej (Michalewski 2008):

Ubezpieczenie funeralne jest to z całą pewnością perspektywiczny produkt. A powodów jest kilka: starzejące się społeczeństwo, zmniejszony zasilek pogrzebowy, chęć ubezpieczonych do nieobciążania najbliższych kosztem pogrzebu, wzrost świadomości klientów.

Wraz z rozwojem gospodarczym zauważyć można zdecydowanie większe zainteresowanie ze strony społeczeństwa ubezpieczeniami na życie. Ludzie zaczęli sobie uświadamiać wszystkie korzyści, jakie wynikają z posiadania odpowiednio dobranej polisy na życie.

W przedstawionych przykładach można zauważyć powszechnie używane strategie marketingowe, które zachęcają do zawarcia umowy ubezpieczeniowej i jednocześnie podtrzymują komunikację między jej nadawcą a odbiorcą. Powyższe teksty są pewną formą manipulacji, czyli dążeniem do tego, by skłonić, w jakikolwiek sposób, odbiorcę do dokonania odpowiedniego wyboru umowy ubezpieczenia. W tych przykładach wykorzystuje się chwyt, które oddziałują na podświadomość osoby zainteresowanej taką formą ubezpieczenia. Przebiega to poprzez nawiązanie do określonych wartości etyczno-moralnych (*odpowiedzialność, sumienie, prawda*), ale również z uwzględnieniem aspektów ekonomiczno-finansowych. Na te wartości nakłada się pożądane interpretacje tak, by zniwelować różnice między dobrobytem duchowym a dobrobytem materialnym. Związane z tym działania językowe są ukierunkowane na skuteczność i efektywność. Przykłady takich zmian są widoczne w tekstach ofert firm ubezpieczeniowych², w których elementem integrującym nadawcę i odbiorcę są wartości, używane w sposób sugestywny. Zwraca w nich uwagę specyficzne myślenie aksjologiczno-etyczne nadawcy, wynikające z rozważań moralnych kwestii i podejmowania moralnych decyzji. W propozycjach ubezpieczeń na życie podkreśla się wagę budowania relacji personalnych o bardziej ludzkim obliczu, poczucia międzyludzkiej solidarności.

Takie kształtowanie kontaktów językowych wiąże się również z łączeniem wartości moralnych z wartościami pozamoralnymi (np. estetycznymi, ekonomiczno-produkcyjnymi), co prowadzi do eklektyzmu etycznego. Upowszechnia się przekonanie, że ekonomia, która jest wpisana w usługi ubezpieczeniowe, nie może być traktowana jako gra obracająca się jedynie według swoich własnych praw, pozbawionych konkretnego odniesienia do świata podstawowych wartości

² Materiałem do analizy są teksty oferty ubezpieczeniowej (polisy) *Moi bliscy* zamieszczone na stronie internetowej https://www.moibliscy.pl/?utm_source=Google_SEO&utm_medium=AdWords_text_MC&utm_campaign=MB&gclid=CL5b66izlMMCFSSWtAodjwkArA.

moralnych. Innymi słowy, nie można tworzyć właściwych relacji międzyludzkich bez zwrócenia uwagi na wartość ogólnych zasad moralnych oraz na reguły zachowań i motywacji określonych działań i zachowań językowych. Zasada, która może budować relacje między firmami ubezpieczeniowymi a klientem, jest *utilitaryzm etyczny*.

Utilitaryzm etyczny, na którym oparty jest kontakt między ubezpieczającym, czyli jednostką organizacyjną zawierającą umowę ubezpieczenia, a ubezpieczonym, a więc osobą objętą ochroną ubezpieczeniową, polega na takim ukształtowaniu przekazu językowego, by zwrócić uwagę tych osób, które wybrały określoną opcję ubezpieczenia, na maksymalizację szczęścia i minimalizację nieszczęścia, szkód, krzywdy czy bólu:

Wykupując ubezpieczenie na życie, takie jak polisa „Moi bliscy” człowiek ma zagwarantowaną wypłatę odszkodowania na wypadek kalectwa lub bardzo poważnej choroby. W razie śmierci ubezpieczonego, jego najbliżsi, których wskazał w polisie będą mogli liczyć na odszkodowanie. Jest to niezmiernie ważne, gdy osoba ubezpieczona była głównym żywicielem rodziny. Należy więc poważnie pomyśleć nad tym, czy miesięczne składki na ubezpieczenie w dłuższym okresie nie okażą się korzystną lokatą. Tym bardziej, że wykupienie polisy nie zawsze musi oznaczać wysokiego zobowiązania finansowego.

Wystarczy wybrać taką ofertę, na którą kogoś będzie stać, a która w razie nieszczęśliwego wypadku zapewni bezpieczeństwo finansowe ubezpieczonej osoby bądź jej najbliższej rodziny. Aby móc skorzystać z taniej polisy na życie, warto ubezpieczyć się jeszcze, kiedy jest się młodym, zdrowym oraz pełnym sił człowiekiem.

Polisa na życie zawsze będzie trafioną inwestycją, należy tylko znaleźć odpowiedni kompromis między możliwościami finansowymi, a ochroną ubezpieczeniową, na jaką będzie można liczyć w każdej nieprzewidzianej sytuacji. Każdy powinien dopasować polisę na życie do własnych potrzeb.

Odpowiedzialność – to pojęcie, które zwraca uwagę w powyższych fragmentach tekstu. Jest ono obowiązkiem moralnym odpowiadania za swoje czyny, a także formą przyjęcia troski zadbania o siebie i swoich najbliższych. W tym typie kontaktu językowego liczy się więc etyka użytecznych konsekwencji, która może być podstawą codziennych wyborów życiowych. Jest ona imperatywem w ogólnych warunkach ubezpieczenia, którym przyświeca pewnego rodzaju system moralny – minimalizacja złych skutków i maksymalizacja skutków pozytywnych. Normy, zasady i reguły obowiązujące w tym kontakcie wynikają z przyjętego nie wprost systemu wartości, który polega na tym, że określonym decyzjom (etycznym, moralnym) przyznaje się wyższe miejsce na skali niż innym (ekonomicznym, finansowym) (Moore 1980, 14–15).

W kontaktach między klientem a firmą ubezpieczeniową *utilitaryzm etyczny* jest realizowany przede wszystkim jako zdolność takiego wyboru dobra godziwego na podstawie interpretacji treści płynących z (własnego) doświadczenia w różnych sytuacjach życiowych, które czyni człowieka coraz bardziej człowiekiem (Grzegorzczak 1989):

Będąc w dość młodym wieku, gdy ma się zapewnione godziwe warunki bytu oraz otrzymuje się co miesiąc wysokie wynagrodzenie, trudno dla takiej osoby znaleźć racjonalne powody, dla których powinno się zawrzeć polisę na życie. Jednak czasem warto się zastanowić czy ktoś zamierza przejść samotnie przez życie. Czy nie przyjdzie w końcu taki czas, w którym założy się rodzinę? A może zdarzy się jakiś nieszczęśliwy wypadek lub ktoś zachoruje na poważną chorobę, co spowoduje, że nie będzie można kontynuować pracy zawodowej. Leczenie może być bardzo drogie, co przyczyni się do tego, że posiadane oszczędności w bardzo szybkim tempie znikną i wyczerpią się wszystkie możliwe źródła finansowania. W takim wypadku, w bardzo krótkim czasie może pogorszyć się stopa życiowa. Posiadanie w takim wypadku ubezpieczenia na życie, w którym zostanie wykupiona opcja zabezpieczenia się na wypadek choroby lub innej formy utraty zdrowia, może zapewnić ubezpieczonemu niezbędne środki na funkcjonowanie w społeczeństwie na zbliżonych do dotychczasowych warunkach życia. [...] Wielu osobom wydaje się, że polisa na życie to tylko strata pieniędzy, których nigdy się nie odzyska. W żadnym wypadku nie należy godzić się z takim stwierdzeniem. Nikt przecież nie wie, co czeka go za dzień, miesiąc czy rok. W razie nieszczęśliwego wypadku, choroby czy też śmierci, posiadając polisę na życie sam ubezpieczony lub jego najbliżsi będą zabezpieczeni pod względem finansowym.

Nikt nie zna jutra oraz tego, co może się przydarzyć. Nawet będąc zdrową osobą, która nigdy nie korzystała z poważniejszych porad medycznych, istnieje pewne ryzyko, że nagle przydarzy się coś nagłego, nieprzewidywalnego, jakiegoś niefortunne zdarzenie, które w jednej chwili może wyrzucić całe życie do góry no nogami. Skutkiem tego może być długotrwała choroba, która do tej pory ukrywała się w niczego niespodziewającym się organizmie lub inne pechowe wydarzenie, nieszczęśliwy wypadek, przez który taki ktoś znajdzie się w szpitalu.

Niestety koszty leczenia mogą być bardzo kosztowne. Podstawowe obowiązkowe ubezpieczenie medyczne może nie wystarczyć, aby skorzystać z wszystkich najlepszych metod na szybki powrót do zdrowia. Dotyczy to zwłaszcza czasu oczekiwania na konsultację u specjalisty. Z tego powodu konieczne są wizyty w prywatnych gabinetach lekarskich. Nie każdego na to stać, dlatego chcąc zabezpieczyć się przed taką ewentualnością warto posiadać odpowiednie ubezpieczenie.

W powyższych fragmentach oferty ubezpieczeniowej zwracają uwagę osoby ujęcia (powtórzenia, peryfrazy) takich przykładowych wartości, jak: *odpowiedzialność*, *sumienie*, *zdrowie*, *życie*, które są kryterium wartościowych moralnie czynów.

W ofertach ubezpieczeniowych zakłada się również zdolność klienta do wyboru i odpowiedzialności za to, co czyni³. Stąd ten rodzaj kontaktu językowego odwołuje się do wartości etycznych, realizowanych w określonych warunkach życiowych (np. niezdolności do samodzielnej egzystencji, poważnego zachorowania). W tekstach umów istotne znaczenie ma to, by pokazać, że wybory etyczne i moralne są naprawdę ważne i nadają wartość relacjom międzyludzkim:

W każdej chwili może przydarzyć się nieszczęśliwy wypadek, nikt nie jest w stanie ich uniknąć. Posiadanie ubezpieczenia na życie w pewnym sensie zminimalizuje jego niepo-

³ Etyka wynikająca z utilitaryzmu zakłada, że człowiek dąży do korzyści własnej i grupy społecznej, do której należy.

żądane skutki. Zapewni spokój osobie ubezpieczonej, jak również jej najbliższej rodzinie. Każdy może wybrać taki rodzaj polisy na życie wraz ze wszystkimi dodatkami, która spełni jego wszystkie wymagania i będzie przynosiła wyłącznie same korzyści.

Wcześniej zostało już wspomniane to, że utylitaryzm etyczny zakłada wybór odpowiedniego *dobra*⁴. Celem ludzkiego działania jest więc *dobro godziwe* (*bonum honestum*), *dobro użyteczne* (*bonum utile*) oraz *dobro przyjemne* (*bonum delectabile*), które zostaje wyrażone za pomocą wyrazów i ich treści w określonych kontekstach opisowo-wartościujących, budujących kontakt między klientem a firmą ubezpieczeniową:

Ubezpieczenie na życie, np. takie jak polisa „moi bliscy”, z całą pewnością będzie dobrym rozwiązaniem dla wszystkich tych, którzy w trosce o swoich najbliższych chcą im zapewnić bezpieczny byt na wypadek jakiegokolwiek nieprzewidzianej sytuacji.

Ten rodzaj kontaktu językowego jest oparty na wartościach i w związku z tym jest swoistego rodzaju bitwą o wartości (Puzynina 2007, 24–36). Polega ona na zapobiegnięciu czemuś szkodliwemu, przykremu, niekorzystnemu, ale również na chęci osiągnięcia korzyści, zysku, czemu służy zdobycie klientów przez „promocję” określonych wartości. W kontakcie z klientem określone zasady wartości są traktowane instrumentalnie dla osiągnięcia wartości docelowych. Sięga się po wartości, które znajdują uznanie w społeczeństwie lub w określonej grupie społecznej, zaspokajają konkretne potrzeby. Są dobre pod względem użyteczności i przypisuje się im możliwość wywołania pozytywnych reakcji. Utożsamia się je z tym, co jest cenne (*braterstwem, człowieczeństwem, godnością, poczuciem obowiązku, sprawiedliwością, szacunkiem, szczerością, uczciwością*), godne pożądania przez określoną zbiorowość społeczną lub jednostkę i stanowi cel ludzkich dążeń (*dobro, szczęście*) oraz odpowiada wysokim wymaganiom moralnym. Przez odwołanie się do tych wartości wskazuje się na zestaw cech uznawanych za dobre, będących wzorem postępowania, godnym urzeczywistnienia.

W analizowanych tekstach umów ubezpieczeniowych istotne znaczenie mają normy wartości (Ossowska 1970, 14), a przede wszystkim wartości ogólnokulturowe. Akcentuje się w nich przede wszystkim zasady i wartości stanowiące w naszej kulturze o wysokiej ocenie człowieka, jego postawie etyczno-moralnej wobec samego siebie i w relacjach z bliskimi. Wobec tego zwraca się uwagę na wartościowanie w praktyce życiowej, odczuwanie tego, co może mieć znaczenie pozytywne lub negatywne w doświadczeniach życiowych. Szczególnie akcentuje się obowiązki moralne człowieka – czuwanie nad bezpieczeństwem swoim i innych osób, ochronę *życia* jako wartości witalnej, *życia* – cennego i wymagającego zabezpieczenia przed czymś złym lub niebezpiecznym. Do kontekstów językowych wprowadza się wartościowanie dobre lub złe pod względem określonych elementów rzeczywistości. I tak na przykład w pozornym dialogu zosta-

⁴ To dobro jest uwarunkowane antropologicznie i metafizycznie.

je przedstawiona interpretacja ważnych wartości takich, jak np.: *odpowiedzialność, sumienie, życie*:

Czy zastanawiałeś się kiedyś, kto zapłaci za Twój pogrzeb, kiedy odejdziesz?

[...]

To nie szkodzi, że do tej pory nie pomyślałeś o ubezpieczeniu na życie, to nie szkodzi, że jesteś już wiekowy, schorowany i na standardowych warunkach nie możesz już kupić polisy; mamy dla Ciebie coś specjalnego – polisę dla Twoich najbliższych, która sprawi, że unikną kłopotów finansowych związanych z twoim odejściem. Wystarczy tylko twoja decyzja. Wypełnij formularz kontaktowy na naszej stronie internetowej albo skontaktuj się z naszym telefonicznym konsultantem, który doradzi i pomoże w wyborze najlepszego rozwiązania. To niewiele kosztuje, a tak wiele pomaga przewidzieć.

Utylityzm etyczny wychodzi z założenia, że człowiek zasadniczo dąży do korzyści osobistej lub własnej grupy, do której należy. W następującym fragmencie oferty ubezpieczeniowej

Czy zastanawiałeś się kiedyś, kto zapłaci za Twój pogrzeb, kiedy odejdziesz?

[...]

Bezterminowe Ubezpieczenie na Życie gwarantuje wypłatę gotówki, która pomoże Twoim bliskim pokryć koszty Twojego pogrzebu oraz innych zobowiązań finansowych. Dzięki temu w tak trudnych dla siebie chwilach Twój Bliscy nie będą musieli martwić się kwestiami finansowymi.

kontakt między agencją ubezpieczeniową a klientem jest splotem postaw, działań i celów, a także ich interpretacją i oceną. Z powyższego fragmentu można wysnuć sąd, opierający się na hipotezie, że *dobro* człowieka i jego bliskich ma wartość wyższą niż interes ekonomiczny. Ten kontakt stawia sobie za cel zachowanie szacunku dla osoby w konkretnych uwarunkowaniach życiowych, czy wręcz mimo tych uwarunkowań. Te relacje są oparte na asocjacyjnym nacechowaniu aksjologicznym, które wiąże się z różnym stopniem wartościowania takich stanów, jak *życie, cierpienie, śmierć*. Zależy ono od doświadczenia człowieka, jego osobowości i ukształtowanego światopoglądu. Wybór określonych wartości i dochodzenie do uzasadnienia tego wyboru są oparte na określonym systemie wartościowania, implikującym ocenę przedstawionej sytuacji, będącej płaszczyzną kontaktu językowego między nadawcą a odbiorcą oferty ubezpieczeniowej.

Wskazanie problemów, które nadawca komunikatu uznaje za istotne dla spraw wartościowania, jest miejscem realizowania się *utyłityzmu etycznego*. Przez *utyłityzm etyczny* przebija ludzka potrzeba zabezpieczenia się przed złem i nieszczęściem, które dla człowieka mogą być pełne znaczenia. Wobec tego kontakt językowy może być oparty na rekonstrukcji pewnych rozumowań, koniecznych do uzasadnienia, że człowiek jest wartością samą w sobie. Implikowanie zasad wartości i ogólnych sądów wartościujących ma na celu pokazanie, że nadawca kieruje się podstawowymi normami moralnymi, w których człowiek nie jest traktowany instrumentalnie kosztem swej godności i podmiotowości. Godność osobowa człowieka jest źródłem i racją powinności tego rodzaju działań.

Wybierając wysokość polisy, należy dobrze znać własną sytuację finansową, nie tylko bieżącą, na którą wpływ mają zaciągnięte kredyty czy inne zobowiązania, ale również planowane inwestycje w przyszłości. Zbyt duże comiesięczne obciążenie może w znaczący sposób ograniczyć jakość życia. Ważne jest również to, czy w przypadku ewentualnej śmierci czy poważnej choroby ubezpieczonego, jego rodzina będzie w stanie samodzielnie się utrzymać. Duże znaczenie będzie tu miała ilość małoletnich dzieci na utrzymaniu. Wysokość sumy ubezpieczenia powinna uwzględniać wydatki na prowadzenie domu oraz potrzeby, jakie mają członkowie rodziny, najlepiej, jakby mogła w całkowity sposób zastąpić dochody ubezpieczonej osoby. [...] Warto ubezpieczyć swoje zdrowie na wypadek jakiegokolwiek nieprzewidywalnej sytuacji życiowej.

Przedłużeniem takiego toku rozumowania jest odwołanie się do *odpowiedzialności moralnej*. Chodzi przede wszystkim o przyjęcie odpowiedzialności za konsekwencje swoich etycznych wyborów i o wpływ, jaki one (lub ich zaniechanie) mogą spowodować w życiu innych ludzi. Implikacją takiego wartościowania jest założenie, że ponosimy odpowiedzialność za to, co się nam nawzajem przydarzy. Odwoływanie się do wartościowania, opartego na przewidywaniu konsekwencji określonych wyborów i uzasadnieniu ocen oraz praktycznych rezultatów działania, jest widoczne w kolejnym fragmencie oferty ubezpieczeniowej:

Nie chcemy o tym myśleć, ale wystarczy spojrzeć na codzienne relacje w prasie czy telewizji, aby przekonać się, że każdy z nas jest narażony na śmierć w wypadku. Niestety, Polska jest na pierwszym miejscu pod względem liczby osób ginących w wypadkach samochodowych w Europie. Średnio 9 osób każdego dnia traci życie na polskich drogach. Wypadki drogowe to tylko jeden z powodów, dla których powinieneś zabezpieczyć siebie i swoją rodzinę przed kosztami związanymi z tragiczną śmiercią. Ochrona Wypadkowa daje Ci pewność, że jeśli zginiesz w jakimkolwiek wypadku, Twoja rodzina otrzyma dodatkowe wsparcie finansowe. Wybrana przez Ciebie kwota może pomóc zabezpieczyć finansową przyszłość Twojej rodziny, kiedy sam nie będziesz już mógł o nią zadbać.

Intencją analizowanych tekstów jest przysparzanie ludziom szczęścia lub dobra (Czapliński 1993, 44–47). W kontaktach językowych wartości mogą pociągać człowieka na płaszczyźnie motywacyjnej wizjami idealnych sytuacji, które przynoszą zadowolenie etyczne, przyjemność i satysfakcję wynikające ze stanu świadomości (Najder 1971, 162). Szczególnie eksponuje się wartość *życia*, która jest dla człowieka najważniejsza, i jej podporządkowuje się wartości niższe, materialne.

Życie jako wartość nadrzędna wyzwala potrzebę dokonania czynu słusznego, dobrego. Jest racją wyjaśniającą, ze względu na którą określony czyn jest pożądanym:

Jeśli polegasz tylko na publicznej służbie zdrowia, Ty i Twoi bliscy możecie czekać wiele dni lub nawet miesięcy na wizytę u lekarza specjalisty czy na specjalistyczne badania. Może zdarzyć się też, że jedynym wyjściem będzie skorzystanie z usług prywatnych gabinetów lekarskich, które często są bardzo drogie. Dlatego właśnie polisa Dzielne Świadczenie Szpitalne zapewni Ci wsparcie finansowe za każdy dzień pobytu w szpitalu, niezależnie od tego, czy był on spowodowany wypadkiem czy chorobą, pod warunkiem, że hospitalizacja trwała dłużej niż dwa dni (nie licząc dnia wypisu). Otrzymane świadczenie – w wysokości nawet do 1000 zł za każdy dzień pobytu w szpitalu – możesz wykorzystać w dowolnie wybrany sposób, nawet niezwiązany z pobytem w szpitalu.

Nie sposób nie zauważyć, że relacja między nadawcą a odbiorcą oferty ubezpieczeniowej jest oparta na wartościach, które mają charakter instrumentalny. Ich funkcja zostaje zredukowana do skuteczności. Wartości są środkiem w realizacji określonych potrzeb, celów, pragnień, interesów. W tych kontaktach językowych podkreśla się to, że wartość tkwi w działaniach, w realizacji konkretnych zamierzeń i w ich konsekwencjach, a więc w wartościowości działań. Odpowiednie interpretowanie i przedstawianie wartości ze względu na zasady realizowania umów ubezpieczeniowych jest tym, co organizuje myślenie i działanie firm ubezpieczeniowych. W ten sposób w podejmowanych decyzjach zostają potwierdzone określone sądy aksjologiczne dotyczące sfer życia człowieka lub zbiorowości (Zieliński 2005, 36). W poniższych fragmentach ofert ubezpieczeniowych *odpowiedzialność* to aktywne działanie mające na celu podnoszenie jakości życia człowieka i jego najbliższych, współuczestnictwo w życiu bliskich osób:

Co sprawia, że Terminowe Ubezpieczenie na Życie jest takie ważne?

Terminowe Ubezpieczenie na Życie to rodzaj ubezpieczenia rekomendowany przez ekspertów finansowych jako zapewniający największe kwoty ubezpieczenia za najniższe składki. Możesz zapewnić sobie ochronę w wysokości nawet do 100 000 zł, płacąc naprawdę niewiele za swoją miesięczną składkę. Gotówka zostanie wypłacona Twoim Bliskim niezależnie od przyczyny Twojej śmierci i pomoże im pokryć koszty pogrzebu oraz innych zobowiązań finansowych. Dzięki temu, w tych trudnych emocjonalnie chwilach Twoi Bliscy nie będą musieli martwić się kwestiami finansowymi.

4LifeDirect podkreśla, że ich ubezpieczenia kierowane są również do osób, którym nie chodzi o pozostawienie rodzinom fortuny. Niektórzy chcą po prostu mieć pewność, że nie zostawią po sobie niezapłaconych rachunków lub że nie obciążą rodzin kosztami swojego pogrzebu.

Także argumenty uzasadniające utylitarystyczne przekonania wskazują na sposób motywowania ostatecznych racji, dla których warto się ubezpieczyć:

Pobyt w szpitalu może zrujnować Twoją sytuację finansową. W przypadku długotrwałej choroby bądź pobytu w szpitalu wskutek wypadku ostatnią rzeczą, jaką chciałbyś mieć, są kłopoty finansowe. Dienne Świadczenie Szpitalne zapewnia Ci świadczenie w gotówce za każdy dzień hospitalizacji, co pomoże Ci pokryć koszty związane z leczeniem czy rehabilitacją.

Istotne znaczenie dla realizacji utylitaryzmu etycznego ma to, że oferta ubezpieczeniowa jest adresowana do indywidualnego, jak i do zbiorowego odbiorcy. W ten sposób upewnia się odbiorcę, że czyn jest moralnie słuszny, jeśli przyczynia się do szczęścia (przyjemności), braku cierpienia nie tylko jednostki, ale także większej grupy osób. Celem działania człowieka jest szczęście jak największej liczby osób, co ma wpływ na ogólną sumę dobra, wynikającą z czynu dla większej liczby osób. Maksymalizacja szczęścia, opłacalności, użyteczności i zysku jest identyfikowana z wartościami ekonomicznymi i promowana ilościowo:

Wariant indywidualny – Najlepsza opcja ubezpieczenia dla jednej osoby – ubezpiecz tylko siebie, bądź jedną z bliskich osób.

Wariant małżeński – Dzięki temu wariantowi możesz ubezpieczyć się razem z bliską Ci osobą – współmałżonkiem czy partnerem.

Wariant rodzinny – Ten wariant pozwala Ci objąć ochroną całą Twoją rodzinę: Ciebie, małżonka i dzieci w wieku do 18 lat. Aby dowiedzieć się więcej, zostaw nam swoje dane kontaktowe, a oddzwonimy do Ciebie i obliczymy Twoją składkę – bez żadnych zobowiązań.

Tak naprawdę to prawie nikt nie kupuje polisy ze względu na własną osobę. Wyjątek stanowią tylko te dodatkowe ubezpieczenia, które gwarantują świadczenia poszkodowanej osobie, która uległa nieszczęśliwemu wypadkowi. W pozostałych przypadkach polisa na życie jest zawierana głównie w takim celu, aby zabezpieczyć pod względem finansowym najbliższe osoby ubezpieczonego. Nie uchroni ona w żaden sposób przed nieprzewidzianym zdarzeniem, niebezpieczną sytuacją, nieszczęśliwym wypadkiem, ale z pewnością sprawi, że skutki tego zdarzenia nie będą aż tak mocno odczuwalne.

W coraz większym stopniu ludzie zaczynają też zabezpieczać rodzinny byt, który może być zagrożony, jeśli przydarzy im się jakiś nieszczęśliwy wypadek. Chcą mieć po prostu pewność, że ich bliscy nie zostaną pozostawieni samym sobie, że będą mieć zapewnione niezbędne środki finansowe na pokrycie bieżących zobowiązań i dalsze godziwe życie.

Kryterium *dobra* (Grzegorzczkowska 2003, 261–272) i kryterium czynu stanowią decydujące warunki i reguły w kontaktach językowych, w których realizuje się utylitaryzm etyczny. Polegają one na stosowaniu się do takich zasad właściwych dla życia społecznego i wspólnotowego, jak: *prawdomówność, dostrzymywanie obietnic, przyrzeczeń, zobowiązań*:

„Moi bliscy” jest ubezpieczeniem na całe życie. Towarzystwo nie kryje celu, jaki ma ono realizować: wypłatę gotówki, która pomoże bliskim pokryć koszty pogrzebu oraz innych zobowiązań finansowych. Ubezpieczenie może zapewnić świadczenie nawet w wysokości do 100 000 zł, co bez wątplenia wyróżnia je na tle ofert konkurencji. Firma gwarantuje akceptację dla osób w wieku do 85 lat. Brak badań lekarskich. Gdy chodzi o sumę ubezpieczenia oraz składkę – są one niezmiennie w całym okresie ubezpieczenia. Dla niektórych te warunki mogą okazać się minusem (brak indeksacji, czyli urealnienia wysokości składki i sumy ubezpieczenia), dla innych wystarczające (wystarczy przewidzieć konieczną sumę w przewidywalnej perspektywie czasowej).

Utylitaryzm etyczny jest widoczny również w tych fragmentach tekstów, które mają charakter wartościujący (Puzynina 2004, 179–189). Istotne są zatem takie leksemy wartościujące, jak: *dobry, dobrze, godny, nieobojętny, obowiązek, powinien, pozytywny, słuszny, wartościowe, wartościowy*. Np.:

Ubezpieczenie funeralne stanowi dobre uzupełnienie ubezpieczeń ochronnych.

Z powyższych rozważań wynika, że elementami utylitaryzmu etycznego w tekstach ofert firm ubezpieczeniowych są: decyzyjizm aksjologiczny, egoizm etyczny, eklektyzm etyczny, społeczny akonstrucjonizm, uniwersalizm etyczny, utylitaryzm indywidualistyczny, utylitaryzm społeczny. Mówi się o nich za pomocą określonych strategii amplifikacyjnych.

Utylitaryzm etyczny to normy, zasady, reguły, kryteria odnoszące się do kodeksu etycznego zinternalizowanego, do postaw i konkretnych sposobów postę-

powania. W tekstach ofert firm ubezpieczeniowych utylitaryzm etyczny jest budowany za pomocą takich wartości, jak:

- wartości egzystencjalne (ułatwiają uzmysłwienie sobie sensu życia, są siłą sprawczą działań);
- wartości instrumentalne, które prowadzą do określonych korzyści ekonomicznych (np. zysk, opłacalność); są przydatne, skuteczne, korzystne;
- wartości metafizyczne (np. dobro, szczęście);
- wartości moralne związane z pragnieniem czynienia dobra, przejawiające się w postawach i działaniach (np. dobro);
- wartości witalne (np. choroba, śmierć, zdrowie, życie);
- wartości odczuciowe (np. przyjemność, szczęście);
- wartości ostateczne (ból, zło, śmierć, nieszczęście, krzywda drugiego człowieka).

Utylitaryzm etyczny występujący w kontaktach językowych, których podstawą jest umowny obowiązek zawarty z odpowiednią instytucją w celu otrzymania wsparcia finansowego lub odszkodowania za straty przewidziane w umowie, jest skoncentrowany na podejmowaniu decyzji wokół określonych wartości nie tylko praktycznych i materialnych, ale również etycznych i moralnych (Cegieła 2011, 145–224), będących przedmiotem działania i poznania (*decyzjonizm aksjologiczny*). Dotyczy on postawy zakładającej aksjomat etyczny, który jest weryfikowany doświadczeniem (Zieliński 2005, 35–47). Postanowienie zawarcia umowy ubezpieczeniowej, będące wynikiem określonych przemyśleń, skutkuje tym, że osoba podejmuje decyzje, które odpowiadają jej własnym interesom i przyjemnościom (*utilitaryzm indywidualistyczny*), ale również mogą być one korzystne, krzywdzące lub neutralne dla innych osób (*egoizm etyczny*). Zasady, które określają sposób realizacji umów ubezpieczeniowych, koncentrują się na dobru nie tylko pojedynczego człowieka, ale także jego bliskich, a w dalszej perspektywie – określonej społeczności (*utilitaryzm społeczny*). Podejmowane działania mają uzasadnienie w doświadczeniach, przez które człowiek patrzy na swoje życie (*społeczny konstrukcjonizm*). To rozstrzygnięcie odnosi się do przeżyć związanych z wyborami moralnymi, do przekonań o tym, co dobre i właściwe z punktu widzenia zasad przyjętych w danej społeczności (*eklektyzm etyczny*). Wartości, normy i oceny etyczne, którymi kieruje się instytucja ubezpieczająca, mają wymiar powszechny, nieróżnicujący (*uniwersalizm etyczny*).

Przejawy funkcjonowania utylitaryzmu etycznego w kontaktach językowych pokazują, że wartości są tworzone w zależności od okoliczności cywilizacyjno-ekonomicznych, potrzeb i upodobań określonych jednostek i grup społecznych. Odwoływanie się do określonych aksjomatów etycznych (np. *dobra*), wokół których tworzy się pewne założenia (np. ważnych jest każdy człowiek i jego dobro), są istotne dla budowania celowych kontaktów językowych.

Analizowane teksty potwierdzają, że tego rodzaju kontakt językowy budują wartości cenione w społeczeństwie (np. *godność, poczucie obowiązku, sprawie-*

dliwość, szacunek, szczerłość, uczciwość, zdrowie, życie) oraz uniwersalne zasady etyczne, które są podporządkowane normie pragmatycznej, określającej strategię realizacji określonego zysku czy pożądanej korzyści ekonomicznej. Jednak można odnieść wrażenie, że w tekstach ofert ubezpieczeniowych treść zasad etycznych jest zbyt ciasna (pusta?), by mogły one wskazywać na obiektywne dobro dla człowieka lub większej grupy osób. Warto zauważyć, że sposób mówienia o tych wartościach w analizowanych tekstach nadaje kształt tego rodzaju kontaktom językowym.

Celem utilitaryzmu etycznego w kontaktach językowych jest takie zarządzanie ludzkim szczęściem, przyjemnościami, zyskiem, by były one zgodne z przyjętymi standardami etycznego zachowania lub profesjonalnymi standardami postępowania. Osiągnięcie wspomnianych dóbr zachodzi z uwzględnieniem obowiązującego prawa i umów etycznych oraz poczucia sprawiedliwości, polegającej na gotowości i chęci oddania każdemu tego, co się jemu słusznie należy. Działania etyczne są skoncentrowane na podejmowaniu określonych decyzji, służących *dobru*. Użyteczność norm etycznych sugeruje, jakie propozycje powinny zawierać umowy ubezpieczeniowe, by działania z nich wynikające były moralnie słuszne i wskazywały na etykę funkcjonowania (zasad) firm ubezpieczeniowych.

Utilitaryzm etyczny w analizowanych kontaktach językowych wyraża się w formule: „chcę Twego szczęścia, dobra, przyjemności, korzyści, zysku”, ponieważ wszelkie zawarte w analizowanych tekstach umów ubezpieczeniowych wartości, normy i oceny regulujące zachowania ludzi oraz same zachowania są ujmowane z punktu widzenia dobra i zła.

Na tych wartościach jest umocowana moralna wartościowość działań określonych w ofertach ubezpieczeniowych. W przedstawionych tekstach utilitaryzm sprowadza funkcje języka moralności do jego emotywnego i wokatywnego wymiaru oraz do perswazyjnego oddziaływania na postawę adresata (Probuca 2013, 5).

Bibliografia

- Bartmiński J., 2012, *Etyka słowa a potoczny wzorzec komunikacji*, [w:] A. Markowski, R. Pawelec (red.), *Oblicza komunikacji*, Warszawa, s. 32–48.
- Bartmiński J., (red.), 2003, *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, Lublin.
- Bartmiński J., (red.), 2006, *Język, wartość, polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, Lublin.
- Cegieła A., 2011, *Moralność w perspektywie słownika i wypowiedzi. Studium z zakresu leksykologii i pragmatyki językowej*, Warszawa.

- Cegieła A., 2006, *Etyka – umiejętność cnoty czy wiedza o sztuce bycia*, „Poradnik Językowy” 10, s. 31–38.
- Czapliński J., 1993, *Autorytet i intencje nadawcy – a „etyka efektów komunikacyjnych”*, [w:] J. Puzynina (red.), *Etyka międzyludzkiej komunikacji*, Warszawa, s. 44–47.
- Czyżewski M., Dunin K., Piotrowski A., 1991, *Cudze problemy, czyli wstęp do sepologii*, [w:] *Cudze problemy. O ważności tego, co nieważne. Analiza dyskursu publicznego w Polsce*, Warszawa, s. 15–35.
- Gołaszewska M., 1986, *Internalizacja wartości*, „Etyka” 16, s. 81–102.
- Grzegorzczak A., 1989, *Etyka w doświadczeniu wewnętrznym*, Warszawa.
- Grzegorzczak R., 2003, *Jeszcze w sprawie rozumienia dobra i dobroci*, [w:] J. Bartmiński, (red.), 2003, *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, Lublin, s. 261–272.
- Lazari-Pawłowska I., 1966, *O pojęciu moralności*, „Etyka” 1, s. 31–44.
- Moore G.E., 2003, *Zasady etyki*, Warszawa.
- Najder Z., 1971, *Wartości i oceny*, Warszawa.
- Ossowska M., 1970, *Normy moralne*, Warszawa.
- Pawelczyńska A., 1995, *Relatywizm moralny a wartości bezwzględne*, [w:] A. Pawelczyńska (red.), *Wartości i ich przemiany*, Warszawa, s. 12–29.
- Probućka D., 2013, *Utylitaryzm*, Kraków.
- Puzynina J., 2007, „Co znaczy walka o wartości”?, [w:] A. Małycka, J. Mazur, K. Sobstyl, *Człowiek wobec wyzwań współczesności. Upadek wartości czy walka o wartości*, Lublin, s. 24–36.
- Puzynina J., 1991, *Jak pracować nad językiem wartości*, [w:] J. Puzynina, J. Bartmiński (red.), „Język a Kultura”, 2: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, Wrocław, s. 129–138.
- Puzynina J. *Język wartości*, Warszawa 1992.
- Puzynina J., 2007, *O pewnej ważnej zasadzie wartości*, „Poradnik Językowy” 4, s. 72–79.
- Puzynina J., 2004, *Problemy wartościowania w języku i w tekście*, „Etnolingwistyka” 16, s. 179–189.
- Puzynina J., 2004, *Wokół języka wartości*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Język w kręgu wartości*, Lublin, s. 19–34.
- Puzynina J., Zdunkiewicz D., 1992, *Co język mówi o wartościach współczesnych Polaków*, „Ethos” 2/3, s. 215–227.
- Zieliński W., 2005, *Decyzjonizm aksjologiczny w etyce i teorii społecznej. Zarys problemu*, [w:] W. Krajewski (red.), *Nauka, świat, człowiek*, Gdańsk, s. 35–47.

Ethical Utilitarianism as an Element of Linguistic Behavior

Summary

The aim of the paper is to show how ethical and moral values are the subject of the action and cognition that in language contact are conditioned by economic material needs. It is important for the considerations related to the instrumental treatment of value such phenomena as ethical utilitarianism, axiological decisionism, ethical egoism, ethical eclecticism, social deconstructionist, ethical universalism, individualistic utilitarianism, social utilitarianism. They are practical implementation using amplification strategy.

Keywords: social ethics, axiological linguistics, the ethical utilitarianism.

<http://dx.doi.org/10.16926/j.2015.11.08>

Miroslava KARATCUBA

«Жіночий принцип» як неодмінна структурна складова сербських ліричних народних балад

Анотація

У статті проаналізовано цілий комплекс мотивів сербських народних балад, в яких функціонує «жіночий принцип». Аналізуються різні групи балад, де представлені жіночі образи (матері, сестри, нареченої). У центрі уваги наукової статті перебувають характерні мотиви, вживані у народних баладах: родинне вбивство, отруєне вино, серце матері як жертва, стосунки між сестрами і братами, місце дівчини у новому домі.

Ключові слова: жіночий принцип, поетичні лейтмотиви, традиційні балади, сербські ліричні народні балади, жіночі типи.

Перша стратифікація, відповідно до жанрової класифікації народної поезії сербів, була запропонована В. Караджичем: «жіночі» – «ліричні» і «чоловічі» – «епічні» народні пісні, при чому показовим тут був підхід не лише до змістового наповнення тексту, а й до способу нарації. Так, «жіночі» пісні у цьому ключі нагадували своєрідний ліричний монолог, у той час, як «чоловічі» були розраховані на слухача. Подібні настанови не могли не позначитися і на способі виконання, відповідно, у ліричних піснях і баладах величезне значення надавалося співові і музичному супроводі, тоді як в епічних піснях важливішим був сам предмет зображення, насамперед перебіг подій, про які йшлося.

Останні ж декади ХХ століття характеризувалися новими дослідженнями у цій галузі, зокрема ґрунтовними працями – Х. Крневич «Антологія народних балад» (Белград, 1978), З.Каранович «Антологія српске лирске-епске усмене поезије» (Нови Сад, 1998) та інших авторів, де із урахуванням багатьох суміжних дисциплін було сформовано новий погляд на сприйняття народних поетичних творів, в основі якого було збереження коріння первісної архаїчної культури (обряди і звичаї,

міфологічно-календарні цикли, магичні й ритуальні дії). Важливе місце при цьому відводилося тим категоріям, які виявляли зв'язок із так званим «жіночим началом», чи, як його ще йменували дослідники, «жіночим принципом», що його покладено в основу багатьох обрядових дійств, адже і дійовими особами, і виконавицями, і поширювачами «жіночих пісень» і ліричних народних балад найчастіше виступали жінки.

Давнім пережитком сербської народнопоетичної творчості, як і усього слов'янського фольклору у давній фазі його побутування, є матріархальна основа, відчутна насамперед у характері взаємин усередині родини. Домінантним виступає образ матері – особи, що задіяна в усіх сегментах родинного життя і ритуальних дійствах. Дослідниками, серед них і А. Веселовським, було віднесено до матріархальних настанов як показової риси давніх ліричних і баладних народних текстів характер взаємин між братом і сестрою, а також дядьком (по материнській лінії) і племінником, що виступає його спадкоємцем (наприклад, «Гаја и његов ујак»).

Комплекс релігійних вірувань у матріархальні божества трансформувався згодом у вірування про віл з численними обрядовими пережитками, які особливо відчутні у ліричних піснях і баладах. Дослідник М. Павлович відносить ці тексти до загальної групи фольклорних творів із матріархальним культом, поширеним серед народів Середземномор'я. Аналізуючи релігію і міфологію давніх середземноморських цивілізацій, він згадує Богиню місяця, яка у далекі часи вважалася божеством тодішніх народів, що населяли країни середземноморського басейну. Ця богиня виступала у трьох символічних іпостасях: *матір-захисниця* (та, що народжує і надає захист); *коханка* (відтак, еротичне жіноче начало), *богиня смерті* (жіноче демонічне начало) (Павлович 1989, 115). Усна поетична традиція балканських народів зберігає цю культову тріаду, про що свідчать уявлення їх давніх племен – трачан, кельтів, іллірів.

Багатство згаданого «жіночого начала» демонструють численні ліричні пісні і балади з неодмінною міфологічною складовою. Баладу практично всі дослідники характеризують як «жіночий жанр» та ліро-епічну пісню. У ній простежується нелегка жіноча доля, жінка найчастіше є головною дійовою особою, своєрідним стрижнем образної системи, попри той факт, що чоловіче виконання баладного тексту теж є нормативним. Вихідним, стартовим, першим виступає образ жінки-матері, незаперечною тут залишається її дітородна функція, проте під питанням залишається її провідна функція у процесі виховання і формування дитини-особистості, де батькові теж відводиться керівна роль. Роль її як продовжувачки роду є складною, тому що до уваги треба брати її власний рід (з якого вона походить) і рід, до якого вона потрапляє після шлюбу і в якому народжує дитину. Сербська дослідниця С. Гароня-Радованац, звертаючись до цієї теми, у якості прикладу наводить баладу «Сеја брата на вечеру звала»

(Гароња-Радованац 2011, 88), де використано широковідомий сюжет, коли замість брата, що розповідає сестрі про здійснене ним вбивство, за яке йому обіцяли жорстоко помститися, сестра пропонує принести як ритуальне жертвування життя одного із своїх трьох синів. Тут, крім того, фігурує і образ невинної жертви, якою найчастіше виступає молодший із синів, якого обманом заманюють (нібито на весілля до дядька) до малознайомої місцини, де позбавляють життя. Сюжет розвивається динамічно – квапливо приймається рішення, швидко розгортається дія – аж до неминучої жертви. Завершується балада традиційним моралістичним епілогом, в якому засуджується жорстокість і бездушність матері, що посилає безневинного сина на страту, щоправда відчутним є і той факт, що найбільший осуд викликає не самий страшний учинок матері, а те, що вона нехтує своїм прямим природним призначенням – бути матір'ю-захисницею, надаючи перевагу братаві, тобто порушуючи патріархальний кодекс, захищаючи інтереси роду, з якого походить, а не до якого потрапляє унаслідок шлюбу. Роз'яснення ситуації варто шукати у більш давніх варіантах тексту, де ситуацію описано наступним чином: брат висловлює сестрі хвилювання за своє життя, точне формулювання, що ж саме він вчинив – відсутнє, і вимагає від сестри пожертвувати життям найменшого зі своїх синів. Мати посилає сина з вигаданою звісткою про дядьків шлюб на гору Велебіт, де на нього вже чекають вбивці. Безневинну жертву спалюють на вогні, проте перед смертю юнак звертається із промовистими словами осуду, жалю і любові до матері. Свідком монологу стає віла, яку до сліз вражає біль скривдженого юнацького серця, згодом саме віла позбавляє життя матір-убивцю. Всі подальші версії тексту, враховуючи і найпізніші варіанти, зафіксовані у ХІХ-ХХ ст., зведено до одного спільного сюжету, з постійними іменами, але наступного – соціального звучання – текстові надає той факт, що помсту-страту чинять одвічні протагоністи сербів – турки. Слушною видається тут думка Й. Пандуревич стосовно міфічної основи цього поетичного твору із реконструкцією «розлого шляху одного сюжету – від міфологічної пісні до історичної балади» (Пандуревич 2005, 103), а також думки, що матір, яка приносить у жертву свою дитину, є образом, де відчутні залишки первісного обрядового дійства і де виявляється амбівалентна природа материнства як такого: матір земна, як і Матір-земля, даючи життя усьому сущому, наділяються і повноваженнями його позбавити, виходячи із потреб власного роду (Пандуревич 2005, 89). Хоча, повертаючись до концепції А.Веселовського, доцільним видається розуміння коріння жертвопринесення саме у зв'язку із родовою спільнотою за походженням (матріархальне начало, рід по матері) на противагу родовим зв'язком з боку чоловіка, що виступають уособленням патріархальних взаємин.

Стосунки сестри-брата теж відіграють важливу роль в міфологічній образній системі давніх баладних текстів. Показовою у цьому відношенні видається балада «*Бог ником дужан не остаје*», чий текст побутує у численних варіантах, – у довуківський період, зокрема, у збірнику Бабукича (XVIII ст.), у вуківському збірнику, а також у пізніших зразках – М. Сrpкіні, М. Клеут, Д. Райковича, М. Обрадовича, М. Кордунаша, С. Гароні-Радованац тощо. Усі сюжетні варіанти наведених збирачів і дослідників у різні століття зводяться до основної стрижневої події – ідилічних взаємин брата і сестри аж до моменту укладення ним шлюбу. Гармонійні стосунки між братом і сестрою зазнають трансформацій унаслідок шлюбної ініціації і приїзду чужинки, яка виявляє, на перший погляд, немотивовану неприязнь до його сестри, яку повсякчас намагається серйозно посварити із братом. У численних варіантах балади фігурує ціла низка страшних учинків, що їх коїть чужинка по відношенню до сестри чоловіка, об'єднує всі варіанти предмет, за допомогою якого здійснюється напад на сестру – ніж, що його вона отримала у подарок від улюбленого брата, і який викрадає злодійка-дружина. Найбільш розповсюджений варіант тексту, де фігурують наступні герої: брати – Павле (головний герой) і Радуде, а також сестра Єлиця і дружина Павла (у текстів – Павловиця). У баладі описуються три злочини Павловиці – вбивство улюбленого Павлового коня, згодом – сокола, а потім, коли не вдається посварити брата і сестру, – вбивство свого немовляти у колисці. Розлючений Павле, що повірив у непричетність сестри до перших двох злочинів, після смерті немовляти готовий помститися сестрі. Але Єлиця і тут виявляє широту своєї душі, приносить себе у жертву, пропонує братові прив'язати її до коня, аби той, рушивши, розніс її тіло в усі чотири боки. Брат так і чинить. Завершується балада алегоричною картиною справедливого покарання вбивці – тяжка хвороба вражає Павловицю (звернімо увагу на образність) – крізь кістки її трава проростає, у траві цій ховаються люті змії. Павловиця просить чоловіка відвести її до церкви, біля якої поховано Єлицю, але індульгенції вбивця не дочекається – чим ближче Павловиця підходить до церкви, тим чутніше попередження не заходять до неї, – пробачення їй не буде. Тоді Павловиця просить вбити її так, як було страчено Єлицю, аби тільки коні її живу не затоптали, чоловік так і вчиняє. Кожна крапля крові вбивці перетворюється на бур'ян та кропиву (порівняймо, з кожної невинної краплі крові Єлиці виростають дивовижні квітки і трави), на місці, де вона впала мертвою, виникає озеро, озером цим пливе кінь вороний, а за ним колиска дитяча, на колісці сидить сокіл, у колісці – хлопчик-немовлятко, під горлом у нього лежить материнська рука, в руці – тітчині ножі.

Якщо бачимо, образність тут відіграє неабияку роль, намагаючись дати оцінку сюжетній структурі балади, можна сформулювати психологічні

і антропологічні засади твору у наступний спосіб: сестра і досі залишається членом «материнської спільноти», що ще раз підтверджує тезу про матріархальні традиції у творі, але і дружина виступає не лише «чужинкою», інородним елементом, але і уособленням боротьби за нові засади адаптації у родині чоловіка, виходячи із патріархальних уявлень. Дослідниця Л. Бошкович репрезентує своє оригінальне бачення основної колізії цієї балади, зокрема, вбачає у міфічному компонентові сюжетного дійства залишки основного і найбільш віддаленого у часі прошарку тексту. Критичним, доленосним елементом сюжетної структури вона визначає момент роз'єднання брата із сестрою, а вдаючись до аналізу образу Павловиці і визначенню мотивації її вчинків, характеризує їх з позицій християнської етики як такі, що пояснюються несприйняттям чужинкою родової спільноти аж до несвідомого бажання тотальної руйнації її як уособлення давнього первісного матріархального устрою. Образ Павловиці, на думку дослідниці, побудований за моделлю «демонічної жіночої істоти», а здійснені нею символічні вбивства тварин – коня і сокола – розглядає не як вчинки-гріхи, а як необхідно обрядову складову на шляху до останньої жертви заради побудови справжньої родини (Бошкович 2005, 73).

Зауважимо, що весілля як обряд переходу до патріархального середовища виступає об'єктом зображення ще однієї відомої балади із збірки В. Караджича – *«Браћа и сестре»*. Мотив цієї балади фігурує у численних варіаціях, зокрема у Н. Беговича *«Сербські народні пісні із Луки і Банія»* (Загреб, 1885), Б. Крстича у виданні *«Індекс мотивів народних пісень балканських слов'ян (№ 618, Белград, 1985)»,* Г. Николича *«Сербські народні пісні, зібрані у Сремі»* (Нови Сад, 1888). У тексті, на думку С. Гарони-Радованац, майстерно відтворено драматичний момент зміни старої матріархальної системи на нову – патріархальну – саме через весільний обряд (Гароња-Радованац 2011, 98). Мати не має бажання видавати дочку заміж кудись далеко, вочевидь намагаючись втримати її у колі матріархальних звичаїв, у той час як брати, навпаки, хочуть влаштувати її весілля далеко від рідної родини, щоправда обіцяючи навідувати якомога частіше. Важливим тут є так званий обряд «ходіння», коли родина нареченої одразу після весілля відвідує її у новій родині, що є своєрідною запорукою утримання тісних зв'язків із рідним домом і родиною. Залишаючи свою домівку, переходячи до нової родини, сестра повинна вбити усіх своїх братів, ніби помстившись їм за необхідність порушення матріархальних звичаїв. Цікавим є наступне розгортання сюжету – бог посилає дівчині двох янголів, аби тимчасово оживити найменшого брата, який має допомогти здійснити завершення весільного перехідного обряду і навідати сестру у новій родині. І брат, і його кінь вже неживі, вони належать світу мертвих; сестра, звертаючись до брата, каже

йому, що він так потемнів, ніби із сирієї землі вийшов (Беговић 1985, 23). У заключній частині балади дівчина вирішує відмовитися від шлюбу, залишитися у рідній домівці із матір'ю, аби дбати про неї і її доглядати. Цей учинок можна вважати символічним поверненням до середовища, з якого дівчина вийшла, а також і ширше – до матріархальних канонів тодішнього світоустрою.

Вдаючись до глибшого аналізу взаємин сестри і братів, їх місця в образній системі народної балади, зауважимо, що самий факт нерозривного зв'язку братів і сестер, глибокої любові між ними теж сягає своїм корінням традицій матріархату. Показовими же рисами патріархального устрою, який поступово укорінюється у суспільстві, наділений і обряд переходу-сватання, коли дівчата потрапляють на чужу територію – родини свого чоловіка, залишивши матір і рідне вогнище, важливу роль відіграє брат нареченої, який є вихідцем із рідної родини, і передає її до родини нареченого.

Магічні вірування спостерігаються і в епічних баладах, зокрема у баладі «Женидба Милића барјактара» із збірки В. Караджича. Підступна краса як рок, сумні події під час весільного обряду (смерть через прокляття-заклинання) ведуть до загибелі дев'ятої у родині дочки Лепосави, так само як і її восьмох сестер, померлих від стріли через магічне заклинання. Відтак тут спостерігаємо переривання обряду переходу до іншої родини, у баладі майстерно відтворено весь трагізм недосягнутої мрії про щастя, якому на заваді стає раптова смерть молодих. Посилюється трагічний ефект оспівуванням краси дівчини, виконаним у класичних традиціях:

*Танка струка, а висока стаса, (Тоненька і висока),
Очи су јој два драга камена, (Очі її як коштовне каміння)
Зуби су јој два низа бисера (Зуби як дві нитки бісера)
Уста су јој кутија шећера; (Вуста у неї як коробочка цукру)
Кад говори ка' да голуб гуче, (Говорить, ніби голуб воркоче)
Кад се смије ка' да бисер сије... (Коли сміється, ніби бісер сяє – Переклад мій – М.К.)*

Недовговічна краса молодої нареченої близька до краси сонячного світла, поетичне коло замикається плачем-голосінням матері нареченого Міліча, замикається один цикл природних змін, приходить інший. Наречену ховають там, звідки ясне сонце подорожує, молодого ховають на протилежному боці світу, мати оплакуватиме його, коли сонце на захід попрямує (Диздаревић-Крњевић 1998, 265).

Образ нареченої, проте, може виконувати і другорядну роль, як, скажімо, у відомій баладі про «Павлови сватови» (Крстић, 620), адже головним негативним персонажем виступає мати молодого, яка не бажає бачити невістку у своєму домі. У баладі простежується мотив «отруєного вина», молодий не радить нареченій пити вино з келиха, що його має

піднести майбутня свекруха, а радить передати його деверю, а той куму. Молода слухає поради коханого, крапля з келиха падає на коня, – описується випадкова смерть тварини під час кривної жертви шлюбного обряду переходу. Тут бачимо ще один типовий жіночий персонаж, що зустрічається в баладах, – матір-отруйницю, а також і протиставлення двох жіночих начал (життєдайний принцип в образі нареченої, демонічний, хтонічний – в образі свекрухи).

Важливий обряд, який приходить на зміну успішному весільному, – шлюбна ініціація. Йдеться про першу шлюбну ніч, з якою був тісно пов'язаний мотив жертвування, адже наречений мав принести кривну жертву із кола найближчих родичів, наприклад, матір чи брата. Залишки цього давнього міфу зустрічаємо й у сербських народних баладах. Прикладом може служити мотив «материнського серця», яким жертвує заради нареченої син, його зустрічаємо у текстах народних балад Славонії і Срема. Під час першої шлюбної ночі наречена зажадала від чоловіка, аби він вбив свою матір, і як підтвердження-доказ приніс її серце. Везучи серце матері, син-вбивця падає з коня, а материнське серце промовляє слова хвилювання до сина, які виступають свідченням святої материнської любові. А згодом, ніби протверезівши, син мріє спокутувати свій гріх, у текстах наявні різні варіації спроб реабілітувати себе, очистити своє сумління.

Тут паралельно згадується (у зв'язку із мотивом жертвопринесення материнського серця) сюжет хорватської народної балади про невдячного сина, яка має показовий дидактичний характер. Серце вбитої матері дорікає синові за вибір невістки без її поради, без її благословення і вимагає жертви-спокути. На тому місці, де син вбив матір, виконуючи забаганку молодій дружині, має бути збудована церква, а на олтарі покладене серце вбитої матері. Син десять років стояв на колінах перед олтарем з материнським серцем, опікувався бідними й убогими. Нарешті із серця матері вироста біла лілея – ознака, що він-таки спокутував свій гріх. Син знову одружився, цього разу шлюб його був щасливим. Відчутний перегук із сюжетом балад про жертвопринесення матері наявний у вірші відомого українського поета М. Вороного «*Легенда*». Жертвність материнської любові, широту материнської душі М. Вороний передає, свідомо залучаючи поетичні прийоми української ліричної пісні:

*... І серденько неньчине кров'ю стекло,
І ніжно від жалю воно прорекло:
Ой леле! – воно прорекло: ...
Востаннє озвалось до сина в ту мить:
“Мій любий, ти впав... Чи тебе не болить?”
Ой леле – тебе не болить?” (Вороний 1989, 59).*

Коли ж «чужинка» таки потрапляє до нової патріархальної родини, її взаємини із новоспеченими родичами складаються дуже складно. У баладі «*Їемакиња Мара*» головна героїня, слідує материнським настановам, не розмовляла із чоловіком протягом трьох років, уникала стосунків із ним, не народила йому синів, і він вирішив одружитися з іншою жінкою. На весіллі Мара тримала свічку молодим, підпалила рукав молодої, аби чоловік не зміг залишитися із новою дружиною, – так і сталося, він повернувся до колишньої дружини.

Коріння цієї родинної балади сягає, на думку С. Гарони-Радованац, давніх міфологічних традицій, відповідно до змістового наповнення старовинного первісного обряду, дія якого була пов'язана із реаліями небесного світоустрою, сюжетні аналогії тут одразу відчутні: *„Сонце узяло шлюб із дівчиною, але вона три роки мовчала, не розмовляла. Тоді сонце замінило її на зірку Даницю. Остання замішувала хліб, а перша дружина тримала свічку. Свічка в її руці догоріла до самісіньких пальців. Даниця каже їй: «Ти ж німа, а не сліпа». Перша дружина їй відповідає, що своїми діями, як і мовчанням, засвідчує повагу до свекра, свекрухи і Сонця». Коли почули, що перша дружина говорить, Даницю вигнали геть»* (Переклад мій – М.К.) (Крстић 1984, 614).

Давній текст дає нам уявлення про зв'язок із культом сонця і весільним обрядом, вимальовуються наступні етапи трансформації: молодий – Сонце, наречена – звичайна смертна жінка. Важливим компонентом виступає мовчання нареченої, яке логічно пов'язується із заборонаю, табу і страхом перед обрядом шлюбної ініціації, щось на зразок важких завдань, які даються перед шлюбом у казці, аби отримати статус божественної (безсмертної) нареченої. Але тут виникає складність, адже наречений, Сонце, не хоче так довго чекати, тоді з'являється зірка Даниця, суперниця. Далі драматична дія розгортається відповідно до «жіночого принципу» боротьби за нареченого. У свою чергу, у баладі «*Їемакиња Мара*» замість божественних істот маємо земних (Сонце – пан Павле, свекор і свекруха теж набувають реальних рис і виступають повноправними членами патріархальної спільноти). Важливою виступає також функція матері нареченої, вочевидь її образ сформовано під впливом давніх вірувань про богиню-матір, яка дає дочці пораду (мабуть, поряд із класичним обрядом розчісування нареченої).

Інший різновид образу суперниці – віла-суперниця, образ якої розкривається у боротьбі за кохання головного героя. Найяскравішого висвітлення цей образ набуває у народній баладі про деверя і сноху. Старий зразок тексту із збірки Обрадовича (1891) зберігає класичні міфологічні уявлення, наприклад, жінка жаліється квітам, що чоловік уже дев'ять років не навідує її у ліжку, свідком цього діалогу стає його матір, яка розуміє, що її син нехтує подружніми обов'язками через пристрасть до

віли. Мати намагається вирішити конфліктну ситуацію і зберегти родину, на її думку, син Іван має залишитися із дружиною Марою, а не з білою вілою. Аби допомогти невістці позбутися небажаної суперниці, мати Івана б'є вілу аж до крові, як результат – Іван залишається із дружиною Марою, а біла віла знаходить притулок у горах. Ще на один сюжетний варіант натрапляємо у тексті відомої родинної балади *«Голуб гуче, голубица неће»*, де замість свекрухи, дівер стоїть на сторожі дотримання традицій – рятує шлюб брата і його дружини від загрози в особі уже не віли, а братової коханки, наділеної ознаками хтонічної істоти.

Повертаючись до образу віли у народній баладі, та й загалом у сербській народній творчості, зауважимо, що провідне тематичне місце відводиться зображенню її протистояння із героєм (јунаком). Найдавніші пам'ятки, серед них виділимо як показовий і широковідомий текст балади *«Зидање Скадра»*, ще зберігають згадки про людську жертву, замувану під час будівництва, віла у цих текстах фігурує як уособлення жіночого демонічного божества у людській подобі, герой виступає її земним протагоністом, виконує її побажання щодо необхідної людської жертви. Якщо у подібних текстах можна говорити про домінування віли над героєм, то у пізніх варіантах уже простежується заявлене вище протистояння між жіночим і божественним началом в особі віли і приземленим, людським, в особі героя. У якості прикладу С. Гароня-Радованац наводить відомий народнопоетичний твір *«Град градио млад Јовица»* («Будував місто молодий Йовица»), сюжетні колізії якого вона пов'язує із зміною теогонічних систем – від поганських уявлень до монотеїзму (Гароня-Радованац 2011, 88). Необхідний ритуал принесення кровної жертви жіночому божеству замінюється відкритим конфліктом жіночого і чоловічого принципів світоустрою, у цьому зіткненні перемогу отримує герой, отже чоловіче начало. Віла як істота, що уособлює матриархальні традиції, поступається своїм керівним місцем герою, що є уособленням патріархального світопорядку. Більше того, віла мріє поділитися своїми магічними уміннями із героєм (передає йому «три рослини», щоб полегшити звільнення), герой починає вірити у власну (чоловічу й людську) силу.

Еротичне жіноче начало, про яке вже йшлося раніше (згадаймо, класифікаційний поділ героїнь: матір-захисниця, коханка і богиня смерті) дослідники (зокрема, С. Гароня-Радованац і Х. Крневич) відстежують в образній системі балади *«Девојка која гради церкву»*. Необхідні еротичні атрибути вони пов'язують із такими сюжетними складовими як вимірювання довжини волосся шаблею, замикання дівчини у темниці тощо, які наявні навіть у найдавніших варіантах текстів балад з Ерлангенського рукопису XVIII ст. Так, у цій старій пам'ятці фігурує безіменна дівчина-будівниця, що мурує церкву з місяця й зірок, ікони

«малое очима», церкву відкриває списом з коня, супроводжується її поява усталеною магичною формулою, що залишається незмінною і у подальших варіантах тексту пізнішої доби: «То се чудо чак до цара чуло! / Маче царе два улака млада / доведете ље-поту дјевојку / што је звезде с неба забјала...» («Це диво й до царя дійшло! / Посилає цар двох воїнів молодих/ довести красу дівочу/ тієї дівчини, що зірки з неба брала...») (Переклад мій – М.К.) “ (Крњевић 1998, 141). Відтак, жінка-божество, жінка-героїня, жінка-воїн, що скаче верхи із списом, приборкується героєм-чоловіком, у цьому тексті – царем, який позбавляє її магичних якостей, її залежність від нього ще посилюється після укладення з ним шлюбу. Тут доцільним видається порівняння із близьким мотивом про шлюб головного героя і віли.

Підсумовуючи, можемо засвідчити наявність розлогої галереї жіночих образів у їх складних взаєминах із представниками чоловічої статі, з якими пов'язується різне функціональне навантаження: жінка-захисниця, основне завдання якої боронити рідну домівку і близьких, жінка-коханка як уособлення жіночої вроди і звабливості, жінка-мати (тут ми маємо різні образні ознаки, оскільки неоднозначним видається значення наповнення образу матері сина і дочки, нагадаємо, що до образу матері залучаємо і свекруху, і майбутню тещу, що готує дочку до обряду шлюбної ініціації), дівчина-сестра у її непростих стосунках із братами, дівчина-наречена. Величезне значення має при переході від материнсько-батьківської родини до родини майбутнього чоловіка опозиція *свій-чужий*.

Список літератури

- Беговић Н., 1885, *Српске народне пјесме из Лике и Баније, у Загребу*, Београд.
- Бошковић Л., 2005, „Бог ником дужан не остаје“ : *слојевитост фолклорног текста и ресемантизација мотива*, *Зборник МС за књижевност и језик, књ. LIII*, Београд.
- Вороний М., 1989, *Твори*, Київ.
- Гароња-Радованац С., 2011, *Матријархални обредни прежици („женско начело“) у нашим народним баладама*, *Жива реч*, Београд.
- Диздаревић Крњевић Х., 1998, *Фрагменти о „Ерлангенском рукопису“*, *Књижевна историја*, Београд.
- Krstić В., 1984, *Indeks motiva narodnih pesama balkanskih Slovena*, Београд.
- Павловић, 1989, *Антологија лирске народне поезије*, Београд.
- Пандуревић Ј., 2005, *Народне пјесме о жени која жртвује сина да би сачувао брата*, *Зборник МС за књижевност и језик, књ. LIII*, Нови Сад.

Розенфельд А.З., Ворожейкина З.Н., 1973, *К истории сюжета “Сердце матери” в славянских литературах, Славянские страны и русская литература*, Ленинград.

“Feminine Principle” as Necessary Structural Constituent of the Serbian Lyric Folk Ballads

Summary

This article discusses the complex motifs in Serbian folk ballads in which we find a kind of “Feminine principle”. The types of ballads were analyzed, in which, through female types (mother, sister, bride). In a spotlight in scientific research are poetic motifs of spells, poisoned wine, mother’s heart, relationship between sisters and brothers and woman position in a new home (sister – “foreigner”).

Keywords: feminine principle, poetic motifs, traditional ballades, Serbian lyric folk ballads, female types.

<http://dx.doi.org/10.16926/j.2015.11.09>

Oleksy KOZACZENKO

Narodowa Akademia Muzyczna im. Antoniny Niezdanowej w Odessie

Проблеми лексичної інтерференції на матеріалі української та польської мов та шляхи її подолання у польському мовленні студентів філологічних факультетів

Анотація

У статті розглядається питання лексичної інтерференції польської та української мов, а також шляхи її усунення в польському мовленні студентів філологічних факультетів вищих закладів освіти України. Характеристика рівнів лексичної інтерференції в мовленні студентів, кількісний та якісний аналіз дозволили встановити, що основні помилки в мовленні студентів пов'язані з впливом лексичної інтерференції, особливо на середньому та високому рівнях її прояву. На думку автора, відбір інтерферентно небезпечних лексичних одиниць для навчання слід здійснювати з урахуванням принципу частотності, а також тематичного та семантичного.

Ключові слова: вивчення польської мови, лексична інтерференція, семантизація, порівняльний аналіз.

Сучасний етап історичного розвитку України характеризується істотними змінами в житті її народу, оновленням усіх сфер діяльності її громадян, зокрема реформуванням системи освіти. В умовах відродження суверенної держави дедалі актуальнішою стає потреба реалізації концепції національної системи освіти і виховання, важливою складовою якої є мовна освіта. Історична взаємодія, паралельний розвиток, постійний взаємний обмін у різних сферах життя української та польської націй позитивно вплинули, зокрема, на процес формування та еволюції обох національних мов. Підтримування завдяки вивченню польської мови

безперервного зв'язку зі спорідненим мовним середовищем сприяє водночас збагаченню духовної і мовної культури українського народу.

Успішність процесу збагачення мовної культури суттєво залежить від урахування окремих мовних і мовленнєвих явищ, які можуть відчутно впливати на її рівень. Особливе місце серед них займає явище лексичної інтерференції. Дослідження проблеми лексичної інтерференції на матеріалі української та польської мов, виявлення шляхів її подолання у польському мовленні студентів філологічних факультетів вищих закладів освіти України є важливим для здійснення розвитку загальної мовної культури майбутніх освітян.

У підручниках та методичних посібниках з польської мови говориться про наявність впливу українського мовлення на польське у процесі її вивчення українцями, однак автори не визначають методичних шляхів подолання мовної інтерференції. У дослідженнях У.Вайнрайха, Е. Верещагіна, Ю. Жлуктенка подано ґрунтовий аналіз явища мовної інтерференції, взагалі, виявлено причини її появи та особливості розвитку (Вайнрайх У., 1979, Верещагин Е., 1969, Жлуктенко Ю., 1974). Принциповою є відстоювана в них точка зору щодо важливості проведення діагностування відхилень у системних параметрах двох контактуючих мов. Незаперечним є положення про те, що оволодіння мовою залежить від попереднього лінгвістичного досвіду індивіда. Ефективність вивчення іншої мови об'єктивно залежить від рівня загального лінгвістичного досвіду особистості, накопичених нею знань, умінь і навичок у галузі дво чи багатомовної освіти.

У вітчизняній методиці, яка досліджує проблеми організації навчання мов як генетично віддалених, так і споріднених з українською, особливу увагу приділено вивченню явищ інтерференції, зокрема, проблемі подолання інтерферуючого впливу рідної мови у процесі навчання іноземної. Про це свідчать дослідження Біляєва, І. Гдовської Б. (Біляєв О., 1983, Гдовська Б., 1997). Останнім часом активізуються дослідження літературних процесів, культурних традицій польської нації у взаємозв'язках з українською (Равчина Т., 1998).

Проблеми інтерференції торкаються польські методисти, досліджуючи ситуацію вивчення польської мови "поляками зі Сходу" (А. Dunin-Dudkowska, 2011, М. Górecki, 1995, І. Mazur, 1994, R. Pełkowska, 1993, G. Przechodzka, 1994, 2004, D. Weselowska, 1993). У їхніх роботах констатується наявність та подається характеристика інтерферентних явищ на різних мовних рівнях, підкреслюється необхідність організації її подолання, зокрема вказується на важливість проведення адекватної семантизації кожної лексичної одиниці.

Можна виділити два основні напрями у визначенні інтерференції, що існують у сучасній методичній науці. Представники обох напрямів

уявляють інтерференцію як перенос знань, умінь та навичок мовного матеріалу рідної мови до іноземної. Однак має місце розходження в оціночній характеристиці самого процесу переносу. Представники першого напрямку (В. Андонова, 1976, Р.Йиндржих, 1986.) визначають інтерференцію як будь-який перенос – негативний та позитивний. Представники другого напрямку (Л. Войцещук, Т. Дикун, Л. Кашкуревич, Л.Корнілова) визначають інтерференцію як виключно негативний перенос (Войцещук Л., 1993, Дикун Т., 1972, Кашкуревич Л., 1976, Корнілова Л., 1988).

На думку представників першого напрямку, інтерференцією слід вважати процес накладання системи рідної мови на систему мови, вивчення якої лише розпочато, внаслідок чого, невідомі, погано засвоєні елементи нової мови замінюються тими, які відомі з рідної. У цьому визначенні увага концентрується на механізмові реалізації інтерференції та потенційних ознаках її прояву. В методичній літературі термін “інтерференція” набуває часом негативного забарвлення, а таке вузьке розуміння інтерференції позбавлене об’єктивності. Р.Йиндржих вказує на процесуальність та акцентує увагу на неусвідомлюваності характеру інтерференції, яку визначає як підсвідоме проникнення елементів рідної мови до мови, що вивчається (Йиндржих Р., 1986). Наведені визначення інтерференції є цікавими у рамках цього напрямку, однак за відсутності розмежування понять позитивного та негативного перенесення, методично складною виявляється організація роботи із використання транспозиції та подолання інтерференції. Складність ситуації пояснюється її невизначеністю, коли чітко не встановлено, що саме із спільного матеріалу підлягає власне транспозиції, а що навпаки – цілеспрямованому уникненню. На думку представників другого напрямку, під інтерференцією “слід розуміти явище негативного впливу однієї мови на іншу в ситуації, коли мовець сприймає, усвідомлює та реалізує в мовленні іноземною мовою мовні ознаки рідної” (Войцещук Л., 1993).

Особливе наголошення на процесуальності явища негативного перенесення знань, умінь, виділення мовлення у якості зони прояву інтерферентної помилки – такими рисами характеризується і визначення Т.О. Дикун, яка розуміє інтерференцію як неусвідомлюване та невмотивоване використання під час формування висловлювань однією мовою лексичних та фразеологічних фактів іншої мови, найчастіше перенесення лексико-фразеологічної дійсності рідної мови до іноземної (Дикун Т., 1972). Л. Кашкуревич визначає інтерференцію як “негативний результат впливу переносу, який є можливим завдяки формальній подібності та розбіжностям у семантиці контактуючих мов (Кашкуревич Л., 1976). Вказуючи на негативність результату зазначеного явища, Л.Г. Кашкуревич не виключає і можливості його позитивного прояву.

Особливо важливим є окреслення ним причин виникнення інтерференції, виявлення яких здійснено на підставі аналізу відносин між семантикою слова та його зовнішнім оформленням. Більшою категоричністю відзначається формулювання Л. Корнілової, яка визначає інтерференцію як негативне перенесення навичок рідної мови до іноземної, умовою для якого є семантичне ототожнення плану змісту рідної мови з нерідною. Принципово важливою є вказівка Л. Корнілової на умови здійснення інтерференції, а також встановлення напряму дії інтерферентного впливу від рідної – до іноземної мови (Корнілова Л., 1988). На думку І. Сераковської, інтерференція – це негативне перенесення з рідної мови до іншомовного мовлення слів з наявністю формальної кореляції і неповним співпадінням та лексем з повним семантичним неспівпадінням (Сераковська І., 1984). Це визначення відзначається, на наше переконання, найбільшою універсальністю, оскільки в ньому, крім чітко окресленого напряму дії інтерференції, встановлюються також причини її виникнення. Слід відзначити, що І. Сераковська, вказуючи на можливі варіанти формально-семантичної кореляції слів рідної та іноземної мов, окреслює, фактично, потенційні зони інтерференції, а також окремо відзначає існування позитивних рис інтерференції. Подібне розрізнення дозволяє правильно організувати роботу з використання у методичних цілях потенціалу транспозиції та своєчасно врахувати інтерференцію. Більше того, цікавим виявляється встановлення взаємозв'язку між лексичною інтерференцією та транспозицією. І. Сераковська стверджує, що активність прояву інтерференції та транспозиції при використанні поляками російської лексики регулюється відносинами зворотної пропорційності: “Чим більше місця займає транспозиція, тим менш помітною та, водночас, більш складною щодо подолання є інтерференція” (Сераковська І., 1984, 9).

Порівнюючи поширені у сучасній методиці викладання близькоспоріднених мов визначення інтерференції, ми, своєю чергою, визначаємо її так: інтерференція – це негативний результат перенесення мовних ознак рідної мови до мовлення іноземною мовою, умовою для якого є встановлення помилкових тотожностей на формальному та семантичному рівнях. Інтерференція є негативним перенесенням з рідної мови до мовлення іноземною мовою формально-корелятивних слів з неповним збігом та слів з повною семантичною невідповідністю. Види та типи інтерференції, що виокремлюються у сучасній методичній науці, можна класифікувати з використанням критеріїв, запропонованих А. Карлінім (Карлін А., 1965). Це, зокрема:

- джерело інтерференції (міжмовна, внутрішньомовна, змішана);
- галузь дії інтерференції (фонетична, лексична, граматична);
- ступінь урахування білінгвом диференційних ознак нерідної мови (наддиференціація, недодиференціація, реінтерпритація розбіжностей);

— форми прояву інтерференції (явна, прихована).

Якщо в якості критерію при класифікації обрано джерело негативного перенесення, то розрізняють інтерференцію міжмовну та внутрішньомовну. У випадку взаємодії обох напрямів дії інтерференції можна говорити про її змішаний тип. Під міжмовною інтерференцією розуміємо процес, сутність якого полягає у тому, що людина, уведена в оману спільними властивостями та ознаками мов, які контактують, ототожнює усі інші властивості цих мов та переносить програму мовленнєвої поведінки з рідної мови на іноземну. Досліджуючи міжмовну інтерференцію, Л. Кашкуревич вказує і на існування її зворотного типу, який сприймається як негативний вплив мови, що вивчається на рідну. На його думку, причинами, що викликають зворотню інтерференцію є недостатність знань у галузі норм літературної мови та невизначеність чітких міжмовних розбіжностей, недостатня диференціація та варіативність норм рідної мови (Кашкуревич Л., 1976). Внутрішньомовною інтерференцією є процес обміну між системними елементами однієї мови, переважно іноземної. Ю. Дешерієва, наприклад, вказує на те, що внутрішньомовна інтерференція викликана взаємодією форм (або моделі) мови, що вивчається (Дешерієва Ю., 1981). Особливість цього типу інтерференції полягає у негативному її впливі на процес навчання. Змішаний тип інтерференції виникає тоді, коли обидва інтерференційні потоки зустрічаються, починають взаємодіяти і утворюють третій. Основною причиною виникнення цього типу негативного переносу є те, що фактори, які спричиняють негативний вплив навичок рідної мови на іноземну, почасти додаються до факторів, що виникають у результаті негативного впливу сформованих навичок іноземної мови” (Карлін А., 1965, 51). За критерієм галузі дії прийнято виділяти інтерференцію фонетичну, лексичну, граматичну. Фонетична інтерференція, на думку У.Вайнрайха, виникає тоді, коли двомовний індивід, співвідносячи фонему іноземної мови з фонемою рідної, відтворює її за фонетичними правилами останньої (Вайнрайх У., 1979). Л. Войцещук вважає, що “фонетична інтерференція спричиняється чинниками трьох рівнів: власне фонетичні, що несуть в собі розрізнення між контактними мовами; екстрафонетичні внутрішньомовні чинники стримування фонетичної інтерференції та впливу орфографії на вимову; екстралінгвістичні чинники, котрі забезпечують розуміння другої мови” (Войцещук Л., 1993, 9).

Інтерференція в лексиці є наслідком проведення міжмовних ідентифікацій лексичних одиниць. На думку З.Тухтаєвої, джерелом лексичної інтерференції є розходження плану виразу і змісту рідної та іноземної мов (Тухтаєва З., 1977). Важливою є вказівка В. Андонової на те, що “найсуттєвіше (інтерференція п.а) під час вивчення іноземної мови впливає мова рідна у галузі лексики, оскільки, по-перше, лексика

змінюється найбільш швидко, ніж граматична структура, і, по-друге, спорідненість утруднює засвоєння лексики, зокрема, її практичне застосування” (Андонова В., 1976, 16). В залежності від ступеню урахування білінгвом диференційних ознак нерідної мови виділяють три типи інтерференції: наддиференціацію, недодиференціацію, та реінтерпретацію розбіжностей. Наддиференціація відзначається тим, що до мови, яка вивчається, вноситься невідповідна їй диференційна ознака з рідної мови. Під недодиференціацією прийнято розуміти невикористання диференційної ознаки іноземної мови у випадку її відсутності в рідній. Реінтерпретація розбіжностей сприймається як заміна іншомовної ознаки подібною ознакою рідної (Карлин А., 1965). На думку З.Тухтаєвої, реінтерпретація розбіжностей є можливою за умов наявності однорідної диференційної ознаки в обох мовах, але розбіжностей представлення (дистрибуції) членів протиставлення всередині ознаки (Тухтаєва З., 1977).

Залежно від форми прояву розрізняють інтерференцію явну та приховану. Явна інтерференція проявляється у грубому порушенні мовної норми мови-об’єкта. Прихована інтерференція найчастіше визначається як невживання форми або значення, притаманних лише вторинній мові. Виділення цього типу інтерференції, на думку А. Карліна, розширює поняття *порушення норми*, оскільки у цьому випадку порушенням норми слід вважати також позбавлення мовлення ідіоматичності, менш точно та менш економне використання мовних засобів (Карлин А., 1965, 55). Охарактеризовані види інтерференції можуть призводити до виникнення помилок на лексичному рівні. Звернення до таких помилок у польському мовленні студентів-філологів як до вихідного методичного матеріалу вимагає встановлення критеріїв їх класифікації.

Оскільки поняття лексикалізується в слові, вважається, що необхідно створити умови для адекватної семантизації слів іноземної мови. Семантизація визначається методикою викладання іноземних мов основним способом подолання інтерференції. З огляду на це прийнято виділяти неперекладні та перекладні прийоми семантизації. До групи неперекладних, як правило, зараховують такі прийоми згідно класифікації І Слесарьової. (Слесарева І., 1980, 170):

1. Демонстрація предметів, жестів, дій картин, малюнків, діапозитивів.
2. Розкриття значень слів іноземною мовою, для чого можуть використовуватись:
 - визначення (дефініції) – опис значення слова вже відомими словами;
 - семантизація за допомогою синонімів та антонімів;
 - визначення слова на підставі контекстуальної здогадки (розуміння загального змісту речення, знання фактів);
 - встановлення значення слова на підставі його внутрішньої форми.

Перекладними прийомами семантизації є такі:

1. Переклад слова (словосполучення або звороту) відповідним еквівалентом рідної мови.
2. Переклад-тлумачення, при якому, крім еквіваленту рідною мовою, подаються відомості про збіг (або розходження) в обсязі значень.

Семантизація за допомогою прийому демонстрації предметів, жестів, дій, картин, малюнків, діапозитивів використовується головним чином по відношенню до слів з яскраво вираженим предметним значенням, характерною рисою яких домінування номінативно-денотативного аспекту значення. Використання цього прийому семантизації на початковому етапі навчання дозволяє підвищити успішність засвоєння нових слів. Це пояснюється тим, що слухомоторні сприйняття здобувають підтримку у зорових образах, які являють собою не графічне зображення слова, а реальний предмет, який вони позначають. Важливість використання цього прийому полягає у тому, що він дає можливість встановлювати прямі асоціації між предметом та іншомовним словом, а відповідно дозволяє уникати перекладу. О.Миролюбов вважає, що використовуючи зовнішню та внутрішню наочність для семантизації іншомовних слів, можна досягти кращого їх запам'ятовування. Це пояснюється тим, що образ предмета або дії залишає у свідомості значно відчутніший слід, ніж лише словесний подразник (Миролюбов А., 1991). Обмеженість умов використання цього прийому семантизації, вважає І.Слесарьова, визнається практично усіма методистами. Причина такої обмеженості пояснюється лінгвістичними особливостями лексики, узагальнюючим характером значення (Слесарева І., 1980). Використовуючи зовнішню наочність, практично неможливо встановити значення слів, які не піддаються наочному зображенню. Це пояснюється абстрактністю самого поняття, що виражається конкретним словом.

Використання прийому визначення (дефініції) – опису значення слова вже відомими словами, на думку Р.Міньяр-Белоручєва, є можливим за умови наявності у суб'єктів навчання певного рівня сформованості комунікативної компетенції в галузі лексики. Дефініція, на її думку, розкриває понятійну приналежність слова, його сигніфікативний аспект, виокремлюючи при першому наближенні характерні риси значення, семантичні компоненти (Міньяр-Белоручєв Р., 1991, 143).

Прийнято виділяти кілька способів опису значення слова, а саме: визначення, яке розкриває зміст слова; визначення, що передбачає поступову конкретизацію значення слова; зміст слова задається суб'єктами навчання через логічні зв'язки його денотату. Останній спосіб опису значення слів особливо успішно використовується в умовах вивчення близькоспоріднених мов, його застосування дозволяє сформулювати навичку диференціації лексем, а також розвивати мовлення, обмеженість якого

є однією з причин лексичної інтерференції. О.Миролюбов вказує, що за допомогою визначення (дефініції) можна найбільш повно розкрити значення іншомовного слова. На його думку, цей прийом семантизації дозволяє також ефективно формувати навички сприймання іншомовного мовлення зі слуху (Миролюбов А., 1991). Однак обмеження використання цього прийому семантизації у практиці викладання пов'язується методистами із кількома причинами. По-перше, формування визначення (дефініції) є досить складним для викладача і передбачає високий рівень знань, умінь та навичок у суб'єктів навчання. По-друге, визначення (дефініція) іноді буває досить громіздким, що пояснюється необхідністю деталізації значення слова, а це є негативною ознакою прийому семантизації. І, по-третє, таке пояснення нових слів не дає достатньої впевненості у тому, що всі суб'єкти навчання правильно зрозуміли значення слова. Використання прийому підбору синонімів та антонімів допомагає розкрити парадигматичні характеристики слова, що сприяє встановленню його значення. Використання синонімів та антонімів є одним із найпоширеніших прийомів навчальної семантизації слів. Ефективність його пояснюється тим, що слова, які пов'язані синонімічними та антонімічними відношеннями, характеризуються подібними властивостями сполучуваності. Прийнято вважати, що семантизація за допомогою цього прийому має умовний характер, що пояснюється відсутністю в мові повних синонімів та антонімів. Погоджуючись із цим твердженням, Р.Мін'яр-Белоручев вказує, що використовувати цей прийом найбільш доцільно при роботі над текстом, коли необхідно пояснити значення незнайомого слова у контексті (Мін'яр-Белоручев Р., 1991). Використання синонімів та антонімів вимагає також наявності певного обсягу знань у суб'єктів навчання, зокрема знання одного з компонентів синонімічної та антонімічної пар. Семантизація з використанням прийому визначення слова на підставі контекстуальної здогадки (розуміння загального змісту речення, знання фактів) відображає синтагматичні зв'язки слова і спирається на вказівну силу контексту (у складі словосполучення, речення, групи речень, або тексту). Цей спосіб полягає у демонстрації нової лексеми у такому контексті (контекстах), які дозволяють учням самостійно здогадатись про її значення. Основною вимогою використання цього прийому семантизації є знання певної кількості іноземної лексики. Під час такої семантизації відбувається формування вміння здогадуватись про значення незнайомих слів. Це вміння є життєво необхідним, оскільки будь-яка людина, що володіє мовою, постійно використовує ним під час отримання інформації, оскільки усіх слів мови знати неможливо (Миролюбов А., 1991, 97). Використання контексту також дозволяє уникати перекладу рідною мовою і допомагає встановленню асоціативного зв'язку між словами.

Встановлення значення слова на підставі його внутрішньої форми відбувається тому, що словотвірний аналіз допомагає співвіднести дериват з простим словом або іншим дериватом одного гнізда шляхом виділення спільного кореня та афіксів. На думку багатьох методистів, розкрити значення слова, використовуючи аналіз його складу, можна лише за умови встановлення значення кореня слова та основних значень суфіксів і префіксів, що входять до його складу. Особливе значення, на їх думку, слід надавати проведенню у процесі словотвірного аналізу іншомовного слова зіставлення з рідною мовою. Однією з важливих умов реалізації цього прийому семантизації є наявність продуктивного, живого словоутворення. У зв'язку із цим О. Миролюбов вказує на те, що насправді існує небагато слів, що мають "прозору" словотвірну форму, яка дозволяє при її розкладанні за словотвірними компонентами правильно встановити значення слова (Миролюбов А., 1991).

Переклад слова (словосполучення або звороту) відповідним еквівалентом рідної мови є одним із найбільш ефективних та економних прийомів семантизації. Важливо також враховувати, що безпосередню асоціацію слова іноземної мови з поняттям не слід вважати найкоротшим шляхом засвоєння слова. Для уникнення можливих помилок, у зв'язку з використанням цього прийому семантизації, переклад необхідно супроводжувати більш повною інформацією про обсяги значення іншомовного слова.

Визначаючи переклад-тлумачення як коротке роз'яснення (з використанням іноземної або рідної мови) поняття, що позначається іншомовним словом, більшість методистів згодні у тому, що цей прийом доцільно використовувати при неспівпадінні понять, які виражаються словами двох мов, або за відсутності даного поняття в одній із них. Методичний зміст перекладу-тлумачення пов'язаний із використанням його для розкриття значення тих понять, які відсутні в рідній мові.

Охарактеризовані прийоми семантизації зазвичай ніколи не використовуються окремо. У методиці прийнято застосовувати комбінації прийомів, що дозволяє повною мірою розкрити всі аспекти значення слова. Врахування особливостей змістової структури кожної лексичної одиниці забезпечує найбільш правильний вибір відповідного прийому семантизації. Науково обґрунтовані прийоми семантизації співвідносяться методистами із типологічними різновидами лексичних значень слів. З урахуванням специфіки навчання лексики іноземної мови прийнято виділяти такі типи лексичних значень слів:

- слова, в значенні яких переважає "загальнолюдський" понятійний компонент, що мають чітко виражені внутрішньомовні характеристики – парадигматичні та синтагматичні (семантизація з використанням контексту);

- слова з логічно оформленим понятійним компонентом значення, до складу якого увійшли елементи наукового знання (основний прийом семантизації – розгорнута дефініція);
- слова з превалюванням понятійного компонента значення, що співвідносяться із широкими і абстрактними поняттями та мають чітко виражені парадигматичні та синтагматичні характеристики (семантизація за допомогою визначення-дефініції);
- слова з перевагою “загальнолюдського” понятійного компонента, що виражають категоріальні змісти, з яскраво вираженими парадигматичними та синтагматичними характеристиками (семантизація за допомогою контексту);
- слова, в значенні яких переважає “загальнолюдський” понятійний компонент, що слабо протиставлені у парадигматичному відношенні, з нечітко вираженими синтагматичними характеристиками (семантизація за допомогою перекладу-глу́мачення);
- слова з яскраво вираженим денотативним аспектом значення, з переважанням конкретно-предметної віднесеності і відсутністю прагматичних та фонових характеристик (найбільш економні прийоми семантизації – використання зорової наочності і переклад);
- слова з яскраво вираженим денотативним аспектом значення, превалюванням конкретно-предметної віднесеності та з прагматичними і фоновими характеристиками (прийом семантизації – підбір синонімів та антонімів, а також використання зорової наочності);
- слова з яскраво вираженим денотативним аспектом значення та фоновими ознаками (семантизація з використанням контексту);
- слова з яскраво вираженими прагматичними характеристиками, експресивно-стилістичними, які співвідносяться з родовим поняттям або нейтральним синонімом (семантизація здійснюється шляхом добору нейтрального синоніма);
- слова з яскраво вираженою внутрішньою формою (встановлення значення слова на підставі внутрішньої форми);
- слова-імена власні (семантизація здійснюється за допомогою розкриття парадигматичних відношень імені власного).

Необхідно вказати, що під час навчання до правил використання прийомів семантизації вносяться корективи, пов’язані з необхідністю враховувати особливості об’єкта вивчення, етапу, кількості матеріалу, який необхідно засвоїти. Вказуючи на критерії виділення інтерферентних порушень, а також на шляхи їх подолання, ми виходили із загального їх характеру, спільного для ситуації вивчення різних мов. Дослідження особливостей вивчення польської мови як іноземної має внести відповідні корективи до загальнометодичних підходів. У вітчизняній методиці, що досліджує проблеми організації навчання мов як генетично віддалених, так

і споріднених із українською, особливу увагу приділено вивченню явища інтерференції, а саме проблемі організації подолання інтерферуючого впливу рідної мови у процесі навчання іноземної. Про це свідчать дослідження О. Біляєва, О. Вишневського, Т. Коршун, Г. Мальковського, Б. Маруневич, М. Пентилюк (Біляєв О., 1983, Вишневський О., 1980, Пентилюк М., Коршун Т., 1998, Маруневич Б., 1995).

Питання визначення інтерференції вважається у методиці відносно вирішеним. Більшість науковців, характеризуючи згадане явище, спираються на відомі положення теорії мовних контактів. Наприклад, О. Біляєв, формулюючи визначення інтерференції, зазначає: “Поперемінне користування..., переключення при недостатньому засвоєнні мовних норм з однієї мови на іншу спричиняється природно до взаємного проникнення елементів обох мовних структур. Це явище дістало назву інтерференції” (Біляєв О., 1983, 43). Поділяючи інтерференцію на внутрішньомовну і міжмовну, методисти найчастіше визначають останню в якості основного об’єкту власних досліджень. Це пов’язане з особливостями внутрішньомовної інтерференції. Для міжмовної інтерференції характерною є перебудова моделей внаслідок взаємного впливу обох мов. Проте під час навчання іноземної мови досвід рідної настільки переважає, що можна говорити про вплив міжмовної інтерференції лише в одному напрямі - від рідної мови до іноземної. Той, хто вивчає іноземну мову, засвоює її через рідну, властивості якої виявляються у іноземній. Звідси й помилки, спричинені міжмовною інтерференцією.

Важливою передумовою побудови ефективної методики уникнення негативного впливу інтерференції є також визначення умов її виникнення. Важливою причиною появи типових помилок є недооцінювання інтерферуючого впливу навичок рідної мови на нестійкі навички володіння іноземною мовою. Важливою у цьому зв’язку є погляди Г. Мальковського на сутність процесів, які стимулюють появу інтерференції: “Під час оволодіння іноземною мовою той, хто навчається, завжди спирається на власний... досвід у рідній мові. Це створює передумови для виникнення інтерференції, що часто призводить до помилок” (Мальковський Г., 1984, 47). Важливою тут є також вказівка на те, що інтерференційні помилки “мають природний характер, оскільки випливають з особливостей кожної мови. Як показує досвід, таких помилок більше, ніж випадкових та індивідуальних, тому вони заслуговують на більш детальне вивчення” (Мальковський Г., 1984, 47).

Дотримуючись такої точки зору, більшість методистів звертаються до проведення компаративного аналізу мов, оскільки саме в цій діагностичній функції виявлення і методичної класифікації відхилень у системних параметрах двох масивів мовної інформації - базової, вихідної (як правило, це рідна мова) і цільової (як правило, це іноземна мова) здобутки

заставного аналізу цих масивів виявляються найбільш перспективними. На думку М. Пентелюк та Т. Коршун, “міжмовне порівняння сприяє глибокому засвоєнню спільного і відмінного у двох мовах. Воно розвиває граматичне мислення учнів, мовну орієнтацію, створює умови для успішного формування мовленнєвих умінь і навичок” (Пентелюк М., Коршун Т., 1998, 12). Конкретним результатом здійснення контрастивного аналізу є встановлення типології інтерференційних помилок. Найпростіше скористатися статистикою: частотні помилки і є типологічними. Можливий інший шлях: фіксація помилок, зроблених сумлінними учнями, студентами за таких екстремальних, особливо важких умов, які є психокатализатором потенційної інтерференції. Обираючи цей шлях, слід також розподіляти новий матеріал за складністю, встановлювати послідовність його викладу, а також розробити раціональну систему вправ. Матеріали здійсненого порівняння у вигляді встановлених зон потенційної та фактичної інтерференції методистами введено до системи цілеспрямованого подолання помилок. Методична система подолання інтерференції, запропонована Б. Маруневич, передбачає “органічне поєднання методичних прийомів зіставлення, аналізу то перекладу для запобігання інтерференції з комплексом вправ для подолання інтерференції” (Маруневич Б., 1995,34). Обґрунтовано ефективність запровадження, двоступеневої структури навчання. Метою першого етапу є осмислення студентами розбіжностей у системах двох мов. На другому етапі робота спрямована на “оволодіння психолінгвістичними операціями вибору, перекодування, конструювання та структурування” (Маруневич Б., 1995, 34).

Приділяючи як і Б. Маруневич значну увагу встановленню місця інтерференції у процесі формування висловлювання, О. Вишневський для її подолання пропонує здійснити “корекцію (“добудову”) структури мислення учнів, оскільки лише в цей спосіб можна досягти певної відповідності між ним і нормами іноземної мови”(Вишневський О., 1980, 28). Зазначається також, що успішна нейтралізація інтерференції з боку рідної мови передбачає багаторазовість повторення мовних актів – сприймання і відтворення. Обираючи триступеневу модель для реалізації власної системи навчання М. Реутов конкретизує зміст її етапів за допомогою трьох типів вправ: інформаційного, операційного та мотиваційного. “Інформаційні вправи допомагають правильно орієнтуватися в мовному матеріалі та реалізовувати його в мовленні... Операційні вправи допомагають створити умови для вживання мовного матеріалу з найменшими ймовірностями актуалізації інтерференції... Мотиваційні вправи – завершальний етап у блоці вправ з формуванням мовленнєвих навичок і вмій” (Реутов М.І., 1985, 27–28).

У сучасній методиці викладання польської мови, як іноземної питання вивчення явища інтерференції, а саме встановлення визначення, формування її типології є актуальними. Про це свідчать роботи польських методистів (Górecki M., Stawska M., 1995, Pełkowska R., 1993, Przechodzka G., 2004, Weselowska D., 1993). Вивченню питання контактування польської та української мов присвячені дослідження мовознавців (Dzięciel E., 2012, Баранівська О., Czermińska M., 2006) Розуміння інтерференції в методиці польської мови в цілому відповідає її визначенням у загальній методиці викладання іноземних мов. Як вважає Г.Пшеходзка, “мовна інтерференція – це усі відхилення від даної мовної системи або норми, яких припускається національний носій, що використовує іноземну мову ” (Przechodzka G., 2004, 47), Д.Веселовська зазначає, що під інтерференцією слід розуміти “явище використання елементів однієї мови під час вивчення іншої ” (Weselowska D., 1993, 63) . М.Гурецький та М.Ставська визначаючи інтерференцію як “численні відхилення від літературної норми в усіх мовних підсистемах ”, вказують однак на те, що причиною появи таких помилок є спільний негативний вплив української мови та “gwary typowej dla kresów wschodnich” на систему польської літературної мови (Górecki M., Stawska M., 1995, 16).

Щодо визначення типів інтерференції польські методисти дотримуються загальноприйнятих підходів (критеріїв, класифікацій). Характеризуючи внутрішньомовну та міжмовну інтерференцію, Д.Веселовська вказує, що небажаний з методичного погляду вплив рідної мови може проявлятися у структурних компонентах мови, яку індивід вивчає (міжмовна інтерференція), або може проявлятися на якомусь одному мовному рівні (міжмовна інтерференція) (Weselowska D., 1993, 64). На думку Г.Пшеходської, особливо зовнішньомовна інтерференція є серйозною перешкодою під час вивчення та використання однієї з мов у двомовною середовищі, що спричинене структурними лінгвістичними розбіжностями (Przechodzka G., 2004, 39), Вона наголошує на важливості врахування зовнішньомовної інтерференції в умовах взаємодії двох близьких мов, стверджуючи, що причиною інтерференції є лише їх загальна подібність (хоча при докладному порівнянні можна виявити значну кількість відмінностей) (Przechodzka G., 2004, 41). Виділяючи види інтерференції за критерієм галузі дії, Г.Пшеходська зазначає, що на будь-яку з підсистем польської мови може впливати російська мова .Вона вказує, що вплив інтерференції найбільш відчутно виявляється в лексиці, морфології, в галузі граматичних категорій, синтаксисі (Przechodzka G., 2004, 40).

Характеризуючи запропоновані сучасною методикою викладання польської мови як іноземної шляхи подолання інтерференції, слід вказати на наявність спільності поглядів щодо важливості використання з цією

метою компаративного аналізу систем рідної та іноземної (польської) мов. Зокрема, на думку М.Гурецького та М.Ставської, без встановлення зон потенційної інтерференції та без здійснення аналізу механізмів виникнення цього явища неможливо ефективно протидіяти цьому явищу під навчання польської мови як іноземної (Górecki M., Stawska M., 1995, 40). Д.Веселовська вказує на важливість врахування викладачем результатів проведеного аналізу, оскільки прогнозування помилок з допомогою контрактивного аналізу дозволить виокремити структури, що найбільш вразливі з погляду інтерференції, а, відповідно, дозволить не виключати їх із процесу навчання (Weselowska D., 1993, 68). Я.Мазур (J. Mazur) своєю чергою пропонує демонструвати студентам у систематизованому вигляді розбіжності між обома мовами, що дозволить уникнути багатьох помилок, спричинених дією інтерференції (Mazur J., 1994, 18). На використання прийомів семантизації слів як шлях подолання інтерферентних труднощів вказує Р.Пенткова, а також А. Дунін-Дудковська. Дослідниці пропонують застосовувати загальноприйняті групи перекладних та неперекладних прийомів встановлення значення слів (Pełkowska R., 1993, 136, Dunin-Dudkowska A., 2011).

У дисертаційних дослідженнях особлива увага приділяється видам та типам інтерференції. Єдиної точки зору щодо виділення окремого аспекту мови у якості пріоритетного об'єкта вивчення інтерференції не існує. Спільною рисою таких досліджень є усвідомлення специфічності інтерференції на кожному мовному рівні (фонетичному, лексичному, граматичному). На думку Я.Бартошевської, в умовах взаємодії польської та російської мов особливо утримуються фонетичні помилки, які зберігаються в мовленні на протязі всього навчання (Бартошевська Я., 1977). Л. Корнілова вважає, що через наближеність російської та польської мов саме у галузі лексики збільшується ризик механічного переносу з польської мови до російської, саме тут найяскравіше проявляється інтерферуєчий вплив рідної мови (Корнілова Л., 1988). Л. Кашкуревич особливо вказує на те, що під час вивчення польської мови її граматичні форми приводяться у систему, що відповідає системі рідної мови, в результаті чого відбувається перерозподіл значень між формами польської мови з урахуванням диференційних ознак рідної мови (Кашкуревич Л., 1976). С.Чохара зазначає, що в умовах близькості російсько-польської двомовності “віднесення мовленнєвої помилки до одного з видів інтерференції (фонетичного, лексичного, морфологічного, синтаксичного) є досить вочевидь необ'єктивним, оскільки будь-яке завершене або незавершене висловлювання має синтаксичне, морфологічне та фонетичне оформлення і, таким чином, порушення однієї зі складових частин цього висловлювання є порушенням цілого” (Чохара С., 1969, 8). Він вважає, що такі помилки у мовленні слід сприймати як

цілісне, синтаксично обумовлене порушення норми. Зазначений підхід є цікавим і заслуговує на увагу, однак ми приєднуємось до точки зору, прихильники якої пропонують досліджувати інтерференцію з урахуванням особливостей її прояву на окремому мовному рівні. Це зумовлено тим, що аспективість вивчення інтерференції означає передусім сконцентрованість уваги на подоланні окремої помилки до того, як вона вступить у взаємодію і утворить зв'язки з іншими порушеннями норми, що мають власну специфіку.

Характеризуючи представлені у дисертаційних дослідженнях, присвячених проблемам викладання польської мови як іноземної, шляхи подолання інтерференції, слід вказати на те, що спільною рисою всіх робіт є виділення компаративного аналізу як основного засобу уникнення негативного переносу. У межах компаративного підходу виділено семантизацію, використання прийомів якої дозволяє ефективно долати інтерферентні труднощі на семантичному рівні.

Б. Анципарович, відбираючи прийоми встановлення значення слів, виходить із необхідності враховувати особливості лексичного матеріалу, який є зоною потенційної інтерференції. Зокрема, ним вказується на важливість адекватної семантизації того чи іншого афікса, від якого залежить семантика кожного компонента паронімічної пари (Анципарович Б., 1983). Б. Анципарович пропонує використовувати такі прийоми семантизації:

- підбір синонімів та антонімів;
- словотвірний аналіз з розкриттям значення морфем, що входять до складу слова;
- тлумачення слів.

Застосування прийому підбору синонімів та антонімів, на думку Б. Анципаровича, є ефективним, якщо брати до уваги важливість демонстрації синонімічних та антонімічних відповідників паронімічних слів. Прийом словотвірного аналізу з розкриттям значення морфем, що входять до складу слова, на його думку, суттєво допомагатиме у встановленні змістозрізнюючих елементів слова (Анципарович Б., 1983). Використання прийому тлумачення слів дозволяє долати інтерферентні помилки, які пов'язані з несформованістю семантичної навички диференціації значень паронімів, відсутністю у студентів необхідної інформації про правила лексичної сполучуваності паронімічних слів.

На думку Л. Кашкуревича, вирішальним фактором, який визначає принципи побудови методики навчання польської мови, зокрема відбір прийомів встановлення значення слів, є гомогенність близькоспоріднених структур контактуючих мов (Кашкуревич Л., 1976). Для відбору ним прийомів семантизації характерним є, по-перше, особлива увага до специфіки здійснення мовленнєвих операцій у режимі іноземної мови,

врахування закономірностей функціонування процесу запам'ятовування в умовах засвоєння іноземної мови.

Для встановлення значення слів Л. Кашкуревич, зокрема, пропонує використовувати:

- демонстрацію предметів, картин, малюнків;
- контекстуальну здогадку, що ґрунтується на розумінні загального змісту речення, знанні фактів.

Застосування прийому демонстрації предметів, картин, малюнків дозволяє задіяти парамову і кінестику, що є дуже важливим для подолання інтерференції. Л. Кашкуревич вказує також і на той важливий факт, що використання засобів наочності при встановленні значення слова дозволяє максимально розвантажити оперативну пам'ять того, хто вивчає мову. Використання прийому контекстуальної здогадки, в основі якого лежить розуміння загального змісту речення, знання фактів, є можливим, на думку Л. Кашкуревича, в результаті перенесення з рідної мови навички встановлення "основной смысловой связи, т.е. умения схватывать общий смысл воспринимаемого текста при отвлечении от всех второстепенных, не существенных для понимания главного деталей" (Кашкуревич Л., 1976, 9). І.Сераковська вказує на те, що поєднання порівняльного аналізу із застосуванням прийомів встановлення значення слів дозволить використати опору на рідну мову в розумних межах і уникнути крайнощів прямого та перекладного методів. Обираючи прийоми встановлення значення слів, вона акцентує увагу на безперекладній семантизації, яка в умовах близькоспорідненої двомовності, як правило, є можливою і найбільш доцільною (Сераковська І., 1984).

Враховуючи специфіку формально-семантичної кореляції слів польської та російської мов, дослідниця пропонує для встановлення значення застосовувати:

- семантизацію з використанням словника;
- ереклад;
- переклад-глу́мачення.
- Використання кожного прийому обмежується конкретним випадком збігу (незбігу) значення формально-корелятивних слів рідної та іноземної мов.

Висновки

Таким чином, у сучасній методичній науці існують два напрями щодо визначення інтерференції, які відрізняються один від одного оціночною характеристикою сутності цього явища. Представники першого напрямку визначають інтерференцію як будь-яке перенесення – позитивне або

негативне . Усвідомлюючи негативні наслідки дії інтерференції під час навчання польської мови, ми визначаємо ми визначаємо це явище як негативний результат перенесення мовних ознак рідної мови до мовлення іноземною, умовою для якого є встановлення помилкових тотожностей на формальному (графічному, фонетичному) та семантичному рівнях. Лексична інтерференція визначається як негативне перенесення з рідної мови до мовлення іноземною мовою формально-корелятивних слів, які частково збігаються і лексичних одиниць, семантика не збігається зовсім. Найбільш дієвим способом подолання інтерференції сучасна методика вважає семантизацію, яка передбачає використання неперекладних та перекладних прийомів .

Список літератури

- Górecki M., Stawska M., 1995, *Błędy językowe charakterystyczne dla młodzieży polskiej ze Wschodu*, [w:] *Metodyka kształcenia Polaków ze Wschodu*, Wrocław, s. 113–120.
- Dunin-Dudkowska A., 2011, *Tłumaczenie dydaktyczne w nauczaniu języka polskiego jako obcego*, [w:] *Kształcenie polonistyczne cudzoziemców*, Łódź.
- Dzięgiel E., 2012, *Archaizmy a interferencje w kontaktach języków blisko spokrewnionych (przykład polsko-ukraiński)*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria XII. Językoznawstwo, Warszawa.
- Mazur J., 1994, *Sprawność kształcenia Polaków ze Wschodu a modele ich edukacji (Na przykładzie UMCS)*, [w:] *Merytoryczne kształcenie Polaków ze Wschodu*, Lublin, s. 314–330.
- Pętkowa R., 1993, *Objaśnianie leksyki w podręcznikach języka polskiego dla cudzoziemców*, [w:] *Nauczanie języka polskiego jako obcego*, Lublin, s. 219–224.
- Przechodzka G., 1994, *Z problematyki interferencji językowej w nauczaniu języka polskiego Polaków ze Wschodu*, [w:] *Merytoryczne kształcenie Polaków ze Wschodu*, Lublin, s. 331–340.
- Przechodzka G., 2004, *Ćwiczenia translacyjne jako jedna z technik wspomagających nauczanie języka polskiego jako obcego*, [w:] A. Seretny, W. Martyniuk, E. Lipińska (red.), *Opisywanie, rozwijanie i testowanie znajomości języka polskiego jako obcego*, Kraków, s. 53–60.
- Weselowska D., 1993, *Interferencja międzyjęzykowa jako źródło błędów*, [w:] *Nauczanie języka polskiego jako obcego*, Lublin.
- Анципарович Б., 1983, *Обучение студентов-поляков употреблению русских слов паронимов*, Москва, с. 3–15.
- Андонова В., 1976, *Система лексической работы на уроках русского языка в пятом классе восьмилетней школы Болгарии: автореф. дис...канд. пед. наук*, Москва.

- Баранівська О., Czermińska M. (red.), 2006, *Polsko-ukraińskie interferencje gramatyczne i leksykalne w nauczaniu języka polskiego jako obcego*, Poznań.
- Бартошевська Я., 1977, *Русское письмо и произношение (сопоставительно с польским) и трудности русского письма для поляков* : автореф. дис...канд. пед. наук, Москва.
- Біляев О., 1983, *Білінгвізм і питання інтерференції в мовленні учнів, "Українська мова і література в школі"*, 1, с. 41–48.
- Бим И., 1988, *Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе*, Москва.
- Вайнрайх У, 1979, *Языковые контакты*, Киев.
- Верещагин Е., 1969, *Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма)*, Москва.
- Вишневецький О., 1980, *Інтенсифікація процесу подолання граматичної інтерференції рідної мови у процесі навчання іноземної*, [в:] Ляховицький М. (ред.) *Методика викладання іноземних мов*, Київ, с. 24–29.
- Войцещук Л., 1993, *Урахування взаємної інтерференції та використання транспозиції у засвоєнні орфоепічних норм російської мови студентами педвузів України*: автореф. дис...канд. пед. наук, Одеса.
- Гдовська Б., 1997, *Лінгвістичні ігри на уроках польської мови, "Початкова школа"*, 2, с. 43–45.
- Дешериева Ю., 1981, *Проблема лингвистической интерференции в современном языкознании*, [в:] *Теоретические проблемы социальной лингвистики*, Москва, 1981, с. 240–256.
- Дикун Т., 1972, *Прогнозирование и устранение интерференции при обучении лексике русского языка в школах Белоруссии*: автореф. дис...канд. пед. наук, Москва.
- Жлуктенко Ю., 1974, *Лингвистические аспекты двуязычия*, Киев.
- Йиндржих Р., 1986, *Интерферирующее влияние чешского языка при изучении русского письма в чешских школах*: автореф. дисс...канд. пед. наук, Ленинград.
- Карлин А., 1965, *Явление интерференции при изучении лексики, "Иностранные языки в школе"*, 4, с. 33–43.
- Кашкуревич Л., 1976, *Явление интерференции при контакте русского и польского языков и способы ее преодоления (в процессе обучения в языковом вузе)*: автореф. дисс...канд. пед. наук, Москва.
- Корнилова Л., 1988, *О месте картотеки ошибок в отборе интерферирующей лексики для занятий со стажерами-поляками*, [в:] Р. Гужва (ред.), *Методические аспекты преподавания русского языка и литературы учителям-стажерам ПНР*, Киев, с. 37–41.

- Красовська Г., Сухомлинов О., 2007, *Interferencja językowa jako jeden z aspektów przejawu pogranicza kultur (na przykładzie Bukowiny)*, [в:] *Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство*, Ніжин, с. 55–59.
- Мальковський Г., 1984, *Запобігання типовим помилкам у вимовлянні англійських слів*, “Іноземні мови”, 10, с. 47–51.
- Маруневич Б., 1995, *Попередження та подолання міжмовної інтерференції в умовах штучного білінгвізму*, “Іноземні мови”, 1, с. 33–35.
- Миньяр-Белоручев Р., 1991, *Механизм билингвизма и проблема родного языка при обучении иностранному*, “Иностранные языки в школе”, 5, с. 14–16.
- Миролубов А., 1991, *Обучение иностранным языкам в двуязычной аудитории*, “Педагогика”, 10, с. 59–63.
- Бородулина М.К., Карлин А.Л., Лурье А.С. (ред.), 1982, *Обучение иностранному языку как специальности*, Москва.
- Пентилюк М., Коршун Т., 1998, *Українська мова в російськомовних школах. Наукові основи викладання*, “Рідна школа”, 2, с. 10–12.
- Равчина Т., 1998, *Теоретичні підходи до обґрунтування сутності виховання в Україні*, [в:] *Освіта й виховання в Польщі й Україні (XIX–XX ст.) Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Ніжин, с. 26–30.
- Реутов М., 1985, *Подолання лексико-граматичної інтерференції з боку першої іноземної мови під час навчання німецької мови як другої спеціальності*, “Методика викладання іноземних мов”, 14, Київ, с. 25–29.
- Сераковска И., 1984, *Прогноз воздействия родного языка на усвоение поляками русской лексики иноязычного происхождения*: автореф. дисс...канд. пед. наук, Москва.
- Слесарева И., 1980, *Проблемы описания и преподавания русской лексики*, Москва.
- Тухтаева З., 1977, *Лексическая интерференция в речи студентов-узбеков и пути ее предупреждения*: автореф. дисс...канд. пед. наук, Москва.
- Чохара С., 1969, *Проблема отбора грамматического материала по русскому языку для изучения в V-VIII классах школ ПНР*: автореф. дисс...канд. пед. наук, Москва.

Problems of Ukrainian-Polish Lexical Interference and Ways of Solving Them in the Course of Teaching Polish Philology Students of Ukrainian Universities

Summary

The article examined the phenomenon of lexical interference Ukrainian and Polish languages, but the ways to overcome it in Polish language for teaching philology students of Ukrainian higher education institutions. Characteristics of lexical interference levels in speaking students, the analysis of quantitative and qualitative indicators have helped to establish that basic errors were related to the impact of lexical interference, characteristically high and medium levels of its manifestation. According to the author's selection of dangerous interferometer lexical units to teach the students should be made subject to the rules of frequency , the principles of thematic and semantic rules.

Keywords: teaching Polish language instruction, lexical interference, semantisation, comparative analysis.

<http://dx.doi.org/10.16926/j.2015.11.10>

Maria LESZ-DUK

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Neologizmy w twórczości Stanisława Lema

Streszczenie

Zadaniem tego artykułu jest analiza semantyczna i słotwórcza wybranych neologizmów utworzonych przez Stanisława Lema w trzech jego powieściach: *Bajki robotów*, *Cyberiada* i *Kongres futurologiczny*. Pisarz tworzy głównie neologizmy złożone i prefiksalne, mniej jest neologizmów sufiksalnych. Główną funkcją tych neologizmów jest ukazanie rzeczywistości futurologicznej i dążenie do ekonomii środków językowych.

Słowa kluczowe: słotwórstwo, neologizmy prefiksalne, neologizmy sufiksalne i złożone.

Według *Słownika terminów literackich* (Sławiński 1989, 311) neologizmy w języku pisarzy są celowo stosowanymi rozwiązaniami stylistycznymi, służącymi funkcji ekspresywnej. Nie są zasadniczo formacjami językowo produktywnymi, to znaczy mają charakter jednorazowy.

Motywy tworzenia neologizmów stylu artystycznego, zdaniem Stanisława Kani i Jana Tokarskiego (1985, 135), wynikają z potrzeby wyrażania osobistych przeżyć i doznań autora oraz z potrzeby oddziaływania na uczucia i intelekt czytelników. Najdokładniej procesy tworzenia neologizmów przedstawia Stanisław Grabias (1981, 96–129). Omawia szczegółowo rodzaje neologizmów słotwórczych i neosemantyzmów oraz dokonuje ich klasyfikacji. O neologizmach we współczesnej leksyce polskiej pisze także Teresa Smólkowa (2001).

W niniejszym artykule opiszemy sposoby tworzenia neologizmów przez Stanisława Lema. Materiał pochodzi z trzech jego powieści: *Bajki robotów* (Baj), *Cyberiada* (Cyb) i *Kongres futurologiczny* (Kong).

Stanisław Lem według opracowania *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny* (1984, t. 1, 556–557) jest niewątpliwie najwybitniejszym przedstawicielem polskiej fantastyki naukowej. Interesował się poznaniem naukowym i możliwościami nauki. Poprzez ogromną pomysłowość w tworzeniu i nazywa-

niu nowych światów, zjawisk, praw fizycznych i biologicznych wskazywał na podstawowy problem, jakim jest człowiek wobec własnych możliwości poznawczych. Zdaniem Macieja Płazy (2006, 44–47) pisarz wprowadza także motywy z kręgu moralności, mechanizmów społecznych, zagadnień humanistycznych związanych z człowieczeństwem w opozycji do nieuczłowieczonej materii. Jego utwory zawierają refleksje o związkach cywilizacji technologicznej z ewolucją człowieka jako gatunku biologicznego, o granicach ludzkiej wiedzy i poznania, o zagrożeniach etycznych i kulturowych związanych z rozwojem nauki.

Według Jerzego Jarzębskiego (2003, 70–76) Stanisław Lem uznawany jest za pisarza – futurologa, jednak wykorzystuje w swoich powieściach elementy aktualnej wiedzy o świecie. Fascynował się nauką, techniką oraz cybernetyką, a także astronomią i nowoczesną medycyną. Wybiegał w swojej twórczości daleko naprzód poprzez tworzenie nowych światów, opisywanie życia na innych planetach i powszechną robotyzację.

Dlatego powoływane przez niego wyrazy pełnią szczególną rolę, mają charakter leksemów zaskakujących czytelnika, są oparte na terminologii naukowej i technicznej. Neologizmy Lema są tworzone głównie w tym celu, aby ukazać rzeczywistość zdominowaną przez roboty, maszyny i różnego rodzaju środki chemiczne.

W utworze artystycznym forma i funkcja neologizmów są uzależnione od charakteru i koncepcji utworu. Stają się jednym ze sposobów wyrażania określonych idei i fascynacji twórcy (Skubalanka 1984, 227).

1. Neologizmy złożone

Przejawem tendencji S. Lema do ekonomizacji wypowiedzi są liczne neologizmy będące wyrazami złożonymi. Leksemy takie posiadają najczęściej parafrazy słowotwórcze znacznie bardziej rozbudowane niż podstawowe złożenia.

W pierwszej kolejności zostaną omówione *composita*, posiadające interfiks *-o-*, w których jeden z członów jest czasownikiem, a drugi rzeczownikiem; są to: *bliźniolub* ‘maszyna lubiąca bliźnich’, *iskrochlton* ‘przedmiot, który chłonie iskry’, *mękolub* ‘istota lubiąca męczyć kogoś’, *torturofil* ‘istota lubiąca męczyć kogoś’, *promieniomiot* ‘broń miotająca promieniami’, *gwiazdołowca* ‘człowiek łowiący gwiazdy’, *miedziolub* ‘istota lubiąca miedź’, *miłościomierz* ‘przyrząd do mierzenia miłości’, *dzieciomiot* ‘przyrząd do wystrzeliwania dzieci’, *mordodzierżca* ‘tyran’, *rzeczowidztwo* ‘widzenie rzeczy realnych’, *światoczyństwo* ‘stwarzanie świata’. Można tu wymienić następujące przykłady:

Więc z Dobrodziejaszków, łagodytów, zacników i *bliźniolubów* powstaje to samo (Cyb 420); konstrukcjonista sławny, który inaczej, jak w dwu *iskrochltonach* [...] nie chadzał (Baj 24); Ofiarowałeś temu okrutnikowi, [...] temu *torturofilowi*, czyli *mękolubowi* (Cyb 289); słońce białe *promieniomiotami* bombardowali i drażnili (Baj 43); Byli wśród nich

i elektrycerze znamienici, [...] *gwiazdołowcy* (Baj 24); wybuchła wojna między Kuprowcami Legarskimi z rodzaju *miedziolubów* a cesarstwem legarskim (Cyb 322); Zresztą *miłościomierz*, przyłożony do czoła nieprzytomnego, pokazał zaraz sto i siedem kresek (Cyb 239); Trurl strzelał bowiem niemowlętami, jego *dzieciomioty* osypały cesarstwo niezliczonymi miliardami kwilących pędraków (Cyb 241) Trurl [...] życziwców *mordodzierzcamy* uczynił (Cyb 407); *Rzeczowidztwo* to prawo i możliwość dysponowania ocykanami w celu ustalania, jak się mają rzeczy naprawdę (Kong 116); tę niemoc w Niego zwrócimy zaraz oskarżając, żeśmy ofiary dyskryminacji w *światoczyństwie!* (Cyb 579).

Interfiks *-i-* (*-y-*) spotyka się w następujących złożeniach: *dreńczyblacha* ‘przedmiot, robot drenczący blachę’, *zerwiśruba* ‘człowiek zrywający śruby’, *wierciflak* ‘przedmiot, co wierci flaki’. Przykłady:

Dorwać mi tam tego *dreńczyblachę* (Cyb 317); A to mnie pohańbił ten łotr, ten *zerwiśruba*, mój przyjaciel tak zwany! (Cyb 404); powstaje to samo, co z *wierciflaków* (Cyb 420).

W rozpatrywanych tekstach występują wyrazy złożone o obu członach rzeczownikowych. Posiadają interfiks *-o-* lub są tego interfiksu pozbawione, np.: *małporobot* ‘robot o postaci małpy’, *rtęciogłów* ‘robot składający się z rtęciowych głów’, *synomatrixa* ‘matryca syna’, *astrozłodziej* ‘złodziej gwiazd’, *felicjometr* ‘przyrząd do pomiaru szczęścia’, *zooartysta* ‘artysta w świecie zwierząt’, *komputernoga* ‘noga komputera – imię psa’. Przykłady:

narodziły się z nich Multistaty i Omnistaty, a z tych ostatnich powstał *Małporobot* (Cyb 321); Drugi *Rtęciogłów* był olbrzymem dynamicznym (Baj 44); Potem szybko wykonali już *synomatrixę* (Cyb 70); Byli wśród nich i elektrycerze znamienici, [...] *astrozłodzieje* i wydrwigrosze-oszuści (Baj 24); A to jest zapewne *felicjometr*, wyskalowany w jednostkach słodczy egzystencjalnej (Cyb 399); Zadanie jakie stoi przed *zooartystami*, jest harmonijne wkomponowanie nowych zwierząt we właściwie dobrany krajobraz (Kong 86); Ich pies wabi się *Komputernoga* (Kong 83).

W twórczości S. Lema pojawiają się złożenia pisane z myślnikiem. Mają charakter żartobliwych rymowanek i zawierają wyrazy będące neologizmami, np.: *czopki* – *eutopki*, *drucik* – *trucik*, *istota* – *innota*, *jenerał* – *minerał*, *kolojda* – *niedojda*, *korozja* – *sklerozja*, *maszyna* – *straszyna*, *piwnice* – *śmietnice*. Można tu wymienić następujące przykłady:

Zresztą można tam dostać specyfiki wszystkich wyznań [...] ormuzdał, arymanol, *czopki* – *eutopki* (Kong 74); wszędzie warzono jazdy, ostrzono topory, gotowano *druciki* – *truciki* (Cyb 119); zdecydowanie łaknął *istoty* – *innoty* rodzaju żeńskiego (Cyb 566); Był tu Albybut Biały, *Jenerał* – *Minerał*, którego rozłożystą pierś rzędy orderowych sopli przecinały (Baj 10); Powstało błoto rzadkie, czyli *kolojdy* – *niedojdy* (Cyb 396); opowieści takie nazywał krótko korozyjnymi, mając na myśli ową *korozję* – *sklerozję*, która trapi wszystkie starcze umysły (Cyb 272); małą *maszynę* – *straszynę* znajdzie, przeleknie toto – i będzie spokoj (Cyb 261); wszędzie, gdzie wzrok obrócić, same *piwnice* – *śmietnice* (Cyb 278).

W prozie Lema występują composita przymiotnikowe z interfiksem *-o-*, np.: *mysłodajny* ‘taki, który rozdaje myśli’, *szczęściopędny* ‘taki, który napędza szczęście’, *gwiezdnochmury* ‘składający się z gwiazd i chmur’, *słońcowłosy*

‘mający włosy o blasku słońca’, *wielośmiertelny* ‘taki, który żyje wiele razy’.
Przykłady:

wyhodowaliśmy więc ze zwykłych bydłał *mysłodajne* liczydła (Cyb 488); zaopatrzył się w ośrodek *szczęściopędny* każdego Angestremka (Cyb 414); Ależ ciamajda z ciebie, mój ty *gwiezdnochmury*, *słońcowłosy* (Baj 59); Można by zbudować takiego zwierza, który będzie *wielośmiertelny* (Cyb 201).

2. Neologizmy prefiksalne

Warto zwrócić uwagę na neologizmy rzeczownikowe posiadające przedrostek zapożyczony, typu: *elektro-*, *cyber-*, *auto-*, *astro-*, *mikro-*. Nawiązują do osiągnięć współczesnej nauki. Dużą frekwencją wykazują wyrazy z przedrostkiem *elektro-*. Są to: *elektrolud* ‘robot potężny’, *elektropazur* ‘pazur maszyny elektrycznej’, *elektrosmok* ‘smok elektryczny’, *elektropoeta* ‘poeta będący robotem elektrycznym’, *elektroprzyjaciel* ‘przyjaciel będący robotem elektrycznym’, *elektrosmoła* ‘smoła z maszyny elektrycznej’, *elektroskok* ‘skok elektryczny’, *elektrowcielenie* ‘zrodzenie nowego plemienia’, *elektroopilstwo* ‘stan upojenia szczęściem przez maszyny elektryczne, uszczęśliwiarki’, *elektroludek* ‘mała istota elektryczna’. Można tu wymienić następujące przykłady:

Wielki Arcydynamik i Wielki Abstraktor pospółu nakreślili plany *elektroluda*, który wyruszy na potwora (Baj 44); maszyna [...] hucząc zaczęła przemieniać się w *elektrosmoka*; już jej płomienne *elektropazury* wystawały z boków (Baj 68); Przez dwa tygodnie wprowadzał Trurl do swego przyszłego *elektropoety* programy ogólne (Cyb 181); mój zacny Atomku, masz przed sobą garść *elektroprzyjaciół* (Baj 83); maszyna [...] zmieniła się w ogromną lśniącą bryłę czarnej jak węgiel *elektrosmoły* (Baj 68); maszyna otrzymała rozkaz, iż nie *elektroskok*, lecz *elektrosmok* ma być przez nią wykonany (Baj 64); Wówczas praojciec nasz stworzył algorytm *elektrowcielenia* i w wielkim trudzie spłodził nasze plemię (Cyb 128); widzieliśmy leżących bez pamięci od *elektroopilstwa* kompletnie zapieszczonych Cymbałów (Cyb 327); Na początek zmontował tysiąc *elektroludków* pod mikroskopem (Cyb 408).

Liczne są w twórczości Lema neologizmy z prefiksem *cyber-*, typu: *cybergaj* ‘gaj cybernetyczny’, *cybergąszcz* ‘gąszcz cybernetyczny’, *cybergrabia* ‘tytuł robota’, *cyberkanalia* ‘kanalia cybernetyczna, łotr’, *cyberrak* ‘rak cybernetyczny’, *cyberosa* ‘osa cybernetyczna’, *cybermucha* ‘mucha cybernetyczna’, *cyberszafa* ‘szafa grająca cybernetyczna’, *cybergęśle* ‘gęśle cybernetyczne’, *cyberwaśnie* ‘kłótnie między robotami’, *cyberwróg* ‘wróg cybernetyczny’. Przykłady:

Szumiały na planecie *cybergąszcze cybergajów* (Baj 62); mistrze *Cybergrabowie* zjeżdżali się, aby umiejętności swych próbować (Baj 24); Patrzcie go, wziął sobie cyfrowego najmitę, a sam hula po borach, *cyberkanalia!* (Cyb 425); A więc produkowano w jego królestwie *cyberraki* i *cyberosy* brzęczące, a nawet *cybermuchy* (Baj 62); śpiewały *cyberszafy* i *cybergęśle* (Baj 62); Inni znów mieszkańcy [...] wdawali się w *cyberwaśnie* (Cyb 327); Poddani szemrali, gdy już zbyt wiele *cyberwrogów* niszczyło ich osady (Baj 63).

Mniej popularny jest formant *auto-*, pojawiający się w następujących wyrazach: *automaltretacja* ‘znęcanie się nad sobą’, *automatnia* ‘niewolnica’, *autopalac* ‘pałac zautomatyzowany’, *Automaciej*, *Automateusz* ‘imiona robotów’. Przykłady:

Kostki obu nóg bolały jak wszyscy diabli i chyba dzięki tej *automaltretacji* zdołałem sobie wyobrazić nawet szturchańca (Kong 21); Szczęsny siedział we własnym pałacu, który mu *automatnia* zrobiła (tak oni swe niewolnice zwał) (Cyb 325); Inni znów mieszkańcy *autopalaców* wdawali się w cyberwaśnie (Cyb 327); przybywali z krain najdalszych, jak dwaj *Automacieje*, nadążnicy w stu bitwach wypróbowani (Baj 24); Nazywam się *Automateusz* (Baj 83).

Formant przedrostkowy *astro-*, nawiązujący do gwiazd, spotykamy w następujących neologizmach: *astrotechnik* ‘technik obsługujący gwiazdy’, *astrozłodziej* ‘gwiazdny złodziej’, *astrożeglarz* ‘gwiazdny żeglarz’. Przykłady:

wzewawszy najmędrzych *astrotechników*, kazał otoczyć całą planetę systemem wirów magnetycznych (Baj 42); Byli wśród nich [...] wydrwigrosze-oszuści, *astrozłodzieje* (Baj 24); Sprowadzono zaraz [...] *astrożeglarzy*, a ci orzekli, iż mają przed sobą wrak obcego okrętu gwiazdnego (Baj 54).

Formant *mikro-*, oznaczający małość desygnatów, obecny jest w wyrazach: *mikrozderzenie* ‘zderzenie z mikroskopijnymi pyłkami’, *mikrogenizacja* ‘zmniejszanie liczby genów’, *mikromatryca* ‘mała matryca’. Przykłady:

Mieliśmy około czterystu *mikrozderzeń* na minutę (Kong 143); Było to sprytnie pomyślane, gdyż eliminowało przymusową *mikrogenizację* (Cyb 506); cóż więc prostszego, jak wyrzyc na *mikromatrycy* królewicza (Cyb 70).

Rzadko w neologizmach utworzonych przez Lema występują prefiksy rodzime, typu: *bez-*, *wszech-*, *przed-*, *pod-*, *przy-*, np.: *bezrobot* ‘robot bez zajęcia’, *bezstwór* ‘stwór, którego nikt nie widział’, *bezwybór* ‘brak wyboru’, *bezprądzie* ‘brak energii elektrycznej’, *wszechtwórczość* ‘powszechna twórczość’, *przedraj*, *podraj*, *przyraj* ‘rzeczowniki te oznaczają kolejne etapy przejścia do rajy’. Przykłady:

wiele też przyszło *bezrobotów*, co innego nie mając zajęcia, wojaczką pragnęły się paruć (Baj 28); na głębokości niepojętej z dawien dawna stwór pewien siedzi, czy może *bezstwór* (Cyb 269); I jak wybierać, kiedy otchłaniami rajów otoczona, istota rozumna w takim *bezwyborze* tępieje (Cyb 326); A w taki sposób pożogę, mogiłę, ogólne *bezprądzie* zostawi (Cyb 322); kiedy będę go pytał, wszystkie sekrety *wszechtwórczości* mi wyjawia (Baj 58); z niego dostałem się do *Przedraju*, potem do *Podraju*, skąd do *Przyraju* i wreszcie otwierały się wrota Prawieraju (Cyb 315).

3. Neologizmy sufiksalne

Oprócz formantów prefiksalnych Lem tworzy neologizmy za pomocą formantów sufiksalnych. Dużą frekwencję wykazuje formant *-acz* tworzący nazwy wykonawców czynności oraz nazwy narzędzi.

Do osobowych nazw zaliczymy: *ścieracz* ‘ktoś, kto ściera prochy’, *rozdzielacz* ‘ktoś, kto rozdziela’, *zakazywacz* ‘ktoś, kto zakazuje czegoś’, *zatykacz* ‘ktoś, kto zatyka’. Przykłady:

nikt już nie mieszkał w stolicy: oprócz rzecz jasna [...] przybocznych *ścieraczy* prochów (Cyb 117); postulowali nowe rodzaje zawodów [...] *zakazywacza*, *rozdzielacza* i *zatykacza* (Kong 25).

Do nazw narzędzi należą: *przechadzac* ‘automat odpowiedzialny za przechadzanie się’, *uściskacz* ‘urządzenie do uścisków’, *wymigacz* ‘robot uchylający się od pracy’. Przykłady:

Na planecie owej [...] nikt tam nie przechadzał się ani posilał [...] lecz go *przechadzac* przechadzał, posiłkówka posilała (Cyb 325); flirtiary [...] zatumaniały *uściskaczami*, omroczyły go i oplotły (Cyb 327); stąd się właśnie wzięły *wymigacze* i uchylce (Kong 77).

W twórczości S. Lema pojawiają się nazwy narzędzi tworzone za pomocą formantów *-ica* i rozszerzonych *-nica*, *-ownica*, *-usznica*. Przykłady: *dobrusznica* ‘maszyna wywołująca dobro’, *złośliwnica* ‘przyrząd do złośliwego niszczenia’, *drewnica* ‘maszyna dręcząca inne roboty’, *flirtownica* ‘urządzenie do flirtowania’, *iskrownica* ‘broń miotająca iskry’, *przyspiesznica* ‘przyrząd przyspieszający tworzenie czegoś’, *trywialnica* ‘urządzenie ułatwiające odkochanie się’, *rozbawnica* ‘automat ułatwiający bawienie się’. Przykłady:

byli to kongresowi zwolennicy ustawy, zakazującej pod karą dożywocia uszkodzania *dobrusznic* demorałkami, rodzajem *złośliwnic* (Cyb 505); chcieli oni po prostu usunąć maszyny za pomocą maszyn, a mianowicie pożerałek, *drewnic* (Cyb 326); Miała też wspinała konstrukcja wszystkie urządzenia wspomagające, jak szybkobieżna *flirtownica* (Cyb 238); Długo się elektryczny ów sposobił na wojnę, przypasowując sobie coraz to wrażliwsze *iskrownice* (Baj 28); podłączył do systemu umyślną *przyspiesznicę*, żeby pod nadzorem Trurli wszystko szło błyskawicznie (Cyb 422); Z kolei zastosował Trurl inny zespół, na który złożyły się deliryzator i *trywialnica* (Cyb 240); Lecz go [...] *rozbawnica* bawiła (Cyb 325).

Rzadziej spotykane są u Lema nazwy narzędzi z formantami: *-dło*, *-idło*, np.: *badło* ‘przyrząd służący do bania się’, *gasidło* ‘urządzenie do gaszenia ciepła gwiazd’, *męczydło* ‘maszyna męcząca inne roboty’. Przykłady:

Ale także mówimy: myć – mydło, bać – *badło* (Kong 68); na wszelki wypadek wziął do ręki *gasidło* Supernowych [...] by się od zbytnej spieki na Drodze Mlecznej uchronić (Baj 29); chciał on po prostu usunąć maszyny za pomocą [...] *męczydła* (Cyb 326).

Lem tworzy też nazwy narzędzi za pomocą formantów: *-arka*, *-alka*, np.: *gawędziarka* ‘maszyna lubiąca gawędzić’, *łechtarka* ‘urządzenie do łechtania’, *uszcześliwiarka* ‘maszyna uszcześliwiająca’, *pożerałka* ‘maszyna pożerająca inne roboty’, *rozwiązałka* ‘maszyna rozwiązująca problemy’. Przykłady:

budowaliśmy maszyny – *gawędziarki* i takie, co nadawały się do polowania (Cyb 390); dzień i noc pracują i wylatują z nich trony złote i *łechtarki* łańcuszkowe (Cyb 326); odganiając chmury uprzykrzonych *uszcześliwiarek*, widzieliśmy leżących bez pamięci (Cyb

327); on chciał po prostu usunąć maszyny za pomocą innych maszyn, a mianowicie *pożerałek* (Cyb 326); Zbudowałem niechcący Spychacz Problemu, a nie jego *Rozwiązalkę* (Cyb 422).

Wyjątkowy jest formant *-ajka*, występujący w wyrazie *napominajka* ‘urządzenie do przypominania’, np.:

Nadto już w powijaki wszywano im specjalne *napominajki*, umacniające w poszanowaniu bliźnich (Cyb 504).

Pisarz tworzy nowe nazwy miejsc za pomocą formantów: *-nia* oraz rozszerzonych *-alnia*, *-arnia*, *-ownia*. Są to: *miłownia* ‘miejsce dla osób kochających się’, *zmartwychwstania* ‘miejsce, w którym odmraża się ludzi ze stanu hibernacji’, *dopiększarnia* ‘miejsce, w którym upiększa się ludzi’, *sięgarnia* ‘miejsce, w którym można kupić książki w postaci pigułek do łykania’, *teosięgarnia* ‘księgarnia teologiczna’, *przebytownia* ‘miejsce, w którym można przebywać’.
Przykłady:

onego nadwątlą i tak osłabia, aż tron osieroci. Zbudował mu więc *miłownię* (Cyb 328); Przeszedłem powtórnie na świat w rewitarium pod Nowym Jorkiem. Inaczej *zmartwychwstania* (Kong 62); można rzetelnie zmieniać wzrost, budowę, kształty ciała w zakładach kalotechnicznych – *dopiększarniach* (Kong 76); dowiedziałem się, jak wejść w posiadanie encyklopedii [...] Kupiłem ją w naukowej *sięgarni*. Książek się teraz nie czyta, książki się je (Kong 73); A więc *teosięgarnia* na szóstej ulicy to chyba będzie księżnica teologiczna? (Kong 74); tu i ówdzie wystawały dość schludnie zadaszone *przebytownie* (Cyb 575).

Formant *-owisko*, tworzący nazwy miejsc, jest wykładnikiem takich neologizmów, jak: *śmieciowisko* ‘miejsce na śmieci’, *śmierciowisko* ‘cmentarz’, *wbiegowisko* ‘miejsce, do którego się wbiega’. Przykłady:

Ściągało tu właśnie niezliczone krocie odpadów i prochów ze sfer centralnych Galaktyki. Toteż sąsiadujące z nim plemiona i ludy zwały ów obszar *śmieciowiskiem* (Cyb 272); na południe biegną drogi, *śmierciowiskami* poprzegradzane (Cyb 269); Wkroczyli do Krętlina od namyślnej, wydęli go, powstało *wbiegowisko* (Cyb 575).

Formant *-nica* posłużył Lemowi do utworzenia neologizmu *zgonnica* ‘cmentarz’, np.:

Podczas dalszego zwiedzania miasta trafiłem dziś całkiem przypadkiem na cmentarz. Nazywa się teraz *zgonnica* (Kong 75).

W powieściach S. Lema spotkać można nazwy czynności z przyrostkami *-anie*, *-acja*, np.: *rozelfianie się* ‘mnożenie elfów’, *ekranowanie* ‘montowanie ekranów’, *chemintrygowanie* ‘intrygowanie za pomocą chemii’, *milwersacja* ‘malwersacja’, *reanimalizacja* ‘przywracanie zwierząt do życia drogą syntezy’, *krasnalizacja* ‘tworzenie krasnali’. Przykłady:

Z ogólnej formuły nieprawdopodobieństwa wyliczyli obaj teoretycy współczynniki [...] *rozelfiania się* (Cyb 219); Można mieszkanie wprawdzie zabezpieczyć *ekranowaniem*, ale jest to dość kosztowne (Kong 70); A poza tym obawiam się *chemintrygowania* w to-

ku obrad (Kong 119); Opinia publiczna daremnie zapytuje od miesięcy, kto jest kompetentny w ściganiu i wykrywaniu *milwersacji*: komputery czy superputery? (Kong 73); dyskusja o potrzebie *reanimalizacji* przyrody. Żadnych dzikich zwierząt nie ma, lecz można je wszak biologicznie syntetyzować (Kong 86); wyliczyli obaj teoretycy współczynniki [...] *krasnalizacji* (Cyb 219).

Nazwy nosicieli cech tworzone są przez Lema za pomocą formantów: *-ec* i rozszerzonych *-owiec*, *-eniec*. Są to nazwy ludzi, robotów i zwierząt. Należą tutaj: *porywajec* ‘osoba porywająca’, *życzliwiec* ‘osoba życzliwa dla innych’, *niecierpliwiec* ‘człowiek niecierpliwy’, *doskonalec* ‘człowiek doskonały’, *odmrożeniec* ‘istota odmrożona ze stanu hibernacji’, *bliźniowiec* ‘robot bliźniaczo podobny do innego’, *tożsamowiec* ‘robot tożsamy z innym’, *uchylec* ‘robot uchylający się od pracy’, *człekowiec* ‘robot podobny do człowieka’, *wielogłowiec* ‘smok o wielu głowach’, *zerowiec* ‘smok zerowy, urojony’, *nieznaniec* ‘stwór nieznany’. Przykłady:

zajmowali się tym tak zwani *porywajcy* (Cyb 503); nie rozumiał bowiem wcale, gdzie popełnił błąd, który *życzliwców* mordodzierzcami uczynił (Cyb 407); Co prawda sekta *Niecierpliwców* domagała się tegoż Raju właśnie natychmiast (Cyb 415); Konstruktor [...] zaprowadził swych *doskonalców* do laboratorium (Cyb 404); Tak i *odmrożenca* [...] przysposabia się na raty do nieznanego mu świata (Kong 62); Więc my go wskrzesiliśmy! Innego podobniaka, *bliźniowca*, ale nie *tożsamościowca* (Cyb 324); Był to zresztą *uchylec* – z defektem fabrycznym [...] egzemplarze takie uchylają się od pracy (Kong 77); *człkowce* (androidy), ich obyczaje, ich twórczość samorodna są znane (Kong 78); Smok może mieć tylko jedną głowę [...] dlatego *wielogłowcy*, jak je nazywają uczeni, wyginęły (Cyb 230); Smoki urojone i zerowe, przez fachowców zwane [...] *zerowcami* (Cyb 218); stwór pewien siedzi czy może bezstwór, *nieznańcem* zwany (Cyb 269).

Formant *-ak* posłużył Lemowi do utworzenia nazw robotów i smoków. Należą tu: *cudzak* ‘cudzy robot’, *podobniak* ‘robot podobny do innego’, *mojak* ‘komputer kąpielowy’, *urojak* ‘smok urojony’. Przykłady:

Cudzak to cudzy robot. Usiłował się dziś włamać do mego mieszkania (Kong 77); Więc my go wskrzesiliśmy! Innego *podobniaka* (Cyb 324); *mojak* to tylko kaputer (kąpielowy komputer) (Kong 77); Smoki urojone i zerowe, przez fachowców zwane *urojakami* (Cyb 218).

Nazwy wykonawców czynności tworzone są przez pisarza za pomocą formantów: *-ciel*, *-ista*, *-arz*. Są to: *odkurzyciel* ‘ktoś, kto odkurza’, *dmącciel* ‘trębacz’, *będzieista* ‘futurolog’, *porwanista* ‘osoba porywająca’, *dętysta* ‘trębacz’, *lękarz* ‘ktoś, kto bada lęki’. Można tu wymienić następujące przykłady:

nikt już nie mieszkał w stolicy, oprócz rzecz jasna, *odkurzycieli* królewskich (Cyb 117); spluwaczki w srebrze kute dla *dętystów*, to jest *dmąccieli* trąb (Cyb 462); gdyby nie solidna kuracha, nie mógłbym już być *będzieistą*! (Kong 96); *Porwaniści*, porywający samych siebie, dali się przynajmniej łatwo określić psychiatrycznie (Cyb 503); *Lękarze* badający zbiorowe lęki, ochrzczili tę nową jednostkę (Cyb 503).

Formanty zapożyczone: *-ator*, *-yzator* obecne są w nazwach narzędzi, np.: *łagodyzator* ‘urządzenie łagodzące coś’, *wyrwator* ‘maszyna likwidująca inne roboty’, *miniaturyzator* ‘maszyna zmniejszająca wielkie urządzenia’. Przykłady:

pałka [...] mając w swej strukturze *lagodyzator* pięknie nim uderzył! (Cyb 504); usunąć maszyny za pomocą innych maszyn, a mianowicie *wyrwatorów* (Cyb 326); jestem *miniaturyzatorem*, to znaczy urządzenia wielkie i ciężkie zmieniam na małe i przenośne (Baj 83).

Formant obcy *-yzer* tworzy neologizm *narkotyzer* ‘osoba pomagająca coś zapomnieć’, np.:

Pan chce mnie przekonać do swej funkcji eschatologicznego *narkozytera* (Cyb 128).

Nazwy ekspresywne są w twórczości Lema stosunkowo rzadkie. Wymienić tu należy deminutiwa *cyfranek*, *cyfranuś*, *cyfraniątko* jako nazwy maszyn cyfrowych oraz *prokureterek* ‘mikrokomputer śledczy’. Wywołują emocje politowania i lekceważenia. Przykłady:

podług humoru oraz postępów nauczania nazwał go raz *Cyfrankiem*, *Cyfranusiem* i *Cyfraniątkiem* (Cyb 444); znajduje się pod trwałą kontrolą *prokureterka* (mikrokomputera jurydycznego), który ma wszyty w odzież (Kong 69).

Spotyka się także augmentatiwa i ekspresywa, typu: *maszyniszczce*, *maszynisko* ‘ogromne maszyny’, *bradło* ‘kasa w banku’, *pracuch* ‘ten, który dużo pracuje’, *grotecha* ‘groteska’, *kuracha* ‘kuracja’. Neologizmom tym towarzyszą emocje negatywne. Przykłady:

zbudowała *maszynisko*, które zbudowało *maszyniszczce*, że się co bliższe gwiazdy musiały cofnąć (Cyb 262); kasa (teraz *bradło*) wypłaci żadaną sumę (Kong 71); tylko prymitywne robot może być *pracuchem* (Kong 77); Ponadto drażni mnie [...] nowoczesna *grotecha* (Kong 94); gdyby nie solidna *kuracha*, nie mógłbym już być będzieistą! (Kong 96).

Stanisław Lem tworzy także neologizmy czasownikowe, które jednak są w porównaniu z formacjami rzeczownikowymi rzadkie. Przykładami są: *pocalkować* ‘pokonać przez analizę matematyczną, całki’, *umandrolić* ‘stać się poddanym króla Mandryliona’, *wyśnidać* ‘wyśnić sobie coś’, *zalodować się* ‘zamarnąć w stanie hibernacji’, *popalać*, *podpalać*, *przepalać* ‘chwilowo posiadać pałac’, *innieć* ‘zmieniać się’, *żywać* ‘żyć kilkakrotnie’, *ewić się* ‘stawać się Ewą’, *mariolizować się* ‘stawać się Mariolą’, *zludmiliać się* ‘stawać się Ludmiłą’, *nahelenić się* ‘stawać się Heleną’. Przykłady:

Matrycy Perforat, który dnia nie spędził, aby kogoś nie *pocalkować* (Baj 25); Przyprawił ich on bowiem o potworycję, wypiękniał ich, *umandrolił* (Cyb 320); *Wyśnidałem* dziś [...] prof. Taranogę, bo mi za nim tęskno (Kong 69); Zamarzam, lodowacieję, *zalodowuję się* (Kong 62); *Popalać*, *podpalać*, *przepalać* – chwilowo mieć (nie: wynająć) pałac (Kong 67); Cewinna wychyłała się stamtąd naburmuszona i zaczęła *innieć*. Co chwila się przeistaczała (Cyb 575); Język zmienił się najbardziej. *Żywać* od żyć, jak bywać od być, bo można żyć wielokrotnie (Kong 68); Cewinna [...] co chwila się przeistaczała i *ewi się*, *mariolizuje*, *zludmila* (Cyb 575); Podług pewnej bliskiej względniczki *naheleniła się*, ale stała się raczej Helendą niż Heleną (Cyb 575).

Warto wspomnieć o licznych nazwach różnych środków chemicznych i farmaceutyków, które pozwalają po zażyciu wywołać pożądany stan. Do podstaw słowotwórczych zapożyczonych z języków łacińskiego oraz greckiego dodawa-

ne są rozmaite formanty. Dużą frekwencją cieszy się formant *-ina* (*-yna*). Przykłady: *kongresyna* ‘środek kongresowy’ (Kong 114); *altruizyna* ‘preparat skłaniający do altruizmu’ (Cyb 391); *amokalina* ‘środek wywołujący amok’ (Kong 19); *poemazyna* ‘środek pomagający w pisaniu poematów’ (Kong 82); *strategina* ‘środek, który umożliwi ustalić strategię bitwy’ (Kong 112); *sympatyna* ‘specyfik wywołujący sympatię’ (Kong 87).

Warto też wymienić formanty: *-al* i rozszerzony *-onal*, np.: *rewoltal* ‘środek wywołujący rewoltę’ (Kong 109); *sonetal* ‘specyfik umożliwiający pisanie sonetów’ (Kong 82); *opozycjonal* ‘środek wywołujący opozycję wobec czegoś’ (Kong 102).

Spotykany jest formant *-an*, np.: *altruizan* ‘środek wywołujący gotowość do poświęceń’ (Kong 19); *empatian* ‘środek wyzwalający uczucie empatii’ (Kong 19); *optymistan* ‘preparat wywołujący optymizm’ (Kong 104).

Występują formanty: *-asol*, *-dol*, *-don*, *-on*, *-um*, np.: *euforasol* ‘środek wywołujący euforię’ (Kong 19); *furyasol* ‘środek wywołujący złość’ (Kong 19); *hedonidol* ‘środek wywołujący radość’ (Kong 19); *frustrandol* ‘środek powodujący frustrację’ (Kong 19); *taktydon* ‘preparat ułatwiający taktykę bitwy’ (Kong 100); *maskon* ‘środek fałszujący rzeczywistość’ (Kong 100); *agressium* ‘środek wywołujący agresję’ (Kong 19).

Wszystkie omówione tutaj neologizmy zostały utworzone przez Lema w tym celu, aby urealnić rzeczywistość futurologiczną, rzeczywistość zdominowaną przez skomplikowane maszyny oraz roboty zastępujące ludzi w wielu dziedzinach, różnego rodzaju środki chemiczne i farmakologiczne ułatwiające życie na innych planetach.

Wyjątkową oryginalność i pomysłowość wykazuje Stanisław Lem w nazewnictwie ludzi, mieszkańców innych układów słonecznych. W większości są to wyrazy, których etymologia jest nieznana, tylko niekiedy możemy domyślać się, skąd pisarz zaczerpnął pomysł do utworzenia nazwy.

Wymienić tu należy następujące przykłady: *Murdas* (Cyb 117); *Trurl* (Cyb 407); *Hazelton* (Kong 25), *Youhas* (Kong 25); *Marlin* (Cyb 575); *Poponcjusz* (Cyb 575); *Angstremek* (Cyb 414); *Mandrylion* (Cyb 330); *Okrucyusz* (Cyb 193); *Protezy* (Baj 25); *Alcybut* (Baj 10); *Taranoga* (Kong 69); *Klapaucyusz* (Cyb 272); *Cewinna* (Cyb 575); *Pigmelianie* (Baj 43); *Galareci* (Baj 25); *Kuprowce Legarskie* (Cyb 322).

Wnioski

1. Stanisław Lem w swojej twórczości powołuje do życia liczne neologizmy słowotwórcze. Są wśród nich neologizmy będące złożeniami oraz neologizmy tworzone za pomocą formantów prefiksalnych i sufiksalnych. Znaczną przewagę mają formacje rzeczownikowe nad czasownikowymi.

2. W obrębie neologizmów prefiksalnych spotyka się głównie te, które posiadają przedrostek zapożyczony, typu: *elektro-*, *cyber-*, *auto-*, *astro-*, *mikro-*.
3. Funkcją tych niezwykle oryginalnych neologizmów jest ukazanie rzeczywistości futurologicznej, w której wszechobecne są skomplikowane roboty, komputery, maszyny oraz różnego rodzaju środki chemiczne i farmakologiczne umożliwiające życie w przestrzeni kosmicznej.

Bibliografia

- Domaciuk-Czarny I., 2003, *Nazwy własne w prozie Stanisława Lema*, Lublin.
- Grabias S., 1981, *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*, Lublin.
- Jarzębski J., 2003, *Wszechświat Lema*, Kraków.
- Kania S., Tokarski J., 1985, *Zarys leksykologii i leksykografii*, Warszawa.
- Lem S., 2002, *Bajki robotów*, Warszawa.
- Lem S., 1991, *Cyberiada*, Warszawa.
- Lem S., 1983, *Kongres futurologiczny*, Warszawa.
- Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, 1984, Warszawa.
- Płaza M., 2006, *O poznaniu w twórczości Stanisława Lema*, Wrocław.
- Skubalanka T., 1984, *Historyczna stylistyka języka polskiego. Przekroje*, Wrocław.
- Sławiński J. (red.), 1989, *Słownik terminów literackich*, Wrocław.
- Smółkowa T., 2001, *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej*, Kraków.
- Szpakowska M., 1996, *Dyskusje ze Stanisławem Lemem*, Warszawa.

Neologisms in Creation of Stanisław Lem

Summary

The aim of this article is analysis of word formation and semantics neologisms created by Stanisław Lem in three novels: *Bajki robotów*, *Cyberiada* and *Kongres futurologiczny*. Writer creates most prefix neologisms and compound, less suffix neologisms. The main functions of these neologisms are: presentation futuristic reality and tendency for economy in language.

Keywords: word formation, prefix neologisms, suffix neologisms, compound neologisms.

<http://dx.doi.org/10.16926/j.2015.11.11>

Urszula WÓJCIK

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

O sposobach badania nazw własnych (przeszłość, terażniejszość, przyszłość)

Streszczenie

W niniejszym artykule podjęto próbę przedstawienia historii badań onomastycznych w Polsce od XIX wieku, z uwzględnieniem słowiańskiego kontekstu pierwszych prac. Zarysowano również najbliższe perspektywy badawcze onomastyki. Nazwy własne od początku były wspólnym przedmiotem badawczym kilku dyscyplin naukowych – historii, językoznawstwa, etnografii. Onomastyka jako samodzielna subdyscyplina (w obrębie językoznawstwa) funkcjonuje w Polsce od czasów powojennych. Przypisany jej pograniczny charakter w obrębie językoznawstwa zachęca jednakże do badań o charakterze interdyscyplinarnym. Specyfika wewnętrznego podziału nazw na kategorie determinuje wybór pokrewnej i odpowiedniej dziedziny naukowej.

Słowa kluczowe: onomastyka, subdyscypliny onomastyczne, interdyscyplinarność badań onomastycznych.

1

Nazwy własne w perspektywie historycznej od początku stanowiły wspólny przedmiot badań kilku dyscyplin naukowych. Zostały one zapoczątkowane w XIX wieku badaniami nad nazwami miejscowymi. Toponimy, należące do wczesnej warstwy nazewnictwa, znalazły się jako pierwsze w kręgu zainteresowań badawczych historyków, zwłaszcza czeskich i polskich. Nazwy były traktowane jako jedno ze źródeł w poznaniu przeszłości. Nazwy osad stały się dowodowym materiałem dla badań nad historią osadnictwa. Rodzaj prowadzonych prac wymusił uporządkowanie zebranego obficie w trakcie badań materiału nazewnictwa. Począwszy od pierwszej połowy XIX wieku, powstawały różne systemy klasyfikacji słowiańskich nazw. Miały one pomóc w wydobywaniu istot-

nych, historycznych cech toponimii Słowiańszczyzny. Pierwszego podziału nazw dokonał czeski historyk František Palacký w 1834 roku. Wyróżnił zasadniczo dwie grupy nazw ze względu na genetyczne pochodzenie podstaw motywujących: nazwy pochodzące od nazw osobowych i nazwy pochodzące od wyrazów pospolitych, trzecią grupę stanowiły toponimy złożone, czwartą niejasne. W drugiej połowie XIX wieku podział ten został zmodyfikowany przez słoweńskiego językoznawcę Franciszka Miklosicha (1927)¹, który w grupie nazw odaplatywnych przeprowadził klasyfikację znaczeniową. Wyróżnił dziesięć pól semantycznych związanych m.in. z wodą, ziemią, barwami, zwierzętami, roślinami, budowlami obronnymi i mieszkalnymi. Badacz ten podjął też pierwszą próbę zestawienia wszystkich rdzeni występujących w słowiańskich imionach złożonych. Analizy i wnioski Miklosicha nie wywołały większego zainteresowania w środowiskach językoznawczych, spotkały się za to z żywym oddźwiękiem w środowisku historycznym. Na gruncie polskim badania historyczne nad materiałem toponomastycznym rozpoczął Tadeusz Wojciechowski (1873). Wyróżnił pięć typów nazw miejscowych wraz z odpowiadającymi im rodzajami najstarszego osadnictwa: 1. a) nazwy wskazujące na właściwości topograficzne terenu, b) nazwy określające wytwory pracy ludzkiej, zdefiniowane później przez Taszyckiego jako kulturalne, c) nazwy etniczne, 2) nazwy patronimiczne, 3) nazwy dzierżawcze, 4) nazwy służebne, 5) nazwy rodowe. Praca Wojciechowskiego na wiele lat ukierunkowała badania historyków nad polskim nazewnictwem. Mimo różnych ocen, nikt nie zakwestionował przydatności prowadzenia dalszych badań onomastycznych z powodu skąpej liczby najstarszych źródeł pisanych. Materiał toponomastyczny był w różnym stopniu wykorzystywany przez historyków, głównie w badaniach nad początkami państwa polskiego².

2

Równoległe z badaniami historyków prowadzone były studia językoznawcze o charakterze filologicznym nad najstarszymi nazwami własnymi, w celu poznania procesów zachodzących w języku staropolskim pomiędzy X a XV wie-

¹ F. Miklosich opublikował dwie prace z klasyfikacją nazw miejscowych: *Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen im Slavischen* (Denkschriften der Philos.-hist. Klasse der Akademie der Wissenschaften XIV, Wien 1865, s. 1–74) oraz *Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen I – II* (ibidem XXI, 1872, s. 75–10 i XXIII, 1874, s. 141–272) przedruk w książce: F. Miklosich, *Die Bildung der slavischen Personen und Ortsnamen*, Heidelberg 1927.

² Począwszy od XIX wieku historycy chętnie sięgali po materiał onomastyczny, traktując go jako egzemplifikację określonych tez badawczych. Należy tu wymienić m.in. następujących historyków: F. Bujak, F. Piekosiński, K. Tymieniecki, K. Buczek, H. Łowmiański, współcześnie – K. Modzelewski, E. Kowalczyk, P. Urbańczyk.

kiem. Ten nurt badań zainicjował Jan Baudouin de Courtenay³. W 1870 roku w Lipsku została opublikowana w języku rosyjskim rozprawa *O języku staropolskim do XIV stulecia*. Autor zgromadził w przytaczanej pracy najstarsze polskie słownictwo, wyekscepowane z opublikowanych polskich źródeł historycznych. Większość zebranego materiału stanowiły nazwy własne: antroponimy i toponimy. W tej nowatorskiej, jak na ówczesne czasy, rozprawie, oprócz badań historycznojęzykowych, dokonał pierwszego podziału staropolskich polskich nazw miejscowych. Hasła słownikowe zawierają formy wyjściowe, zrekonstruowane, będące próbą etymologizacji tych nazw. W części drugiej słownika znalazły się ich staropolskie odczytania. Jan Baudouin de Courtenay wyróżnił wśród zebranych nazw sześć nadrzędnych grup. Do pierwszej grupy zaliczył nazwy pochodzące od imion osobowych, utworzone za pomocą przyrostków **-jb*, **-ov-*, **-in-*, *-bsk-*. Drugą grupę stanowiły nazwy początkowo określające ludzi, wtórnie przeniesione na osady. Wyróżnił w niej sześć podtypów; w przyjętej obecnie terminologii odpowiadałyby im nazwy rodowe, patronimiczne, służebne, etniczne oraz dwa ciekawe podtypy – nazwy zbiorowe typu *Czeladź* i nazwy ludzi będące określeniami nacji (typ *Niemce*). Trzecią nadrzędną grupę stanowiły nazwy pochodzące od hydronimów. W czwartej grupie znalazły się nazwy odapelatywne: topograficzne (*Dąbrowa*, *Buk*), kulturowe (*Lgota*, *Żary*, *Poręba*) i dodatkowo nazwy upamiętniające wydarzenia historyczne, takie jak np. *Pobiedzisko*. Grupę piątą w klasyfikacji Jana Baudouina de Courtenay stanowią toponimy pochodne od przymiotników określających daną miejscowość. Wewnątrz grupy autor wyróżnia dwie podrzędne grupy: pierwotne nazwy zestawione z domyślnym członem rzeczownikowym typu *Biała*, *Głęboka* i właściwe zestawienia *Starzy Biskupicy*. Do szóstej grupy zaliczył złożenia takie, jak: *Zawichost*, *Chwacimiech*. Można powiedzieć, że była to próba pierwszej genetycznej klasyfikacji polskich nazw, ponieważ autor za kryterium podziału przyjął pierwotne znaczenie nazw i ich pochodzenie językowe (Rymut 2003, 242). We wzmiankowanej pracy dokonał również podziału staropolskich nazw osobowych; do najstarszych zaliczył nazwy równe apelatywom, następane kategorie stanowiły patronimika, nazwy derywowane od apelatywów, imiona złożone i pochodne od imion złożonych. Badania o charakterze lingwistycznym (filologicznym) nad onimami na początku XX wieku kontynuowali wybitni polscy językoznawcy: Aleksander Brückner, Jan Łoś, Jan Rozwadowski. Nazwy własne służyły jako ilustracje ogólnych procesów rozwojowych języka polskiego. Analizy historycznojęzykowe onimów z bulli papieskiej Innocentego II z 1136 roku (ok. 410 polskich nazw miejscowych i osobowych) i z bulli z 1245 roku pozwoliły historykom języka ustalić zmiany, jakie zaszły w języku polskim pomiędzy XII a XIII wiekiem (Rzetelska-Feleszko 2006, 188).

³ Obszernie na ten temat pisze m.in. K. Rymut (1989; 2003), podkreślając nowatorstwo prac polskiego językoznawcy w zakresie onomastyki.

3

W pierwszej połowie XX wieku badania nad nazewnictwem ze względu na wspólny przedmiot badań były uznawane za dziedzinę sytuującą się na pograniczu kilku dyscyplin naukowych: historii, językoznawstwa i etnografii. W wypadku tej ostatniej dyscypliny należy przypomnieć nazwiska dwóch badaczy – Jana Bystronia i Karola Moszyńskiego, których można uznać za prekursorów nurtu badań etnolingwistycznych w Polsce. W kręgu zainteresowań badawczych Bystronia znalazła się głównie antroponimia: imiona, nazwiska (które opracował w planie diachronicznym) i nazwy polskich grup plemiennych i lokalnych. Sylwetkę Bystronia jako onomasty przypomniała Ewa Wolnicz-Pawłowska na jednej z konferencji onomastycznych (1996). Wieloraka aktywność naukowa Karola Moszyńskiego jest powszechnie znana, w tym szkicu chciałabym tylko przypomnieć jego wkład w badania onomastyczne. Jeszcze przed wybuchem II wojny światowej w swojej pracy *Kultura ludowa Słowian*, w części drugiej poświęconej kulturze duchowej (1939, 1530–1580) dokonał podziału polskich nazw miejscowych na cztery duże grupy: toponimy związane z krajobrazem (w tym związane z krajobrazem naturalnym, przekształconym w wyniku świadomej działalności człowieka, i nazwy oceniające estetyczne walory krajobrazu), nazwy pochodzące od antroponimów, nazwy dwuznaczne (o różnej motywacji, np. *Wilki*, *Jaworów*) i nazwy ciemne. Klasyfikacja ta, podobnie jak wcześniejsze klasyfikacje czeskich badaczy, była utworzona w oparciu o genetyczne różnicowanie pochodzenia podstaw – od apelatywów lub antroponimów. Podobny punkt widzenia (tzn. genetycznego różnicowania podstaw nazw) reprezentował w swoich pracach Aleksander Brückner (1935).

4

Onomastyka jako w miarę autonomiczny dział językoznawstwa, wyrosły z językoznawstwa porównawczego i filologicznego, funkcjonuje w Polsce od czasów powojennych. Po II wojnie światowej tacy uczeni, jak Witold Taszycki, Mikołaj Rudnicki, Stanisław Rospond poprzez swoje prace stworzyli teoretyczne podstawy samodzielnych badań i nadali tej dyscyplinie akademicki charakter. Już na tym etapie można mówić o dwóch szkołach metodologicznych w obrębie onomastyki, ukształtowanych jeszcze przed wojną. Z jednej strony są to badania o charakterze historyczno-etymologicznym, reprezentowane przez Jana Rozwadowskiego (w opinii Stanisława Urbańczyka – ojca onomastyki polskiej)⁴, Mikołaja Rudnickiego i Witolda Taszyckiego, z drugiej strony ekspandujący w badaniach onomastycznych strukturalizm za sprawą Stanisława Rosponda. Witold

⁴ Por. Urbańczyk 1991.

Taszycki dokonał teoretycznej nadbudowy onomastycznej, dokonując nowej klasyfikacji zarówno antroponimów (1924), jak i toponimów (1946). W dotychczasowych klasyfikacjach nazw miejscowych uwidaczniało się stanowisko jakościowo opozycyjne, którego istotą był podział na nazwy odapelatywne i pochodzące od nazw własnych. Witold Taszycki zerwał z tą tradycją, oparł swój podział na kryterium znaczeniowo-formalnym: znaczenie nazwy jest wiodące, formie przypada rola drugoplanowa. Nawiązując do wcześniejszego znaczeniowego podziału polskiego historyka Tadeusza Wojciechowskiego, wprowadził dodatkowe kategorie semantyczne: nazwy etniczne i kulturalne (w dzisiejszej nomenklaturze kulturowe), i z powodów formalnych – nazwy zdrobniałe. Dodatkowo z pozycji historyka języka podzielił nazwy na dwie główne grupy: 1) nazwy, które początkowo były nazwami ludzi; 2) nazwy, które od początku odnosiły się do miejsc. Pod wpływem tej metodologii badawczej, zorientowanej historycznie, powstało wiele monografii regionalnych, w których dominuje spojrzenie historycznoosadnicze na nazwy miejscowe, pracom tym zawsze towarzyszy rzetelna analiza językoznawcza. Również badania nad staropolską antroponimią zainicjowane w ośrodku krakowskim przez Taszyckiego miały charakter badań historyczno-językowych. Po wojnie przedmiotem wnikliwych badań etymologicznych została najstarsza warstwa nazw geograficznych – hydronimy, głównie określające największe polskie rzeki. W zamyśle badań tkwiło przekonanie, że dokładna analiza starych potamonimów przybliży odpowiedź na temat etnogenezy Słowian⁵. W przeciwstawnym nurcie sytuowały się badania strukturalistyczne, zapoczątkowane już w latach trzydziestych przez Stanisława Rosponda (duże rozprawy poświęcone nazwom miejscowym z sufiksem *-sk-* i z *-jB-* zostały opublikowane dopiero po wojnie). Badania te miały charakter synchroniczny w określonej, jednej płaszczyźnie chronologicznej. Strukturalizm zajął na wiele lat pozycję dominującą w badaniach nad nazwami własnymi. Uwaga badaczy została skierowana na analizę poszczególnych struktur nazewniczych. Zainteresowanie strukturą słowotwórczą nazw własnych doprowadziło do powstania odmiennej, bo strukturalno-gramatycznej, klasyfikacji nazw geograficznych (również osobowych). Propozycja Stanisława Rosponda odegrała ważną rolę na gruncie polskiej, ale również słowiańskiej onomastyki, głównie ze względu na przyjęte i wyraźnie zdefiniowane kryterium prymarności i sekundarności, które odnosiło się do struktury morfologicznej znaków – formy i funkcji afiksów jako wykładników derywacyjnych (1957). Badania historycznoosadnicze zostały zastąpione badaniami stratygraficznymi, wyrosłymi z koncepcji strukturalistycznych, polegającymi na łącznym przedstawieniu geografii i frekwencji poszczególnych kategorii i form słowotwórczych. Metoda stratygraficzna stała się podstawą prac nad atlasem toponimicznym (1974, 1976, 1979). Na

⁵ Krytyczne opracowanie materiału związanego z najstarszą warstwą zachowanego materiału hydronimicznego przynosi praca Z. Babika (2002).

gruncie badań strukturalistycznych zostało wypracowane pojęcie modeli (typów) nazewniczych, które jest wykorzystywane w analizie młodszej warstwy nazewniczej. Myślenie o nazwach własnych tylko w kategoriach strukturalnych wpłynęło programowo na izolacjonizm badawczy i autonomizację tego nurtu onomastyki. Toponimy opisywane jako struktury w systemie nazw miejscowych zostały pozbawione kontekstów historycznych i społecznych. Pozostałością tego dominującego paradygmatu w onomastyce jest tzw. myślenie systemowe: mówimy i piszemy o systemie toponimicznym, systemie antroponimicznym (Rzetelska-Feleszko 2006, 192–193).

5

W wyniku polaryzacji stosowanych metod badawczych (pomiędzy semantyczną interpretacją nazw własnych, zwłaszcza miejscowych, wraz z powiązaniem ich genezy z procesami osadniczymi a analizą strukturalną toponimów) doszło do marginalizacji badań historyczno-etymologicznych, które były odbierane głównie jako badania historycznoosadnicze. W związku z takimi interpretacjami powstał „programowy” artykuł W. Taszyckiego (1968), definiujący miejsce stosunkowo młodej dyscypliny (i niejednorodnej metodologicznie już wtedy) wśród nauk humanistycznych. Onomastyka *an block* została uznana za integralną część językoznawstwa, ze względu na stosowane lingwistyczne metody badawcze materiału onomastycznego pochodzącego od apelatywów. Autor szczególnie podkreślił autonomiczny charakter onomastyki wobec nauk historycznych. Równocześnie wskazał na przydatność wyników badań onomastycznych, rozumianych jednakże jako badania o charakterze językoznawczym, dla humanistyki.

6

Od deklaracji Witolda Taszyckiego minęło pięćdziesiąt lat. Przez ten czas wiele się zmieniło w onomastyce polskiej. Strukturalistyczne badania w znacznej mierze zostały zastąpione nowymi metodami opracowywania materiału onimicznego, absorbowanymi z językoznawstwa ogólnego. Udana próba translacji m.in. metod socjolingwistycznych i kognitywizmu rozbudowały warsztat onomastyczny. Można powiedzieć, że współczesną onomastykę charakteryzuje wieloparadygmatyczność (paradygmat w znaczeniu Thomasa Kuhna to zbiór pojęć i teorii tworzących podstawy danej nauki), w związku z tym teoria onomastyczna w znacznej mierze jest konglomeratem terminów i pojęć, różnie pojmowanych i implantowanych z różnych dyscyplin humanistycznych i społecznych. Z drugiej strony onomastyka jako relatywnie samodzielna subdyscyplina lingwi-

styczna (choć o pogranicznym charakterze) wykształciła własne metody opisu procesów nominacyjnych i analizy systemu nazewniczego. Widoczna jest wyraźna tendencja do tworzenia onomastycznej teorii o charakterze metajęzykowym (zwłaszcza w onomastyce czeskiej i słowackiej), która ma mieć charakter homogeniczny, zamknięty i właściwy tylko dla onomastyki. Również znacznemu rozszerzeniu uległo pole badawcze, w obszar zainteresowań weszły nowe kategorie nazewnicze, którymi nie zajmowała się tradycyjnie pojęta onomastyka (jej przedmiotem badań były tylko nazwy geograficzne, takie jak nazwy miejscowe i terenowe, nazwy górskie, nazwy wodne, nazewnictwo miejskie), i nazwy osobowe. Nawiasem mówiąc, taką definicję odnajdujemy jeszcze w najnowszej *Encyklopedii PWN* z uwagą, że jest to dział językoznawstwa⁶. Mówiąc o nowych kategoriach nazewniczych poddawanych oglądowi w onomastyce, mam na myśli zoonimy (nazwy zwierząt), nazwy własne w literaturze i chrematonimy, które są definiowane jako nazwy obiektów i instytucji związanych z nowoczesną cywilizacją. Nazwami własnymi w literaturze pięknej zajmuje się dział onomastyki nazywany onomastyką literacką lub stylistyczną, sytuujący się na pograniczu językoznawstwa i literaturoznawstwa. Bardzo niejednorodną grupę tworzą chrematonimy, do których zalicza się zarówno nazwy wytworów materialnych (sklepów, pociągów itd.), jak i nazwy wytworów kultury duchowej człowieka (nazwy partii, organizacji, medioonimy); kategoria ta ma charakter otwarty, stale powiększający się o nazwy nowych obiektów. W wypadku tak zróżnicowanego zbioru nazw nie może istnieć jeden uniwersalny wzorzec interpretacyjny dla wszystkich kategorii onimicznych, chociaż, ostatnio została podjęta próba takiej kompleksowej interpretacji, polegająca na opisie w perspektywie genologicznej, ujmującej nazwy własne jako struktury tekstowe – semiotyczne⁷. Wedle tej koncepcji nazwy są rozumiane i tłumaczone jako tekst o strukturze powierzchniowej i głębokiej, jako tekst polifoniczny.

7

Przypisany pograniczny charakter onomastyki w obrębie językoznawstwa zachęca do badań o charakterze interdyscyplinarnym. Specyfika poszczególnych kategorii nazw własnych determinuje wybór pokrewnej dziedziny naukowej. Badania interdyscyplinarne zakładają korzystanie z kilku nauk, w celu szerszego spojrzenia na problem badawczy; w efekcie finalnym ma to przynieść poszerzenie stanu naszej wiedzy. Badania interdyscyplinarne z charakteru (ze względu na

⁶ Por. *Encyklopedia. Encyklopedia Gazety Wyborczej*, Kraków 2002, s. 464.

⁷ Chodzi o pracę *Genologia onimiczna* autorstwa M. Rutkiewicz-Hanczewskiej, w której autorka odczytuje wszystkie nazwy konsekwentnie w perspektywie tekstologicznej. Wcześniej takie próby w odniesieniu do różnych subkategorii onomastycznych były podejmowane m.in. przez A. Cieślukową, K. Skowronek i M. Rutkowskiego.

założony cel) zakładają równorzędność stosowanych metod badawczych. Onomaści niekiedy zawężają objaśnienia nazw tylko do zwięzłych informacji o charakterze językoznawczym. Rozsądne rozszerzenie perspektywy badawczej o nowe elementy metodologiczne przyczynia się do wzbogacenia informacji i w wielu wypadkach umożliwia nową interpretację (postawienie nowych tez badawczych). Spośród subdyscyplin onomastycznych szczególnie predystynowana (głównie ze względu na wcześniejszą historię) do podjęcia wspólnych badań jest toponomastyka. Wynika to przede wszystkim ze specyfiki naszego źródła badawczego, którym jest zbiór nazw własnych. W tym przypadku – toponimów, specyficznych znaków językowych, posiadających określony status lingwistyczny. Zapominamy, że nazwy własne w szerszej perspektywie historycznojęzykowej przynależą do faktów historycznych o źródłowym statusie i w związku z tym mogą stanowić wspólny przedmiot badań – historyka i onomasty. Analiza historycznego materiału źródłowego implikuje wykorzystanie wiedzy i metodologii badawczych kilku dyscyplin humanistycznych⁸. Onomasta, który ma szerszą, nie tylko językoznawczą wizję problematyki badań, nie może swojej pracy sprowadzać tylko do objaśnienia formy nazwy i podziału klasyfikacyjnego toponimów. Powinien w swojej pracy korzystać z pomocy historyka, który zweryfikuje odpowiednio materiał zgodnie ze swoim warszatem naukowym, w wielu wypadkach wskaże również możliwości nowych interpretacji. W perspektywie kończących się prac nad słownikiem historyczno-etymologicznym nazw miejscowości w Polsce zasadne wydaje się pytanie o jak najefektywniejsze opracowanie zebranego zbioru nazw, z widoczną korzyścią dla innych dyscyplin pozajęzykoznawczych⁹. Najlepszym wyjściem są badania, nad tym zamkniętym zbiorem, o charakterze interdyscyplinarnym. Onomaści dysponują odpowiednimi narzędziami analizy genetyczno-semantycznej, które muszą być wzbogacone odpowiednią wiedzą historyczną i teorią, której my nie posiadamy w wystarczającym stopniu do prowadzenia samodzielnych badań. Efekty wspólnych badań na pewno wzbogaciłyby stan naszej wiedzy o historii osadnictwa, geografii historycznej, kulturze naszych przodków. Wymagałoby to w znacznym stopniu od historyków rezygnacji z traktowania onomastyki jako nauki pomocniczej historii (we współczesnej mediewistyce onomastyka ma status nauki pomocniczej, przytaczany materiał nazewniczy najczęściej stanowi egzemplifikację określonych tez badawczych) i uznania jej w tych badaniach za równorzędną dyscyplinę naukową. Wtedy wyjdziemy poza warstwę deklaratywną i zostanie

⁸ O takiej szerszej perspektywie badawczej pisałam m.in. w pracy: *Polskie toponimy związane z organizacją gospodarczą państwa wczesnopiastowskiego. Nazwy miejscowe motywowane antroponimami zbiorowymi*, Kraków 2012.

⁹ W ośrodku krakowskim w IJP PAN od 1996 roku jest wydawany słownik *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, w którym są prezentowane ojkonimy z terenu współczesnej Polski. W tym onomastykonie znalazły się również nazwy osad zaginionych i współcześnie nieistniejących. Obecnie są opracowywane artykuły hasłowe na ostatnie litery alfabetu.

w końcu zrealizowany postulat interdyscyplinarności badań historyczno-onomastycznych.

Bibliografia

- Babik Z., 2002, *Najstarsza warstwa nazewnicza na ziemiach polskich (w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny)*, Kraków.
- Baudouin de Courtenay J., 1976, *Dzieła wybrane*, 2, Warszawa.
- Brückner A., 1935, *O nazwach miejscowych*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU” 64, nr 2.
- Miklosich F., 1927, *Die Bildung der slawvischen Personen und Ortsnamen*, Heidelberg.
- Moszyński K., 1939, *Kultura ludowa Słowian*, 2, z. 1: *Kultura duchowa*, Kraków.
- Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, 1–7, red. K. Rymut, 8–9, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, Kraków 1996 i nn.
- Rzetelska-Feleszko E. (red.), 1998, *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, Warszawa – Kraków.
- Rospond S., 1957, *Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych*, Wrocław.
- Rospond S., 1969a, *Słowiańskie nazwy z sufiksem -jB-*, Wrocław.
- Rospond S., 1969b, *Słowiańskie nazwy z sufiksem -sk-*, Wrocław.
- Rospond S., 1974, 1976, *Stratygrafia słowiańskich nazw miejscowych (Próbny atlas toponomastyczny)*, t. 1: *Formacje na -itjo-*, t. 2: *Formacje na -bsk-. Formacja na -bn-*, Wrocław.
- Rospond S., 1979, *Stratygrafia słowiańskich nazw miejscowych na -jB-*, „Onomastica Slavogermanica” 12, 7–62 + mapy.
- Rutkiewicz-Hanczewska M., 2013, *Genologia onimiczna. Nazwy własne w płaszczyźnie motywacyjno-komunikacyjnej*, Poznań.
- Rymut K., 1989, *Znaczenie prac Jana Baudouina de Courtenay dla onomastyki polskiej*, [w:] J. Rieger, M. Szymczak, S. Urbańczyk (red.) *Jan Nieciśław Baudouin de Courtenay a lingwistyka światowa. Materiały z konferencji międzynarodowej, Warszawa 4–7 IX 1979*, Wrocław, s. 501–505; przedruk w: Rymut K., 2003, *Szkice onomastyczne*, Kraków, s. 240–244.
- Taszycki W., 1924, *Polskie nazwy osobowe*, Kraków, przedruk w: Taszycki W., 1968, *Rozprawy i studia polonistyczne*, 4, Wrocław – Kraków, s. 21–40.
- Taszycki W., 1946, *Słowiańskie nazwy miejscowe (Ustalenie podziału)*, „Prace Komisji Językowej PAU” nr 29, Kraków, przedruk w: Taszycki W., 1958, *Rozprawy i studia polonistyczne*, 1, Wrocław – Kraków, s. 228–268.

- Taszycki W., 1963, *Stosunek onomastyki do innych nauk humanistycznych*, „Onomastica” 8, 1–18, przedruk w: Taszycki W., 1968, *Rozprawy i studia polonistyczne*, 4, Wrocław – Kraków, s. 7–20.
- Urbańczyk S., 1991, *Jan Michał Rozwadowski*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 32, Wrocław – Kraków.
- Wojciechowski T., 1873, *Chrobacka. Rozbiór starożytności słowiańskich*, Kraków.
- Wolnicz-Pawłowska E., 1996, *Jan Stanisław Bystroń jako onomasta*, [w:] *Antroponimia słowiańska: materiały z IX Ogólnopolskiej Konferencji Onomastycznej, Warszawa 6–8 IX 1994*, Warszawa.
- Wójcik U., 2013, *Polskie toponimy związane z organizacją gospodarczą państwa wczesnopiastowskiego. Nazwy miejscowe motywowane antroponimami zbiorowymi*, Kraków.

The Evolution of Onomastic Research (Past, Present and Future)

Summary

The paper is concerned with a study of onomastics. The author describes the history of onomastic research since the early 19th century. Names were the first to inspire the interest of historians dealing with the issue of old settlements. Linguists' research was of an onomastic character and was used to illustrate the development of language. W. Taszycki was the first to make a breakthrough in the study of names, treating them as a legacy of past history and at the same time as a goldmine for philological studies. He made a complete classification of names based on their semiotics features.

From the mid-20th century onomastics has come to gain relative autonomy as a sub-discipline of linguistics. Recent years, however, have witnessed emphasis on its interdisciplinary nature.

Keywords: onomastics, history of onomastic research, onomastic sub-disciplines, interdisciplinary of onomastics.

JUWENILIA NAUKOWE

Marzena FORMA

Stylizacja potoczna w powieści kryminalnej Ewy Ostrowskiej *Bez wybaczenia* (zagadnienia leksykalne)

Streszczenie

Przedmiotem zainteresowania w niniejszym artykule jest stylizacja językowa na płaszczyźnie leksykalnej w polskiej kryminalnej *Bez wybaczenia* Ewy Ostrowskiej (2009). Analiza wybranego tekstu pozwala wyróżnić w warstwie stylistyczno-leksykalnej liczne wykładniki potoczności. Stylizacja językowa w powieści *Bez wybaczenia* wiąże się z nagromadzeniem leksemów oraz związków frazeologicznych właściwych stylowi potocznemu.

Zabiegi związane ze stylizacją językową wynikają po części z cech gatunkowych powieści kryminalnej, przeznaczonej do odbioru masowego. Popularny charakter tej prozy znalazł odbicie na płaszczyźnie językowej omawianego utworu.

Autorka opisuje w swojej powieści codzienne problemy, doświadczenia ludzkie, używając do tego celu potocznych środków językowych, takich jak: zgrubienia, zdrobnienia, związki frazeologiczne, przymiotniki i porównania.

Słowa kluczowe: stylizacja językowa, styl potoczny, powieść kryminalna, związek frazeologiczny.

Przedmiotem zainteresowania w niniejszym artykule jest stylizacja językowa na płaszczyźnie leksykalnej w polskiej powieści kryminalnej *Bez wybaczenia*¹ Ewy Ostrowskiej (2009)². Analizie poddano warstwę słownikowo-frazeolo-

¹ Akcja tej powieści dzieje się w Fabianowie. Synowie miejscowych notabli, ze skłonnościami psychopatycznymi, dla zabawy znęcają się nad nastolatką i zabijają ją. Śledztwo prowadzi Damian Halecki, niedoświadczony podkomisarz, naczelnik wydziału powiatowej komendy. W śledztwie pomaga mu doktor Rawicka – ambitna patolog, policyjny fotograf oraz matka nastolatków.

² Ewa Ostrowska (1938–2012) jest autorką nieznaną współczesnym badaczom, choć jej utwory nadal cieszą się niesłabnącym zainteresowaniem ze strony czytelników. Dorobek artystyczny pisarki liczy ponad pięćdziesiąt publikacji książkowych, wśród których odnaleźć można utwory

giczną wybranego utworu³ pod kątem jej wartości stylizacyjnej. Wyekscerpowane przykłady (reprezentatywne ze względu na frekwencję) zestawiono ze słownikami języka polskiego i słownikiem rejestrującym zasoby polszczyzny potocznej⁴.

Zabiegi związane ze stylizacją na potoczność wynikają w dużej mierze z cech gatunkowych powieści kryminalnej⁵ przeznaczonej do odbioru masowego⁶. Popularny charakter tej prozy, osadzonej we współczesnych realiach, znalazł odbicie na płaszczyźnie językowej omawianego utworu. Mnogość wydarzeń oraz zróżnicowanie bohaterów – ze względu na wiek, wykształcenie oraz płeć, determinują obecność w warstwie słownikowo-frazeologicznej utworu elementów pochodzących z różnych rejestrów: języka policjantów, subkodu lekarzy, gwary przestępczej, języka militarnego i młodzieżowego, w tym także liczne zabiegi językowe związane ze stylizacją potoczną.

Przed wszystkim jednak należy zaznaczyć, że takie pojęcia, jak stylizacja czy styl potoczny, są różnie rozumiane na gruncie lingwistyki. Pomimo bogatej literatury przedmiotowej zjawisko stylizacji językowej definiowane jest na kilka sposobów (Dubisz 1996; Wojtak 1991). Ogólnie za stylizację uznaje się celowy

dla dzieci i młodzieży, opowiadania, reportaże, artykuły prasowe oraz kryminały. Pierwszy jej thriller: *Ścigany przez samego siebie*, wydany pod pseudonimem Brunon Zbyszewski, ukazał się już w 1972 roku (wznowiony w 2007 roku pod tytułem *Sidla strachu*, z prawdziwym imieniem i nazwiskiem autorki); kolejne utwory z tego gatunku to: *Gra ze śmiercią w tle* (pod pseudonimem Nancy Lane, 2007) oraz *Bez wybaczenia* (2009); (Czachowska, Szalagan 1999, 203–204).

³ Podstawę materiałową stanowi tekst *Bez wybaczenia* opublikowany w 2009 roku w Krakowie, przez Wydawnictwo Skrzat.

⁴ Znaczenia leksemów podawane są za *Słownikiem języka polskiego PWN*, sjp.pwn.pl [stan z 25.10.2015]; znaczenia podawane za innymi źródłami: *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski (SJPD), *Podręczny słownik języka polskiego*, oprac. E. Sobol (PSJP), *Nowy słownik języka polskiego*, red. E. Sobol (NSJP), *Słownik polszczyzny potocznej*, red. J. Anusiewicz, J. Skawiński (SPP), będą sygnalizowane skrótem tytułu. Liczba oznacza numer strony w słowniku.

⁵ Według *Słownika gatunków literackich* kryminał to „jedna z głównych odmian gatunkowych powieści zaliczanych do kultury masowej, a w jej obrębie do literatury popularnej i rozrywkowej, występująca w dwóch podstawowych wariantach: powieści detektywistycznej oraz powieści kryminalno-sensacyjnej, której cechą reprezentatywną jest dobrze skonstruowana akcja osadzona w realiach dookólnego świata, zmierzająca w sposób dynamiczny i wartki do finału, w którym to prywatny detektyw lub pracownik policji odsłania tajemnicę popełnionego przestępstwa (najczęściej morderstwa), doprowadzając do aresztowania lub zlikwidowania zbrodniarza” (Bernacki, Pawlus 1999, 592). Natomiast *Słownik literatury popularnej* odnotowuje zgodnie z porządkiem historycznoliterackim cztery nurty powieści kryminalnej: odmianę sensacyjno-awanturniczą, detektywistyczną, czarny kryminał amerykański oraz odmianę milicyjną (Żabski 1997, 319–324).

⁶ Powieści kryminalne stały się współcześnie nieodłącznym elementem kultury masowej. Sytuuje się je najczęściej na obrzeżach literatury popularnej. W krajach, w których obowiązywał wzorzec socrealistyczny (a więc i w Polsce), powieści kryminalne traktowane były jako wyspecjalizowana odmiana literatury rozrywkowej i nierzadko zaliczano je do tzw. literatury brukowej. Niski prestiż powieści kryminalnej wynika po części z jej funkcji – głównie rozrywkowej (Forma 2016).

zabieg wprowadzający do wypowiedzi środki językowe charakterystyczne dla określonych środowisk, epok, stylów (Kurkowska, Skorupka 1964, 318), lub świadome kształtowanie wypowiedzi na podobieństwo określonego wzorca stylistycznego, którym może być zespół własności wybranej odmiany języka. Dodatkowo stylizacji literackiej przeciwstawia się stylizację językową, którą Aleksander Wilkoń definiuje jako zamierzone ukształtowanie tekstu na podobieństwo „każdej określonej, systemowej (gwar) lub niesystemowej («stylistycznej») odmiany języka pod warunkiem, że w obrębie danej wypowiedzi tworzy ona wyraźnie «obcy», wyodrębniający się swoją przynależnością do innego systemu epoki, innego kontekstu społecznego, kulturowego, subkod językowy” (Wilkoń 1976, 21). Zdaniem Marii Wojtak (1994, 136) za utwór stylizowany uznać można „tekst literacki odwołujący się w sposób jawny (czytelny dla odbiorcy) do wzorów zachowań językowych funkcjonujących poza literaturą”. Natomiast A. Wilkoń, zabierając głos w sprawie stylizacji językowej, wnosil o rozgraniczenie dwóch zjawisk, jakimi są stylizacja i stylizowanie, zjawiska te pełnią bowiem różne funkcje: „Stylizować językowo tekst to nie tylko wprowadzać do niego elementy językowe, które normalnie występują w innym kontekście językowym, to przede wszystkim podszycać się pod określony wzorzec językowy, z którego te elementy zostały przyjęte. Stylizacja językowa odnosi się do jakiejś istniejącej poza tekstem rzeczywistości językowej. Może tę rzeczywistość naśladować, podrabiać, parodiować, słowem jest wyraźnie ukierunkowanym zabiegiem stylistyczno-językowym, który służy mimetycznej ewokacji «cudzego», «obcego» stylu czy języka” (Wilkoń 1984, 13). Warto zwrócić uwagę na klasyfikację Stanisława Dubisza, który wyodrębnił kilka typów stylizacyjnych, m.in. stylizację gwarową, a w jej obrębie interesującą mnie odmianę, jaką jest argotyżacja (Dubisz 1986, 36). Wskazuje on także na takie funkcje stylizacji, jak: prezentatywna, ekspresywna, impresywna, estetyczna, fabularna, kompozycyjna (Dubisz 1977, 294–295), które wcześniej w sposób opisowy scharakteryzowała Stefania Skwarczyńska (1970, 14).

W niniejszym szkicu przyjmuję takie ujęcie potoczności, zgodnie z którym jest to „odmiana użytkowa języka mówionego nieograniczonego terytorialnie. Za jego pomocą przekazywane są treści o charakterze niewyspecjalizowanym. Tak rozumiany język potoczny pojawia się jako środek porozumienia w nieoficjalnych kontaktach osób o jednakowym statusie społecznym. Właściwy jest mu swobodny, familijny ton wypowiedzi. Język potoczny w mniejszym stopniu poddaje się działaniu norm obowiązujących w polszczyźnie kulturalnej. Pojawiają się w nim zatem leksyka emocjonalnie nacechowana, często wręcz dosadna, zapożyczenia z odmian środowiskowych, innowacje i formy wariantywne” (Ignatowicz-Skowrońska 2000, 20). Styl potoczny charakteryzuje się także swoistymi cechami, wśród których wskazać należy m.in. antropocentryzm, nacechowanie ekspresywno-emocjonalne, obecność neologizmów i okazjonalizmów oraz bogactwo synonimów i frazeologizmów. Ponadto, definiując styl potoczny,

eksponuje się takie jego wyznaczniki, jak: mówioną formę realizacji, indywidualny i lokalny oraz nieoficjalny i bezpośredni typ kontaktu językowego, tematykę codzienną, ekspresywność i poczucie humoru, wartościowanie oraz przeważający udział słownictwa dotyczącego człowieka i spraw z nim związanych, które w nowych ujęciach omawia się w kontekście dialogowości, interakcyjności, ikoniczności (Skudrzyk, Warchała 2013). Dlatego też wybór materiału obejmuje słownictwo notowane w słownikach z kwalifikatorami stylistycznym i/lub ekspresywnym oraz związki frazeologiczne (notowane oraz modyfikacje), gdyż frazeologizmy są zawsze nacechowanym, obrazowym odpowiednikiem neutralnych elementów języka.

Słownictwo potoczne powieści kryminalnej Ewy Ostrowskiej *Bez wybaczenia* cechuje antropocentryzm. Tezę tę potwierdza materiał egzemplifikacyjny obejmujący różne części mowy (rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki). W dalszej części pracy wybraną przeze mnie leksykę poddałam klasyfikacji semantycznej, odwołując się do układu kategorii semantycznych w *Słowniku polszczyzny potocznej* (Anusiewicz, Skawiński 1996).

Liczną grupę stanowią **NAZWY I OKREŚLENIA CZŁOWIEKA**, które można dodatkowo podzielić na kilka podgrup:

- **wskazujące płeć:** *baba*⁷ 43, 182, pot. ‘rubasznie albo z niechęcią o kobiecie; żona, narzeczona, kochanka’; *cap* 290, pot. ‘o mężczyźnie, zwłaszcza starym i nieprzyzwoitym wobec kobiet lub głupim’; *dziewucha* 92, pot. ‘rubasznie o dziewczynie, zwłaszcza wiejskiej’; *facet* 31, 104, *facecik* 9, pot. ‘o mężczyźnie’; *gnój* 277, obraźl. ‘o mężczyźnie’; *gość* 104, 117, 235, pot. ‘bliżej nieznanym mężczyzną’; *kobieta* 183, pot. ‘żona’; *kurwa* 10, 293, wulg. ‘przekleństwo; o kobiecie’; *pinda* 104, wulg. ‘pogardliwie o kobiecie, dziewczynie, zwłaszcza źle się prowadzącej’; *sukinsyn* 241, wulg. ‘wyzwisko używane w stosunku do mężczyzn’; *skurwysyn* 123, 174, *skurwiel* 278, wulg. ‘wyzwisko używane w stosunku do mężczyzn’; *stara* 10, 171, pot. ‘matka’;
- **wskazujące wygląd zewnętrzny człowieka:** *cherlak* 306, pot. ‘człowiek wąty, chorowity’; *człeczyna* 272, ‘z politowaniem o człowieku przeciętnym, małym, wątym’; *goguś* 80, lekcew. ‘mężczyzna przesadnie dbający o swój wygląd’; *przebieraniec* 168, pot. ‘o człowieku śmiesznie lub dziwacznie ubranym’; *przystojniak* 259, pot. ‘przystojny mężczyzna’;
- **wskazujące wiek:** *babka* 131, pot. ‘młoda atrakcyjna kobieta’; *bękart* 171, 289, pogard. obraźl. ‘nieślubne dziecko’ (SPP, 18); *chłoptaś* 215, iron. ‘chłopiec’; *dziadyga* 162, pogard. ‘o mężczyźnie, zwłaszcza starym’; *gnojek* 175, obraźl. ‘o młodym, wzbudzającym niechęć człowieku’; *gówniarz* 40, posp. ‘z niechęcią o dziecku lub młodym chłopaku’; *malolata* 81, por. *malolat*, lekcew. ‘kilkunastoletni chłopiec’; *matol* 81, lekcew. ‘kilkunastoletni chłopiec’; *pocziwy starowinka* 136, pot. ‘ze współczuciem o starym człowieku’;

⁷ Cyfry umieszczone bezpośrednio po cytatach oznaczają stronę w tekście utworu.

- stary* 10, pot. 'stary mężczyzna'; *szczeniak* 83, lekcew. 'młody chłopak zachowujący się niepoważnie'; *uczniak* 70, pot. 'uczeń szkolny, zwłaszcza z młodszych klas'; *zasraniec* 335, wulg. 'z niechęcią o mężczyźnie, zwłaszcza młodym, niedojrzałym' (SPP, 27);
- **określenia osób nadużywających alkohol i narkotyki:** *ćpun* 8, 9, pot. 'narkoman'; *pijaczyna* 137, 212, pogardl. 'pijak';
 - **określenia o zabarwieniu emocjonalnym:** *babsko* 102, pot. 'pogardliwie lub z niechęcią o kobiecie'; *bestia* 115, 177, pot. 'z podziwem lub ze złością o człowieku, zwierzęciu'; *biedaczek* 255, por. *biedak* 'człowiek nieszczęśliwy, wzbudzający współczucie; rzadziej: zwierzę wzbudzające litość'; *cham/-ka* 20, 94, posp. 'o człowieku ordynarnym'; *drań* 124, 250, pot. 'o człowieku podłym'; *dupek* 9, wulg. 'o mężczyźnie pogardliwie, lekceważąco, z niechęcią' (SPP, 19); *gnida* 153, 269, obraźl. 'o człowieku podstępny, fałszywym, złośliwym'; *lajdak* 178, 279, pot. 'człowiek godny potępienia, pogardy'; *menda* 124, obraźl. 'o kimś odrażającym moralnie'; *trep* 158, obraźl. 'o ograniczonym, zachowującym się arogancko mężczyźnie';
 - **wskazujące atrakcyjność seksualną lub erotyczny związek z kimś:** *dziwka* 100, 106, 243, obraźl. 'o kobiecie, której postępowanie uważa się za niemoralne lub oburzające'; *lalunia* 9, pot. 'kobieta atrakcyjna seksualnie'; *laska* 292, pot. 'o bardzo zgrabnej, atrakcyjnej dziewczynie'; *kochanek* 153, 'mężczyzna utrzymujący stosunki seksualne z kobietą bez zawarcia związku małżeńskiego'; *kochanka* 169, pot. 'kobieta utrzymująca stosunki seksualne z mężczyzną bez zawarcia związku małżeńskiego'; *panienka* 169, euf. ' prostytutka'; *pedał* 293, obelż. 'homoseksualista'; *pedofil* 136, 'mężczyzna odczuwający popęd do dzieci' (NSJP, 645); *puszczalska* 76, pogard. 'taka, która utrzymuje kontakty seksualne z różnymi mężczyznami'; *sadysta* 136, pot. 'człowiek znajdujący przyjemność (zwłaszcza seksualną) w zadawaniu lub oglądaniu cierpień' (PSJP, 898); *suka* 10, 101, 242; *suczka* 110, wulg. 'kobieta źle prowadząca się'; *tirówka* 151, pogardl. ' prostytutka szukająca klientów wśród kierowców TIR-ów'; *zboczeniec* 124, 159, *zboczek* 75, *zbok* 150, pot. 'człowiek, którego zachowania seksualne odbiegają od normy'; *zdzira* 108, pot. 'rozpustnica';
 - **wskazujące charakter wykonywanej pracy:** *bandyta* 67, pot. 'osobnik dokonywujący napadów; opryszek, rabuś, zbój' (SJPD); *bramkarz* 101, pot. 'osoba pełniąca funkcję porządkowego przy wejściu do jakiegoś lokalu'; *czujka* 38, 'człowiek lub oddział postawiony na straży, wysłany w teren w celu zasięgnięcia wiadomości' (PSJP, 116); *glina* 250, 282, pot. 'policjant'; *goryl* 235, pot. 'członek ochrony osobistej'; *spec* 210, pot. 'człowiek biegły w czymś'; *tajniak* 259, pot. 'tajny funkcjonariusz policji, wywiadu lub innych podobnych służb'; *wtyczka* 120, 127, pot. 'osoba, która została skierowana do jakiejś organizacji, instytucji itp. w celu informowania swojego mocodawcy o jej działalności';

- **określenia cech charakteru:** *bystrzak* 162, pot. ‘człowiek bystry, sprytny’; *cwaniaczek* 124, por. *cwaniak* pot. ‘człowiek przebiegły, chytry; spryciarz, kanciarz’ (NSJP, 102); *cwaniak* 164, 213, pot. ‘człowiek przebiegły, radzący sobie w każdej sytuacji, często czymś kosztem’; *dureń* 106, 126, 139, pot. ‘głupiec’; *idiota/-ka* 10, 103, obraźl. ‘głupiec’; *kretyn* 207, pogardl. ‘człowiek ograniczony, tępy’; *mądrala* 41, 67, pot. ‘o kimś przemądrzałym’; *naciągacz* 125, pot. ‘ten, kto oszukuje’; *osioł* 120, pot. ‘o człowieku głupim lub upartym’; *ponurak* 79, pot. ‘osoba mająca ponure usposobienie, pozbawiona poczucia humoru’; *prowadyr* 238, pogardl. ‘osoba przewodząca w nakłanianiu grupy ludzi do czegoś złego’; *przygłup/głupek* 156, pot. ‘osoba zachowująca się niepoważnie’; *spryciarz* 80, 177, pot. ‘człowiek sprytny, umiejący sobie radzić w życiu’; *szumowina* 137, pot. ‘człowiek zdegenerowany moralnie, żyjący z przestępstwa’; *twardziel* 12, 242, pot. ‘człowiek bezwzględny, zdecydowany na wszystko’; *wazeliniarz* 130, pogardl. ‘osoba, która dla korzyści przesadnie komuś pochlebia i usługuje’; *wlazodup* 145, indyw.; *zwyrodnialec* 88, 98, pot. ‘człowiek zwyrodniały’; *wariat/-ka* 183, 190, 236, pot. ‘osoba chora psychicznie; osoba postępująca nieobliczalnie lub bezsensownie’;
- **wskazujące status majątkowy:** *nuworysz* 53, pogardl. ‘o człowieku, który dzięki wzbogaceniu się lub wykształceniu znalazł się w wyższej warstwie społecznej, ale nie jest przez nowe środowisko akceptowany’; *menel* 146, posp. ‘człowiek z marginesu społecznego’;

Analiza powyższych przykładów potwierdza antropocentryzm potocznych środków stylizacyjnych, przejawiający się głównie w nagromadzeniu różnicowanych nazw osobowych, których podstawą stały się między innymi wiek, cechy wyglądu i charakteru człowieka oraz jego zachowanie.

Kolejną grupę stanowią **CZĘŚCI CIAŁA LUDZKIEGO:** *bebechy* 124, posp. ‘wnętrznosci’; *buziuchna* 259, pot. ‘buzia’; *ciało* 35, pot. ‘zwłoki’; *czaszka* 124, pot. ‘głowa; też: sklepienie głowy od czoła do karku’; *członek* 290, ‘męski narząd płciowy’; *dupa* 163, wulg. ‘część ciała, na której się siada’; *fiut* 290, *fiutek* 74, posp. ‘członek męski’; *flaki* 106, pot. ‘u człowieka: fragment przewodu pokarmowego’; *jaja* 260, wulg. ‘jądro’; *krocze* 105, pot. ‘okolica ciała między odbytem a zewnętrznymi narządami płciowymi’; *lapsko* 104, 278, pot. ‘ręka’; *leb* 155, posp. ‘o głowie ludzkiej’; *trup* 190, pot. ‘zwłoki’; *tyłek* 332, pot. ‘pośladki’; *zwłoki* 33, 134, pot. ‘ciało zmarłego człowieka’; oraz **CZYNNOŚCI FIZYCZNE CZŁOWIEKA:** *belkot* 99, pot. ‘niezrozumiała, niewyraźna mowa; też: nieartykułowane dźwięki’; *chichot* 140, ‘tłumiony śmiech o wysokim tonie’; *gadka* 150, pot. ‘rozmowa, mowa, powiedzenie’ lub ‘plotka, pogłoska’; *rechoł* 106, pot. ‘niski, chrapliwy śmiech; też: śmiech bezmyślny’; *sapnięcie* 129, por. *sapać* pot. ‘głęboko, z trudem odetchnąć przez nos, wydając charakterystyczny odgłos’; *spiączka* 15, pot. ‘długotrwała utrata przytomności spowodowana chorobą lub urazem’; *zadyszka* 41, pot. ‘brak tchu wywołany zmęczeniem lub dużym wysiłkiem’.

W grupie **CZŁOWIEK I INNI LUDZIE** wyróżnić można kilka podgrup:

- **określenia instytucji społecznych:** *drogówka* 234, pot. ‘policja drogowa’; *krawężnik* 156, 210, lekcew. ‘policjant patrolujący pieszo ulice’; *pies* 244, pot. ‘rodzaj wyzwiska’ też ‘policjant’;
- **określenia pracy:** *harówka* 186, pot. ‘ciężka, wyczerpująca praca’; *robota* 68, pot. ‘praca jako źródło zarobku’;
- **określenia nauki:** *fiza* 9, por. *fizyka* pot. ‘przedmiot szkolny’ (NSJP, 206); *podstawówka* 69, ‘szkoła podstawowa’;
- **określenia rozrywki:** *impreza* 18, 99, 102, pot. ‘zabawa, spotkanie towarzyskie’; *orgietki* 158, pot. ‘frywolna zabawa w małym gronie osób’; *powiedzanka* 115, pot. ‘krótkie dowcipne lub złośliwe powiedzenie’; **grupy osób:** *męty* 10, pot. ‘hołota’; *motłoch* 10, pogard. ‘lud, masy (w odróżnieniu od elity)’; *paczka* 155, pot. ‘grupa zaprzyjaźnionych ludzi’, PWN; *zgraja* 314, pot. ‘gromada, tłum, wielka liczba osób (odznaczających się cechami ujemnymi)’ też ‘stado, sfera’, (PSJP, 1264);
- **określenia działań negatywnych:** *machlojki* 176, pot. ‘nieuczciwe działanie w celu osiągnięcia korzyści lub ukrycia czegoś’; *pokazówka* 270, pot. ‘to, co zostało zorganizowane jedynie na pokaz, dla przykładu, często jako ostrzeżenie’; *przekręt* 186, pot. ‘oszustwo lub nadużycie, zwłaszcza finansowe’.

W grupie **CZŁOWIEK I SYTUACJE** znalazły się **określenia sytuacji i zdarzeń** zachodzących w społeczności: *jatka* 206, pot. ‘krwawa bójka’; *nerwówka* 280, pot. ‘nerwowa, gorączkowa atmosfera’; *szwindel* 208, pot. ‘pospolite oszustwo, zwłaszcza w interesach’; *wpadka* 148, 164, 255, pot. ‘ujawnienie się czyjejś konspiracyjnej lub nielegalnej działalności’ lub pot. ‘niespodziewane skompromitowanie się przez ujawnienie popełnionej pomyłki’.

W obrębie środków stylizacyjnych przypisanych grupie – **OTOCZENIE FIZYCZNE CZŁOWIEKA** – wyróżniłam szczegółowe grupy:

- **określenia używek:** *amfa* 9, pot. ‘amfetamina’; *działka* 215, 331, pot. ‘porcja narkotyku’; *hera* 8, środ. ‘heroina’; *koka* 8, 10 pot. ‘kokaina’; *marycha* 8, pot. ‘marihuana’;
- **określenia miejsc i obiektów:** *buda* 101, 102, środ. ‘szkoła’; *chata* 8, 75, pot. ‘czyjeś mieszkanie’; *powiatowa dziura* 36, pot. ‘mała miejscowość pozbawiona życia i ruchu’; *grajdoł* 123, lekcew. ‘zapadła wieś lub prowincjonalne miasteczko’; *kibel* 104, posp. ‘ubikacja’; *klitka* 142, pot. ‘małe, ciasne pomieszczenie’; *klub* 67, ‘lokal rozrywkowy’; *pierdel* 153, 177, wulg. ‘więzienie’; *podwórko* 73, ‘plac przy domu, ogrodzony lub otoczony zabudowaniami’; *wariatkowo* 279, pot. ‘szpital dla umysłowo chorych’, PWN;
- **określenia pieniędzy:** *forsa* 201, pot. ‘pieniądze’; *kasa* 153, pot. ‘pieniądze, gotówka’; *łapówka* 39, 153, 154, ‘pieniądze lub prezent dane w celu przekupienia kogoś’; *pensyjka* 87, ‘stała płaca za określony okres pracy’;
- **określenia środków lokomocji:** *bryka* 7, 105, ‘potocznie o samochodzie dobrej marki’ (SJPD); *ciężarówka* 26, ‘samochód ciężarowy’; *grat* 338, lek-

- cew. ‘stary lub często psujący się pojazd’; *terenówka* 56, pot. ‘samochód terenowy’;
- **określenia prasy:** *brukowiec* 75, pot. ‘czasopismo podające wiadomości mało ważne, sensacyjne i nie zawsze prawdziwe’;
 - **określenia przedmiotów:** *fajeczka* 331, pot. ‘papieros’; *gary* 127, pogard. ‘prace domowe, zwłaszcza gotowanie posiłków’, PWN; *glany* 119, 142, pot. ‘wysoki, sznurowany but o wojskowym kroju, na grubej podeszwie’; *gnat* 8, 293, pot. ‘rewolwer, pistolet’; *grat* 355, ‘stary lub zniszczony mebel albo sprzęt domowy’; *komórka* 27, 99, pot. ‘telefon komórkowy’ (NSJP, 343); *laszek* 132, pot. ‘strój kobiety’; *pet* 265, pot. ‘niedopałek papierosa’; *pluskwa* 164, 261, pot. ‘niewielkie, płaskie urządzenie do podsłuchu’; *podróbka* 58, pot. ‘rzecz podrobiona, naśladowująca inną rzecz’;
 - **inne:** *ksywka* 326, pot. ‘pseudonim, zawołanie, przezwisko, zwykle w gwaraże przestępczej’, lub pot. ‘gwara przestępcza’; *pierdoły* 214, posp. ‘głupstwa, bzdury’; *potworność* 255, ‘cecha tego, co potworne, przerażające, straszne; brzydota, ohyda, okropność’ lub ‘zjawiska, postęпки złe, odrażające, straszne’, (PSJP, 738); *rzygowiny* 100, posp. ‘wymiociny’; *szlaban* 54, 155, pot. ‘zakaz robienia czegoś, np. wychodzenia z domu’.

Pokaźny zbiór słownikowych środków stylizacyjnych stanowią leksemy czasownikowe, związane z **PORUSZANIEM SIĘ**: *dopaść* 91, pot. ‘schwytać coś lub kogoś, dotrzeć do tego, kogo długo, usilnie się szukało’; *latać* 75, pot. ‘udawać się gdzieś pośpiesznie lub chodzić gdzieś często’; *leźć* 259, pot. ‘iść wolno, z trudem’, ‘wspinać się, wdrapywać się’, ‘iść gdzieś bez potrzeby’; *nawiać* 9, pot. ‘uciec’; *pchać się* 253, pot. ‘tłoczyć się, torować sobie drogę w tłumie, potrącając ludzi’; *przyczaić się* 259, pot. ‘ukryć się, czyhając na kogoś; też: ukryć się, by uniknąć jakiegoś niebezpieczeństwa’; *spadać* 101, pot. ‘wychodzić skądś szybko lub uciekać’; *spierdalać* 172, zob. *spieprzyć* posp. ‘oddalić się skądś bardzo szybko’; *taszczyć* 294, pot. ‘nieść, ciągnąć z trudem coś, rzadziej kogoś, ciężkiego lub coś niewygodnego’; *wlec* 348, pot. ‘prowadzić, nieść, wieźć za sobą kogoś lub coś niepotrzebnego, niewygodnego’; *wiercić się* 319, pot. ‘poruszać się niespokojnie, nie mogąc usiedzieć ani ustać w miejscu’; *wpaść* 200, 241, pot. ‘przybyć gdzieś lub do kogoś na krótko’; *wparować* 283, pot. ‘wejść gdzieś szybko, energicznie’; *zmyć się* 256, pot. ‘szybko odejść skądś’; *zjeżdżać* 174, pot. ‘uciekać, wynosić się skądś’; **PROCESAMI PSYCHICZNYMI:** *glówkować* 106, pot. ‘intensywnie myśleć’; *rozkleić się* 234, pot. ‘poddać się wzruszeniu, słabości’; *wariować* 95, pot. ‘zachowywać się nieobliczalnie’; *zala-pać* 164, pot. ‘zrozumieć coś’; **MÓWIENIEM:** *belkotać* 21, pot. ‘mówić niewyraźnie, niezrozumiale’; *chlapnąć* 207, pot. ‘powiedzieć coś bez zastanowienia’; *chrzanić* 334, posp. ‘mówić głupstwa’; *gadać* 264, pot. ‘mówić, rozmawiać, opowiadać’; *ględzić* 147, lekcew. ‘mówić rozwlekłe, nudnie, bez sensu’; *huknąć* 205, pot. ‘krzyknąć na kogoś’; *mamrotać* 174, pot. ‘mówić cicho i niewyraźnie’; *rozgadać się* 265, pot. ‘zacząć mówić bez umiaru’; *wymamrotać* 172, pot. ‘po-

wiedzieć coś cicho, niewyraźnie'; **PIJAŃSTWEM**: *chlapnąć* 214, pot. 'wypić, zwłaszcza wódkę'; *golnąć* 64, pot. 'wypić porcję alkoholu'; *łyknąć* 48, pot. 'wypić alkohol'; **ZACHOWANIAMI SEKSUALNYMI**: *dobrać się* 253, pot. 'wykorzystać kogoś seksualnie'; *lepić się (do kogo)* 198, pot. 'przytulać'; *pieprzyć się* 11, 336, wulg. 'mieć stosunek płciowy'; *poderwać* 104, 169, pot. 'zalecając się, zdobyć czyjeś względy, zwykle osoby przeciwnej płci'; *przelecieć* 336, posp. 'o mężczyźnie: odbyć stosunek seksualny'; *puszczać się* 11, pogard. 'o kobiecie: odbyć stosunek z przypadkowo poznanym mężczyzną'; *rwać* 76, pot. 'uwodzić, podrywać'; *ruchać* 293, wulg. 'o mężczyźnie: odbywać stosunek seksualny'; *zaliczać* 74, 76, pot. 'odbyć stosunek seksualny'; **CZYNNOŚCIAMI FIZJOLOGICZNYMI**: *chrapać* 151, pot. 'zasnąć'; *kimać* 150, pot. 'drzemać'; *lać* 106, wulg. 'oddawać moc'; *sikać* 184, pot. 'oddać moc'; *rechotać* 244, pot. 'śmiać się chrapliwie lub bezmyślnie'; *rzygać* 11, posp. 'zwymiotować'; *siorbnać* 168, pot. 'pijąc coś lub jedząc półpłynną potrawę, wydać odgłos podobny do mlaśnięcia'; *zesrać się* 162, wulg. 'wypróżnić się'; *zeszczać się* 290, wulg. 'oddać moc'; *zsikać się* 31, pot. 'mimowolnie oddać moc'; **NIEWŁAŚCIWYM ZACHOWANIEM**: *ciskać się* 194, pot. 'wybuchać gniewem, miotać się w złości'; *czepić się* 126, pot. 'starać się coś zachować, ocalić'; *ćpać* 215, pot. 'brać narkotyki'; *kręcić* 88, pot. 'kłamać, oszukiwać'; *nabrać* 244, pot. 'oszukać lub wykorzystać kogoś'; *nakopać* 260, posp. 'zbić kogoś'; *napuścić* 202, pot. 'zbuntować kogoś przeciw komuś'; *olewać* 116, posp. 'zlekceważyć kogoś lub coś'; *opieprzyć* 202, posp. 'zwymyślać kogoś'; *podskoczyć* 243, pot. 'ostro wystąpić przeciwko komuś, czemuś'; *podwędzić* 291, pot. 'ukraść'; *przyczepić się* 18, pot. 'narzucić komuś swoje towarzystwo'; *rozwalić* 145, pot. 'zabić przy użyciu broni palnej'; *spieprzyć* 117, posp. 'zrobić coś złe, byle jak lub nieudolnie'; *ściemniać* 7, pot. 'kłamać lub zmyślać'; *tepić* 46, pot. 'złośliwie szkodzić komuś'; *ucapić* 259, pot. 'chwycić mocno kogoś albo coś'; *udupić* 264, wulg. 'pozbawić kogoś możliwości działania lub skutecznie zaszkodzić komuś'; *ujaić* 215, pot. 'postawić kogoś w trudnej lub przykłej sytuacji'; *umoczyć* 314, pot. 'nie załatwić czegoś pomyślnie lub zrobić coś złe'; *usadzić* 165, pot. 'zmuszać kogoś do przestrzegania dyscypliny'; *uziemić* 265, pot. 'uniemożliwić lub znacznie ograniczyć komuś swobodne działanie'; *wpakować się* 247, pot. 'stworzyć sobie trudną sytuację'; *wpaść* 156, pot. 'zostać przyłapanym na popełnianiu zabronionego czynu, zwłaszcza: zostać zdekonspirowanym'; *wydebić* 198, pot. 'wymusić coś od kogoś, na kimś naleganiem, prośbami'; *wykończyć* 311, pot. 'zniszczyć kogoś'; *wytresować* 11, pot. 'nauczyć kogoś właściwego zachowania się, posłuszeństwa'; *załatwić* 9, pot. 'pozbawić kogoś możliwości działania lub zabić'; *zgnoić* 269, pot. 'zniszczyć kogoś psychicznie, moralnie lub fizycznie'.

Wyróżnione powyżej grupy semantyczne należą do grupy kolokwializmów najbogatszej ilościowo. Pozwala to na próbę rekonstrukcji językowego obrazu świata bohaterów powieści kryminalnej, który koncentruje się wokół czynności budzących emocje, zwykle negatywne, i sytuacji podobnego typu.

Typ środków stylizacyjnych stanowią przymiotniki, głównie o charakterze wartościującym, np.: *cholerny* 79, pot. ‘bardzo zły’ też ‘wielki, niezwykły’; *durny* 79, 117, pot. ‘pozbawiony rozsądku’, ‘niemający sensu’; *pieprzony*, 21, 36, 40 334, wulg. (SJPD); *przeklęty* pot. ‘trudny do zniesienia, okropny’; *skonany* 277, pot. ‘bardzo zmęczony’; *zasrany* 101, 333, wulg. ‘nic niewart lub budzący niechęć’. Grupę tę uzupełniają takie przymiotniki: *koszmarny* 253 ‘pełen koszmarów, wstrząsający, straszny’; *makabryczny* 35, 37 ‘przerażający, budzący grozę’; *totalny* ‘całkowity, zupełny’; mimo, że notowane bez kwalifikatorów, są nośnikami silnego ładunku emocjonalnego, hiperbolizują ocenę, co jest charakterystyczne dla wypowiedzi potocznych.

Do nazw ekspresywnych, które pełnią funkcję stylizacyjną jako wykładniki różnorodnych emocji, należą typowe dla stylu potocznego formacje – deminutywa i augmentatywa (rzadziej) (Dunaj, Przybylska, Sikora, 1999, 236). Oto wybrane przykłady:

- zdrobnienia: *W dzień po pogrzebie „Wiadomości Fabianowa” umieszczą krótki artykułik, że ze względu na rozmiar naszego rodzinnego dramatu, na czas żałobnych ceremonii część cmentarza, gdzie odbywał się pogrzeb, była chwilowo zamknięta* 243; *Wymyśliła bajeczkę o imprezie w swoim domu* 102; *Tak czy siak, powinien jak najszybciej znaleźć namiar na prywatnego kolekcjonera cennych drobiażdżków z epoki* 53; *Zgadza się: w gazetkach* 283; *Wiedzą, że znam ich grzeszki* 243; *W stosunku do reszty ciekawskich nauczycieli wymyślą kolejną historyjkę* 157; *Kolorek udka rzeczywiście mało zachęcający [...]* 65; *Biegnie do komódki, wyciąga szufladę, a z niej pudeleczek ze swoją biżuterią* 17; *Zęby swoje, czoło bez łysiny, lecz kosteczki powykręcane reumatyzmem* 28; *Łapki mu drżały, jakby nagle zachorował na Parkinsona* 9; *Potem rozesłać do wszystkich możliwych pism i pisemek wydawanych na terenie naszego województwa i umieścić ogłoszenie* 82; [...] *a nawet jeśli wrócisz do chaty po trzech piwkach, nie wzbudzisz swoim oddechem większego zainteresowania płodzicieli* 8; *Proszę teraz szybciućko napisać mi mały protokółik, dołączę go do akt* 206, *To jest taka roślinka, która zakwita już w maju* 118; *No cóż, każdy z nas ma jakieś słabostki* 59; *Oferta dziesięć tysięcy za informację spowoduje lawinę zgłoszeń* 125; *Mam swoje układziki w telewizji* 123; *Inaczej znajdziesz się szybciućko za kratami, a i wyroczek zapadnie szybciućko* 154; – *Nie żałuj, golnij sobie zdrowo – w samochodzie mam odpowiedni zapasik* 265;
- zgrubienia: *Śladzie buciora, a raczej jego podeszwy, jaką sfotografowała, odcisniętą na piersi* 117; *Tak, zgadza się, szanowny grubasie, bez identyfikacji ciała nie odnajdziecie zwyrodnialców* 98; *Poukładaj te swoje papierzyska* 281; *Fragmenty kolejnego trawaska należą do paproci, orlicy pospolitej* 118, *Niech pan zacznie odkładać na wódę* 125.

Zarówno zdrobnienia, jak i zgrubienia posiadają mocne zabarwienie emocjonalne. Dzięki tym derywatom możliwe staje się uzyskanie znaczenia ironicz-

nego i lekceważącego. Na ekspresywne zabarwienie wypowiedzi wpływają także przekleństwa i wulgaryzmy, będące wyrazem silnych, negatywnych emocji nadawcy, np.: *cholera* 58, (*o cholera!* 119, pot. ‘wyzwisko lub przekleństwo’; *kurwa* 176, 318, wulg. ‘przekleństwo’; *kurczę* 120, ‘przekleństwo’; *kurde* 351, euf. ‘rodzaj przekleństwa’.

Zjawiskiem charakterystycznym dla polszczyzny potocznej są zapożyczenia z języka angielskiego, np.: *bingo* 56, *dealerzy* 8, *hobby* 58, *newsy* 219, *okay* 49, 115, *smsy* 101, *spoko* 19, *standard* 246, *super* 19, 101, *supermarket* 266, *the best* 39, 197, *vip* 8. Występują one najczęściej w wypowiedziach młodzieży w wieku gimnazjalnym, co tłumaczyć można modą na anglicyzmy, „wywołaną wysokim wartościowaniem anglosaskiej kultury, popularnością anglojęzycznych piosenek, filmów i seriali, a także dość wysokim współczynnikiem znajomości języka angielskiego wśród młodzieży, pozwalającym na swobodne komunikowanie się, bez ryzyka niezrozumienia” (Kulesza 2010, 18). Ich podstawową funkcją stylizacyjną jest zbliżenie języka bohaterów do odmiany mówionej, determinowanej wiekowo.

W wypowiedziach bohaterów kryminału Ostrowskiej pojawiają się bardzo często związki frazeologiczne. Frazeologizmy są właściwe językowi potocznemu, którym człowiek posługuje się na co dzień w różnych sytuacjach komunikacyjnych. Poprzez stereotypowość, obrazowość i zwięzłość potęgują ekspresywność wypowiedzi postaci, odzwierciedlają stany psychiczne, niekiedy stanowią źródło dowcipu językowego. Ponadto frazeologizmy występujące w spontanicznej, naturalnej mowie wyróżniają się silnym zabarwieniem emocjonalnym oraz posiadają zdolność do ujmowania treści w sposób hiperboliczny, a w tekstach literackich oddają plastyczność opisów (Suska 2012, 153–154).

W zgromadzonym materiale można wskazać związki frazeologiczne w formie kanonicznej, jak i innowacyjnej⁸. Frazeologizmy przywołane w wersji normatywnej najliczniej poświadczone zostały przez:

- **wyrażenia:** *sfińgowanie tych nazwisk to male piwo* 138, posp. ‘nic ważnego, problem łatwy do rozwiązania’ (WSFJP, 533); *I uruchomi swoje szare komórki* 48, ‘mózg, rozum’ (WSFJP, 311); *poruszali się na pewniaka* 8, posp. ‘bez wahania, śmiało’ (WSFJP, 520); *wyobraźnia pracuje na najwyższych obrotach* 33, posp. wzmoc. ‘bardzo szybko, intensywnie, maksymalnie wykorzystując siły, środki, możliwości’ (WSFJP, 466); *poczuł się niczym słoń w składzie porcelany* 58, lekcew. ‘osoba nieporadna, niezgrabna, zachowu-

⁸ Znaczenia związków frazeologicznych podawane są za: *Wielki słownik frazeologiczny on-line*, <http://www.frazeologia.pl/> [stan z 25.10.2015]. Znaczenia podawane za innymi źródłami, tj. *Wielkim słownikiem frazeologicznym języka polskiego* pod red. Muldnera-Nieckowskiego (skrót: WSFJP) oraz *Wielkim słownikiem frazeologicznym PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz (skrót: WSF PWN), *Słownikiem frazeologicznym języka polskiego* aut. D. Podlaskiej, M. Świątek-Brzezińskiej (skrót: SFJP) – będą sygnalizowane. Cyfra oznacza numer strony w słowniku.

- jąca się niezręcznie' (WSFJP, 714); *takie wiadomości rozchodzą się z szybkością błyskawicy* 200, 'bardzo szybko' (WSFJP, 75); *Rozejrzył się, skrzywił się z niesmakiem* 206, euf. 'ze wstrętem, odrazą, oburzeniem, uczuciem niechęci' (WSFJP, 449); *Słuchajcie, detektywi z Bożej Łaski – grzmi swoim tubalnym głosem* 213, iron. 'amator, mało zdolny, bez talentu' (WSFJP, 367); *Zapewne ćpają na potęgę* 215, 'w dużych ilościach, w dużym stopniu, bardzo intensywnie, bardzo mocno' (SFJP SS, 731);
- **zwroty:** *Z tego, co usłyszałem, oni idą na całość* 211, pot. 'postępuje zdecydowanie, odważnie; stawia wszystko na jedną kartę; gra o wszystko, nie licząc się z możliwymi stratami'; *Świeżo upieczony facecik po studiach* 9, posp. 'nowicjusz, adept' (WSFJP, 843); *Poczekam cierpliwie, aż pan wróci do równowagi* 48, 'ponownie zaczyna być w stanie równowagi, znowu staje się stabilny, spokojny; stabilnie, spokojnie' (WSFJP, 674); *Inaczej puszczę pana z torbami* 125, 'pozbawić kogoś majątku, doprowadzić kogoś do bankructwa, ruiny finansowej' (WSFJP, 813); *Zmienia front* 41, 'zmieniać poglądy, zdanie, linię postępowania, stosunek do kogoś' (WSFJP, 506); *Gdyby prokurator, który tak kocha media, ogłosił wszem i wobec, iż taki dowód posiada, spłoszyłby sprawców* 53, posp. a. żart. 'podawać do publicznej wiadomości, powiadamiać wszystkich' (WSFJP, 480); *Potem gdzieś w pobliskim lasku szybki seks i po ptakach* 76, posp. 'skończyło się, już po wszystkim, za późno' (WSFJP, 619); [...] *bardzo przypada mu do gustu* 40, 'ktoś, coś podoba się komuś';
 - **frazy:** *Sugeruję tylko, że co dwie głowy, to nie jedna* 68, przysł. 'dwie osoby lepiej sobie dadzą radę z jakimś problemem niż jedna'; *Nie chwal dnia przed zachodem słońca* 209, 'przestroga przed tym, by nie cieszyć się z czegoś zbyt wcześnie, bo może doznać zawodu' (WSF PWN, 40);
- Funkcję stylizacyjną pełnią ponadto różnego typu innowacje frazeologiczne⁹. Odświeżeniu utartych związków służy **wymiana** jednego lub kilku członów i zastąpienie go nowym, np.: [...] *znany jest ogólnie ze swoich wybujałych ambicji* 51, *wygórowane ambicje*, 'nadmierne oczekiwania; przesadne poczucie godności osobistej, dumy, pychy; zbyt wysoka ocena swojej osoby' (WSFJP, 41); [...] *nie pozostawiając Damianowi złudzeń* 45, *pozbawiać kogoś złudzeń*, 'uświadamiać komuś prawdę, realia' (WSFJP, 945); *Wszystkie nitki prowadzą do Fabianowa* 130, *Wszystkie drogi prowadzą do Rzymu*, 'różnymi sposobami można dojść do tego samego rozwiązania, celu' (WSF PWN, 82); *Oczywiście, nie udowodni jej współudziału w zabójstwie, ale za to może narobić wokół niej wiele smrodu* [...] 268, *robić (dużo, wiele) hałasu (wokół czegoś, w jakiejś*

⁹ Odwołuję się do klasyfikacji innowacji frazeologicznych Stanisława Bąby, opartej na sposobie naruszenia normy przez twórcę tekstu, i wyróżniam innowacje: uzupełniające, rozszerzające, modyfikujące (a w obrębie tych ostatnich: skracające, rozwijające, wymieniałające, kontaminujące, regulujące). Termin *innowacja frazeologiczna* rozumiany jest tu jako każde odstępstwo od normy frazeologicznej (Bąba 1989, 5).

sprawie), dzień. iron. ‘wiele o czymś mówić, komentować coś niepotrzebnie; wszczynać dyskusję na jakiś temat; robić awantury w związku z czymś’ (WSFJP, 262); *Wypracowali sobie pozycję w budzie* 9, *wyrabiać sobie pozycję*, ‘zyskiwać coraz większe wpływy, poparcie, znaczenie’ (WSFJP, 578).

W wyżej zaprezentowanych przykładach modyfikacja znanych i utartych związków frazeologicznych jest zabiegiem celowym, indywidualizuje bowiem wypowiedzi bohaterów. Przy czym zmiana wyrazu na inny nie przyczynia się do zniekształcenia treści frazeologizmu.

Innowacje **regulujące** polegają przeważnie na zmianie formy fleksyjnej jednego z wyrazów związku, np.: *Mam nadzieję, że nie spełnią się twoje czarne scenariusze* 145, *czarny scenariusz*, ‘pesymistyczna, ponura wizja czegoś’ (SFJP, 307); *My tu też łamiemy głowy* 117, *łamać sobie głowę*, ‘intensywnie zastanawiać się, próbować rozwiązać problem, analizować coś’ (SFJP, 119); *Jedynie solidarności koleżeńskiej zawdzięczał, że dotąd nie stanął przed sądem za kilka tak zwanych błędów w sztuce* 198, *błąd* (w sztuce, sztuki), ‘niezgodność z zasadami postępowania w danej dziedzinie’.

Trzeci typ modyfikacji występujący w funkcji stylizacyjnej to innowacje **rozwijające**, które polegają na wprowadzeniu do składu leksykalnego związku wyrazowego nowego komponentu.: *Jak nie kijem drani, to pałką* 283, (*jak*) *nie kijem* (*go*), *to* (*pałką*, *pałą*), pot. wzmoc. ‘jeśli nie w ten sposób, to w inny, ale stanowczo’; *Któryś z techników parsknął krótkim śmiechem* 42, *ktos parska śmiechem*, ‘nagle zaczyna się głośno śmiać’; *Cielski rozłożył bezradnie dłonie* 62, *ktos rozkłada dłonie*, książk. ‘jest bezradny’ (WSF); *Każdemu prawil gładziutki komplementy* 198, *ktos prawi komus komplementy*, przest. im. ‘chwali, mówi pochwały’; *Lisowski pospiesznie wpadnie na trop* 212, *ktos, cos* (*natrafia*, *trafia*, *wpada*) *na trop kogos, czegoś* ‘znajduje wskazówki pozwalające odnaleźć, wysledzić, odkryć kogoś, coś’; *Zresztą – macha lekceważąco ręką – służbę i goryli dobrałem starannie* 243, *machać ręką* (*na kogos, cos*), ‘lekceważyć kogoś, coś, przestawać zwracać uwagę na kogoś, coś’ (WSFJP, 644); *Byłeś dla nich rodziną czarną owcą* 215, (*czarna, parszywa*) *owca*, ‘ktoś kompromitujący społeczność, do której należy i potępiany przez nią; odszczepieniec, wyrzutek’ (WSFJP, 504); *wtrącać nos w nie swoje, bo śledcze sprawy* 41, *ktos* (*wsadza, wścibia, wściubia, wtyka*) *nos w* (*cudze, nie swoje, czyjeś*) *sprawy*, pot. ‘wtrąca się, miesza się do czyichś spraw’ (WSF).

Rozwijanie stałych połączeń frazeologicznych powoduje „częściową modyfikację ich tradycyjnej treści” (Buttler, Kurkowska, Satkiewicz 1987, 223) poprzez uintensywnienie lub osłabienie ich kategoryczności.

Słabszą frekwencją odznaczają się innowacje **kontaminujące**, które polegają na łączeniu dwóch lub trzech związków frazeologicznych o zbliżonej formie i znaczeniu w jeden, np.: *chwiał się jak napity w cztery litery* 9, *ktos pijany w* (*cztery, trzy*) *dupy*, wulg. ‘bardzo pijany’ i *cztery litery*, euf. a. żart. ‘dupa’ (WSFJP, 356); *To jakby początek nici Ariadny* 53, *początek końca*, publ. ‘przy-

czyną albo oznaka porażki, klęski, upadku' i *nić Ariadny*, książk. 'wskazówka, jak wybrnąć z trudnej sytuacji, myśl wiążąca, idea przewodnia, wątek rozważań'; *Oddaję w pana fachowe ręce wszystkie próbki* 206, (*oddawać, przekazywać*) *kogoś, coś w czyjeś ręce*, 'powierzać kogoś, coś komuś, przekazywać komuś pod opiekę' (WSFJP, 645) i *fachowa ręka*, posp. 'fachowiec' (WSFJP, 643).

W obrębie niektórych związków frazeologicznych, które pojawiają się w wypowiedziach dialogowych, występuje więcej zabiegów modyfikacyjnych¹⁰, np.: *Chryste, trzeba nie mieć zupełnie oleju we łbie* 9, *mieć olej w głowie*, 'być rozsądnym, mądrym' (WSFJP, 492) – innowacja wymieniająca i rozwijająca; *Wchodził do pracowni, strzelając dookoła oczkami* 9, *strzelać (oczami, oczyma, okiem) na kogoś, coś*, książk. 'rozglądać się, zerkać, zazw. obserwować ludzi' (WSFJP, 489) – innowacja rozwijająca i regulująca; *Mają w tyłkach przepisy drogowe* 215, *mieć kogo, co w dupie*, 'nie liczyć się z kimś, z czymś, lekceważyć kogoś, coś' (SFJP SS, 194) – innowacja regulująca i wymieniająca.

Poddane różnorodnym modyfikacjom związki frazeologiczne są źródłem dowcipu językowego, wieloznaczności, a więc dają możliwość imitowania spontanicznej, potocznej mowy.

Wyróżniającą się grupę wśród leksyki stanowią **wyrażenia porównawcze**, które wskazują na podobieństwo zachowań ludzkich do symbolicznych oraz stereotypowych właściwości przypisywanych zwierzętom. Ich głównym zadaniem jest ukazanie wad człowieka oraz wyeksponowanie jego negatywnych cech charakteru w sposób konkretny, obrazowy, np.: *Galancik stał się malutki niczym mrówka* 9; *Wesolutki jak szczygielek* 9; *Nakłada na gębę tyle patyny, a żre jak świnią* 10; *Wściekły jak tygrys na polującą ofiarę lub jak myśliwy, któremu uciekła zwierzyna* 72; *Będę jak lis. Silna jak lampart. Okrutna jak wy* 91; [...] *córeczka jest jak białe jagnię* 92; [...] *spila się w cztery dupy i jak świnią obrzygała się po kolana* 100; *Jest dla niej obrzydliwy jak padalec, jak pluskwa, którą musi znosić* 175; *Oczka mu biegły jak dwa spłoszone zajaczki* 205; *Dyplomata z ciebie jak z koziej dupy trąba* 207; *Taka ilość alkoholu to dla mnie pryszcz na słoniu* 214; *Więc czemu wyglądacie jak śnięte karpie?* 293; *Wyglądał jak zabity pies* 209; *Prasa i telewizja są jak sępy* 75.

Przedmiotem opisu w niniejszej pracy były leksyka oraz frazeologia kryminału Ewy Ostrowskiej, którymi pisarka posłużyła się w celu osiągnięcia stylizacji na język potoczny. Autorka opisuje w swojej powieści codzienne problemy, doświadczenia ludzkie, używając do tego celu potocznych środków językowych, takich jak: zgrubienia, zdrobnienia, przymiotniki, porównania oraz związki frazeologiczne (i ich modyfikacje). Słownictwo to w dużej mierze służy wartościowaniu pejoratywnemu, co może wynikać ze specyfiki gatunkowej powieści.

Zabiegi stylizacyjne należy ocenić pozytywnie. Argotyżacja posłużyła autorce przede wszystkim do uwiarygodnienia kreowanej rzeczywistości. Boha-

¹⁰ Stanisław Bąba tego typu zmiany określił mianem innowacji parafrazujących lub mieszanych (Bąba 1989, 49; 1981, 208).

terowie kryminału *Bez wybaczenia* pochodzą z odmiennych środowisk, w związku z czym posługują się różnymi językami, których swoistość ujawnia się właśnie na płaszczyźnie leksykalno-frazeologicznej. Stylizacja potoczna w dużej mierze zaważyła na indywidualizacji językowej postaci, wzbogaciła zaś ośrodków artystycznego wyrazu, a tym samym przyniosła zamierzony efekt.

Porównując słownictwo stosowane przez Ewę Ostrowską ze słownictwem z innych powieści z tego gatunku, na przykład z kryminałem Tomasza Jamrozińskiego *Schodząc ze ścieżki* (Jaros 2014), można zauważyć, że leksyka występująca jako wykładniki stylizacji pochodzi przeważnie ze średniego nurtu języka potocznego, który obfituje we frazeologizmy, bogatą synonimikę oraz liczne neosemantyzmy, wyrazy żargonowymi, zdrobnienia i zgrubienia (Markowski 1992, 27–49). Wyodrębnione leksemy opatrzone są kwalifikatorami: pospolity, potoczny, rzadko wulgarny, wskazującymi na ich barwę ekspresywną.

Bibliografia

- Anusiewicz J., Skawiński J., 1996, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa.
- Bartmiński J., 1981, *Derywacja stylu*, [w:] idem, *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, Lublin, s. 31–54.
- Bartmiński J., 1992, *Styl potoczny*, [w:] J. Anusiewicz, F. Nieckula (red.), *Język a kultura*, t. 5, Wrocław, s. 41–45.
- Bąba S., 1981, *Frazeologiczne innowacje modyfikujące we współczesnej prozie polskiej – próba oceny normatywnej. Tezy referatu*, „Studia Polonistyczne” 9, s. 207–212.
- Bąba S., 1989, *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań.
- Bernacki M., Pawlus M., 1999, *Słownik gatunków literackich*, Bielsko-Biała.
- Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H., 1987, *Kultura języka polskiego*, Warszawa.
- Czachowska J., Szalagan A. (red.), 1999, *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny*, t. 6, Warszawa.
- Doroszewski W., *Słownik języka polskiego*, dostępny online: <http://sjp.pl/Doroszewski> [stan: 10.11.2015].
- Dubisz S., 1977, *Uwagi o dialektyzacji w „Konopielce” Edwarda Redlińskiego*, „Poradnik Językowy” 7, s. 293–304.
- Dubisz S., 1986, *Stylizacja gwarowa w polskiej prozie trzydziestolecia powojennego*, Wrocław.
- Dubisz S., 1996, *O stylizacji językowej*, [w:] D. Ostaszewska, E. Sławkowa (red.), *Język artystyczny*, t. 10, Katowice, s. 11–23.
- Dunaj B., Przybylska R., Sikora K., 1999, *Język na co dzień*, [w:] W. Pisarek (red.), *Polszczyzna 2000. Oredzie o stanie języka na przełomie tysiącleci*, Kraków, s. 227–251.

- Forma M., 2016, *Czy istnieje zbrodnia doskonała? Wątki kryminalistyczne w utworach Ewy Ostrowskiej „Sidła strachu” i „Pamiętaj o Róży”* [w druku].
- Furdal A., 1990, *Językoznawstwo otwarte*, Wrocław – Warszawa.
- Ignatowicz-Skowrońska J., 2000, *Stylizacja na styl potoczny w prozie Marka Nowakowskiego*, Szczecin.
- Jaros V., 2014, *Stylizacja potoczna w powieści kryminalnej Tomasza Jamrożńskiego „Schodząc ze ścieżki”*, dostępne online: http://dlibra.bg.ajd.czyst.pl:8080/Content/2995/J_10_49.pdf [stan z 7.02.2016].
- Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A., 2005, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa.
- Kulesza B., 2010, *Najnowsze anglicyzmy w języku prasy młodzieżowej*, „Kwartalnik Językoznawczy” 3–4, s. 17–29.
- Kurkowska H., Skorupka S., 1964, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa.
- Markowski A., 1992, *Kategoria potoczności w języku i w opisie*, [w:] J. Anusiewicz, F. Nieckula (red.), *Język a kultura*, t. 5, Wrocław, s. 55–59.
- Muldner-Nieckowski P., 2004, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Ostrowska E., 2009, *Bez wybaczenia*, Kraków.
- Podlaska D., Świątek-Brzezińska M., 2006, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Bielsko-Biała.
- Skudrzyk A., Warchała A., 2013 *Język potoczny – dyskurs potoczny*, [w:] E. Malinowska, J. Nocoń, U. Żydek-Bednarczuk (red.), *Style współczesnej polszczyzny. Przewodnik po stylistyce polskiej*, Kraków, s. 36–59.
- Skwarczyńska S., 1970, *Stylizacja i jej miejsce w nauce o literaturze*, [w:] *Wokół teatru i literatury*, Warszawa, s. 9–26.
- Słownik języka polskiego PWN*, online: sjp.pwn.pl [stan z 25.10.2015].
- Sobol E., 1996, *Podręczny słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Sobol E., 2002, *Nowy słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Suska D., 2012, *Z problemów stylizacji językowej w opowiadaniach Marka Hłaski*, Częstochowa.
- Wielki słownik frazeologiczny on-line*, dostępny online: <http://www.frazeologia.pl/> [stan z 25.10.2015].
- Wilkoń A., 1976, *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza*, Kraków.
- Wilkoń A., 1984, *Problemy stylizacji językowej w literaturze*, „Przegląd Humanistyczny” 3, s. 11–29.
- Wilkoń A., 1987, *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Katowice.
- Wojtak M., 1991, *Stylizacja językowa jako jeden z wyznaczników gatunku na przykładzie komedii polskiej do XVIII wieku*, [w:] S. Gajda (red.), *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, Opole.

- Wojtak M., 1994, *Pojęcie stylizacji jako narzędzia opisu utworów literackich*, „Stylistyka” 3, s. 135–142.
- Żabski T., 1997, *Słownik literatury popularnej*, Wrocław.

Wykaz skrótów:

- euf. – eufemizm
indyw. – indywidualizm
książ. – książkowy
lekcew. – lekceważący
obrażl. – obraźliwy
pogard. – pogardliwy
por. – porównaj
posp. – pospolity
pot. – potoczny
przysł. – przysłowie
środ. – środowiskowy
wulg. – wulgarny
wzmoc. – wzmocnienie

The Colloquial Stylization of Detective Novel by Ewa Ostrowska *Bez Wybaczenia* (Lexical Issues)

Summary

The subject of my interest in this article is a lingual stylization at lexical level in the Polish detective novel entitled *Bez wybaczenia* by Ewa Ostrowska (2009). The analysis of the selected text allows to distinguish numerous indicators of lingual colloquialism in the stylistic-lexical layer. The lingual stylization in the novel entitled *Bez wybaczenia* associates with an accumulation of lexemes and phraseology proper for a colloquial style.

The efforts connected with colloquial linguistic stylization stem, to some extent, from genre feature of detective novel designed for mass audience. Pop culture of this prose was the reflection found on the language plane of the discussed work.

The writer describes in her novel everyday problems and human experiences using the colloquial lingual means. These are: thickenings, diminutives, idioms, adjectives, and comparisons.

Keywords: language stylization, colloquial style, detective novel, idiom.

<http://dx.doi.org/10.16926/j.2015.11.13>

Iwona SKRZYPCZYK-GAŁKOWSKA

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Charakteryzacja językowa postaci młodzieżowych w powieści Ludmiły Marjańskiej *Pierwsze śniegi, pierwsze wiosny* (wybrane zagadnienia)

Streszczenie

Przedmiotem mojego zainteresowania jest charakteryzacja językowa postaci młodzieżowych w powieści *Pierwsze śniegi, pierwsze wiosny* L. Marjańskiej. Utwór przedstawia młodzież częstochowską w ostatnim roku międzywojnia oraz w czasie trzech pierwszych lat II wojny światowej. L. Marjańska dokonuje w nim stylizacji języka, która podkreśla przynależność młodzieży do środowiska szkolnego. Język bohaterów stylizowany jest według wzorca współczesnego ogólnonarodowego języka, wzbogaconego o słownictwo grup środowiskowych. Stylizacja językowa spełnia w utworze L. Marjańskiej wiele funkcji: ukonkretnia i uplastycznia świat przedstawiony, podkreśla koloryt środowiska szkolnego i kreuje obraz rzeczywistości z lat 1938–1942.

Słowa kluczowe: Ludmiła Marjańska, stylizacja językowa, charakteryzacja językowa, środowisko szkolne.

Przedmiotem mojego zainteresowania w niniejszym szkicu jest charakteryzacja językowa postaci młodzieżowych w powieści Ludmiły Marjańskiej *Pierwsze śniegi, pierwsze wiosny*¹. Utwór przedstawia młodzież częstochowską w ostatnim roku międzywojnia oraz w czasie trzech pierwszych lat II wojny światowej. Bohaterkami są uczennice 44-osobowej klasy IIIa z Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego oraz ich znajomi z Gimnazjum im. Henryka Sienkiewicza. Do grona gimnazjalistek należą między innymi: Hanka, Maria Biezanówna zwana Misią, Kropka (Kropiwnicka), Renia (Regina) Stolarczykówna, Wiesia, Janka i Lidka. Pojawiają się także postacie drugoplanowe, na przykład: jedyna

¹ Szkic jest częścią opracowania monograficznego prozy Ludmiły Marjańskiej (przygotowywanego jako rozprawa doktorska).

pochodząca ze wsi uczennica – Sabina, Zosia Kalinowska czy Żydówka – Małgosia Kornblumówna. Wśród chłopców – którzy na kartach powieści wypowiadają się stosunkowo rzadko – pierwszoplanową postacią jest Andrzej Bronowiecki, sympatyzujący z jedną z głównych bohatererek – Hanką, oraz Paweł, brat Lidki, czy mały Henio, brat Reni. Akcja rozgrywa się w szkole, na wycieczce klasowej do Warszawy, w domach dziewcząt, w Częstochowie i okolicach.

Pierwsze śniegi... to powieść realistyczna (STL, 422–423)², przedstawiająca życie młodzieży częstochowskiej w określonym czasie historycznym (1938–1942)³. Sposób ukształtowania powieści w warstwie treściowej prowokuje do stawiania pytań badawczych dotyczących między innymi języka utworu, w tym języka jego młodych bohaterów. Posługując się terminologią proponowaną w *Stylistyce polskiej*, można przyjąć, że Marjańska w *Pierwszych śniegach...* dokonuje stylizacji języka, rozumianej jako „świadome wprowadzenie do utworu elementów właściwych mowie określonych środowisk, epok, typów ludzkich, bądź też elementów innego stylu” (Kurkowska, Skorupka 1959, 318). Stosowane przez autorkę zabiegi stylizacyjne mają sprzyjać charakteryzacji językowej⁴ młodych bohaterów powieści, dzięki której „[...] może się uwydatnić społeczne pochodzenie [...] przynależność środowiskowa, narodowa, [...] wykształcenie i umysłowość” (Kurkowska, Skorupka 1959, 343). Zastosowana przez pisarkę charakteryzacja języka ma przede wszystkim podkreślić przynależność młodzieży do środowiska szkolnego. Zabieg ten można analizować w kilku obszarach: w obszarze mowy niezależnej wplecionej w narrację, w odmianie mówionej – w dialogach bohaterów, oraz w odmianie pisanej – w ich listach. Język bohaterów stylizowany jest na wzór języka ogólnego (Klemensiewicz 1953), znajdującego się na pograniczu języka literackiego i potocznego, w który pisarka wplata elementy środowiskowe – gwarę uczniowską (Wilkoń 2000, 87–88, 98).

Stylizacja językowa *Pierwszych śniegów...* spełnia w utworze Marjańskiej wiele funkcji (Cieślakowa 1968, 7–8), wśród których dominuje funkcja ukonkretnienia i uplastycznienia świata przedstawionego, podkreślenia kolorytu środowiska szkolnego, „uwypuklenia autentyzmu utworu” (Wilkoń 1999, 101).

W partiach dialogowych pojawiają się typowe elementy gwary uczniowskiej: *sztama* ‘układ koleżeński’ (s. 44)⁵, *dyrcia* ‘dyrektorka’ (s. 43, 44), *psze pani* (s. 40, 84), *panie psorze* (s. 8, 83), *buda* ‘szkoła’ (s. 42, 45, 100, 193),

² Objaśnienia skrótów umieszczono na końcu artykułu.

³ Szerzej na temat autobiografizmu i elementów historycznych powieści Ludmiły Marjańskiej *Pierwsze śniegi...* piszę w artykule *Wątki autobiograficzne i echa historii w twórczości prozatorskiej Ludmiły Marjańskiej na przykładzie powieści „Pierwsze śniegi, pierwsze wiosny”*, „Irydion. Literatura – Teatr – Kultura” 2015, t. 1, s. 101–124.

⁴ Termin ten często stosowany jest wymiennie z terminem „indywidualizacja”, o czym szerzej pisze H. Cieślakowa 1968.

⁵ Numery stron podane w nawiasach przy cytatach odnoszą się do wydania: L. Marjańska 1985. Przy podawaniu znaczeń przytaczanych przykładów stosuje się skróty tytułów słowników.

czwórą ‘ocena dobra, czwórka’ (s. 130), nauczyć się *na blachę*, czyli nauczyć się ‘bardzo dobrze’ (s. 47), *oblać egzamin* ‘nie zdać egzaminu’, *uniwerek* ‘uniwersytet’ (s. 213), *wkuwać* ‘intensywnie się uczyć’ (s. 269). Warto też wspomnieć o typowych dla uczniowskiego słownika nieoficjalnych nazwach na określenie przedmiotów szkolnych: język niemiecki staje się więc *niemcem* (s. 105), a matematyka – *matką* (s. 222). Występują wyrazy charakterystyczne dla środowiska szkolnego, jak *wagary* (Sierakowska 2003). Gwara młodzieżowa obecna jest ponadto w formułach powitalnych i pożegnalnych, również pisanych, na przykład: *serwus* (s. 92, 108, 227, 240, 270).

W dialogach między młodymi bohaterami *Pierwszych śniegów...* pojawia się również słownictwo potoczne: *gapić się*, *wałówka* (s. 110), *facet* (s. 137), *lecieć* ‘pójść, pobiec’, *wywalić* ‘wywrócić’, *wsiąknąć* ‘zginać, zniknąć’, *fajnie* (s. 234).

Dziewczęta odwołują się do przysłów i powiedzonek: *przyganiał kocioł garnkowi* (s. 29), *Co ma piernik do wiatraka?* (s. 30), *W marcu jak w garncu!* (s. 53), *Parasol noś i przy pogodzie* (s. 221), *bujda na resorach* (s. 119), *Niech mnie gęś kopnie* (s. 102), *raz kozie śmierć!* (s. 236). Występują tu również frazeologizmy: *koń by się uśmieł* (s. 14), *bujac się w kimś*, *buchnąć w mankieta* (s. 117), *objeść się jak bąk* (s. 112), *kopę lat* (s. 269).

W języku młodzieży sporadycznie pojawiają się również wyrazy, które dziś określić trzeba by mianem archaizmów, co potwierdza na przykład używany przez młodych ludzi czasownik *holendrować* na określenie jazdy na łyżwach (SJP, s. 750) lub rzeczownik *provizor* (s. 230) jako nazwa pracownika apteki (SWO, s. 705). Tego typu środki leksykalne, o czym już wyżej wspomniano, budują językowy realizm wypowiedzi czasów przedwojennych.

Do właściwości komunikacji mówionej nawiązują pseudonimy, jakie nadają sobie dziewczęta. Te nieoficjalne antroponimy odzwierciedlają ich charaktery, wygląd lub zainteresowania. I tak Hanka została nazwana *Żurnalistką* z powodu umiejętności pisania wypracowań przypominających artykuły prasowe (ponadto ubierała się „jak z żurnala”), Misia – *Pimpusiem Sadelko* od imienia kota z książki dla dzieci, którą uwielbiała w dzieciństwie, Kropka – *Wicherkiem* od rozwianych zawsze włosów, Renia – *Carmen*, co odpowiadało jej wyglądowi (była ciemnowłosa i ciemnooka), umiejętności gry na pianinie oraz fascynacji operą. Jankę nazwano *Wilejką*, Wiesia z powodu swej nieśmiałości i delikatności została *Szarotką*, a Lidka, która początkowo miała być określona jakąś łacińską nazwą, została *Sherlockiem*, gdyż, zdaniem koleżanek, zawsze posługiwała się metodą dedukcji i miała predyspozycje do zostania naukowcem.

W słowniku gimnazjalistek ważne miejsce zajmują przezwiska nauczycieli (Sierakowska 2003, 196–197). Dobroduszny wychowawca zostaje nazwany *Tomciem* (s. 7 i in.), sroga nauczycielka języka niemieckiego, pani Tokarska – *Tokarzową* lub – od upodobania do futrzanego kołnierza – *Pelzkragen* (s. 9 i in.), a w późniejszej części książki – *Niemrą* (s. 192); nauczycielka gimnastyki to *Kacia* (s. 38), a nauczycielka języka polskiego, pani Strzałeczka – *Strzała* (s. 46).

Młodzi bohaterowie *Pierwszych śniegów...* mają świadomość etykiety językowej, która staje się szczególnie widoczna w scenach kontaktów chłopców z dziewczętami. Obowiązują wówczas grzecznościowe formy: *Czy mogę do koleżanki podejść?* (s. 102), *Koleżanki pozwolą, że się przedstawię* (s. 103), *Droga panno Lidko* (s. 227). Także w rozmowach z profesorami gimnazjalistki starają się wyrażać jak najlepiej, zwracając się do nich: *Pani profesor* (s. 15) lub *Panie profesorze*. Taki rodzaj sygnałów grzecznościowych, obcych polszczyźnie współczesnej młodzieży gimnazjalnej, kojarzonych obecnie z mową pokolenia najstarszego, to celowe zabiegi, które nawiązują do chronologicznego ulokowania powieści. Nieco archaiczna etykieta w wypowiedziach młodych bohaterów *Pierwszych śniegów...* podkreśla tradycyjny charakter ówczesnych zachowań szkolnych.

Sposób wypowiedzania się wpływa na indywidualizację bohaterów. Hanka z łatwością posługuje się językiem niemieckim, na przykład: *Eine richtige Niederlage* (s. 46), oraz formułkami łacińskimi (*Ad rem*, s. 94). Od niechcenia przytacza francuskie powiedzenie: *Partir, c'est mourir un peu* – 'Rozstawać się, to jakby trochę umrzeć' (s. 214). W jej słowniku pojawiają się nazwy postaci literackich, zwłaszcza pochodzące z mitologii, na przykład *Kassandra*, *Adonis* czy *dziwożon* na określenie mitologicznej boginki leśnej (s. 230), które przywołuje stosownie do kontekstu, nie zawsze będąc zrozumianą przez koleżanki. Swobodnie posługuje się wiedzą z zakresu literatury, na przykład cytując dwuwers *Pana Jowialskiego* (s. 256). Stosuje też w większym stopniu niż pozostałe dziewczęta wyszukaną frazeologię, jak choćby *Pójść do Kanossy* (s. 78). Kropka celuje w wiedzy historycznej, stąd w jej wypowiedziach pojawiają się postacie historyczne, takie jak: *Fryderyk Rudobrody* (s. 78), *Stanisław Poniatowski* (s. 83) czy *Piotr Wysocki* (s. 84). Jest zorientowana we współczesnej sytuacji politycznej Polski i to w jej wypowiedziach pada nazwisko Hitlera w kontekście zbliżającej się wojny. Podobnie jak Hanka, potrafi też celnie posługiwać się łaciną, na przykład: *Amor vincit omnia* – 'Miłość wszystko zwycięża' (s. 98). Lidka, najlepsza uczennica, zakochana w profesorze Wawrzykowskim, uczącym łaciny, celuje w powiedzonkach łacińskich, na przykład: *Sed anima magna* – 'Lecz dusza wielka' (s. 61). Z kolei Misia przeważnie operuje językiem potocznym: *Wyłaż, Hanka. Nie ma co ryczeć* (s. 48), chociaż i jej nieobce są łacińskie sentencje (*Ora et labora* – 'Módl się i pracuj', s. 98) oraz wyrażenia z języka angielskiego (*What a shame!* – 'Ale wstyd!', s. 228). W tekście zostaje zacytowany fragment wiersza w języku angielskim, który recytuje Misia (s. 251). Używa ona też określeń typowych dla ludności Pomorza, skąd pochodziła jej rodzina i gdzie spędzała każde wakacje, jak: *lujki* – 'łobuzy' (s. 151), *laczki* – 'ranne pantofle' (s. 151) czy *szneki* – 'drożdżowe bułki polane lukrem' (s. 151) (SGMP, 268, 276, 388–389), oraz przytacza wyrazy: *Kongresowa* oznaczający pogardliwą nazwę osoby mieszkającej na terenie Królestwa Kongresowego (s. 151) i *Pomorzak* jako pogardliwą nazwę osoby zamieszkującej Pomorze

(s. 151). Sabina nie ma zbyt wyszukanego słownictwa, nie zna niektórych wyrazów, którymi posługują się jej koleżanki, na przykład myli *aluzję* z *iluzją* (s. 78). Natomiast opisom postaci Reni, która wyróżnia się spośród innych grą na pianinie, zwykle towarzyszy słownictwo związane z muzyką, a przede wszystkim nazwy utworów muzycznych, na przykład walc z *Casanovy* Różyckiego (s. 92), *Marsz turecki* (s. 238), mazurek Chopina (s. 265).

Bohaterki powieści swobodnie posługują się nazwami o charakterze historycznym i literackim. Wymieniają daty ważnych wydarzeń historycznych, nazwiska postaci historycznych i pisarzy, tytuły dzieł literackich. W rozmowach dziewczęta często posługują się wierszykami, a jedna z nich – Janka – pisze wiersze. Są to na przykład rymowanki mające pomóc w nauce języka obcego: *Erbsen – groch, dziura – Loch, / ławka – Bank, szafa – Schrank* (s. 59). Dziewczęta tłumaczą ich stosowanie naśladowaniem bohaterów *Wspomnień niebieskiego mundurka*, którzy posługiwali się rymowanym wierszykiem podczas nauki języka łacińskiego: *Trzydzieści sześć na – is, / masculini generis; / panis, piscis, crinis, finis...* (s. 56).

Imitowaniu zjawisk polszczyzny mówionej służą graficzne środki, które oddają intonację, sposób artykulacji samogłosek. Doskonałym przykładem jest tu piosenka śpiewana przez jedną z bohaterek – Misię:

Na górze pod palmami
 tańczyły pawiany
 dziki tan.
 Kręcił się dookoła
 świat pijany
 pośród splotów lian. [...]
 Pawiany, pawiany
 au – au – auuu –
 tańczą dziki tan! [...]
 Pawiany, pawiany
 Au – au – auuu!
 Tańczą dziki tan! [...]
 Pawiaaaaany, pawiaaaany! (s. 75–76)

lub

Na tej łąqące
 zelenyyy
 pasą się tam
 jelenyyy
 pasoł je tam
 myśliwocek
 w kamizolce zieleny, zieleny,
 pasoł je tam
 myśliwocek
 w kamizolce zelenyyy (s. 149).

Podobny zabieg oddania w zapisie emocjonalnego sposobu wymowy obserwujemy też w innych wypowiedziach bohaterów, na przykład w wykrzyknikach: *Hurra!* (s. 84) czy *Ratuuuunku!* (s. 113). W wypowiedziach uczennic obecne są ponadto formy onomatopieczne, podkreślające spontaniczność, imitujące mowę. Kiedy Renia gra na fortepianie, udając początkującą pianistkę, zastosowany został zabieg dźwiękonaśladowczy: *trata-ta-ta-ta, trata-ta-ta-ta, trata-ta-ta, ta-ta, ta-ta-ta* (s. 94), a także, gdy jedzie pociąg: *Do do-mu, do do-mu, do do-mu!* (s. 163). Oznaką radości jest okrzyk: *Hip hip-hurra!* (s. 170). Pojawia się także zapis dźwięku towarzyszącego splunięciu: *Tfu, tfu, tfu!* (s. 268).

Warto wspomnieć, że teksty piosenek i pieśni okolicznościowych śpiewanych przez uczennice podczas akademii szkolnej traktować można jako sygnały chronologicznego lokowania utworu. W jednym ze swoich listów z wakacji Hanka cytuje fragment piosenki patriotycznej:

Nikt nam nie zrobi nic,
Nikt nam nie weźmie nic. Bo z nami Śmigły, Śmigły, Śmigły
Rydz! (s. 28)

Dziewczęta swobodnie posługują się tekstami piosenek modnych w okresie międzywojnia, czego przykładem jest *Ninon* w wykonaniu Jana Kiepury czy *Miłość ci wszystko wybaczy* śpiewana przez Hanę Ordonównę i innych, które zostały we fragmentach zacytowane na kartach książki:

Na skraju Alej
mignęłaś mi wśród tłumy
tak jak cień [...]
I to był w życiu mem
pamiętny dzień... (s. 91)

W słowniku gimnazjalistek są także wyrazy nacechowane negatywnie, jak na przykład *Niemra* (s. 130) na określenie nauczycielki niemieckiego czy *ćwok* (s. 29).

O charakterystyce języka młodzieży międzywojennej przedstawionej w powieści można mówić także na podstawie listów dziewcząt z wakacji. Hanka posługuje się w nich poprawną polszczyzną, używa urozmaiconej składni, stosuje zdania wykrzyknikowe i pytania retoryczne. Miejscami jej wypowiedź przybiera formę dialogu z adresatem i wówczas styl nabiera cech języka mówionego. W listach pojawiają się wyrazy, które w dzisiejszym języku nie występują, na przykład *dziumdzia* (s. 137) jako określenie dziewczyny niewybrednej w kontaktach z mężczyznami, czy słowa wyszukane, na przykład *malkontentka* (s. 140). Hanka używa również typowych określeń wskazujących na bliskie relacje łączące ją z Misią – zdrobnień i zgrubień o charakterze pieszczotliwym i przyjacielskim, na przykład: *Całuję Twój pyszczyk, grubasie...* (s. 140).

W części traktującej o wojnie widoczny jest jej wpływ na rodzaj użytego słownictwa – pojawiają się pojedyncze wyrazy i całe zdania w języku niemieckim, a w języku bohaterów występują słowa wynikające z kontekstu sytuacyjno-historycznego. W rozdziale *Kogo brak na liście obecności?* opisane jest stop-

niowe stabilizowanie się sytuacji spowodowanej atakiem Niemiec na Polskę; po zakończeniu kampanii wojennej okupant zezwala na otwarcie szkół i bohaterki rozpoczynają naukę w klasie IVa. W szkole pojawiają się nowi nauczyciele, którzy, podobnie jak przedwojenni, otrzymują przezwiska, na przykład nauczycielka języka niemieckiego zostaje nazwana *Brunhildą* (s. 193). Po wydaniu przez Niemców całkowitego zakazu nauczania dziewczęta podejmują decyzję o organizacji tajnej edukacji. W ich języku zaczyna więc funkcjonować wyrażenie *tajne komplety* na określenie konspiracyjnej nauki *w niewielkich grupach, żeby nie zwrócić uwagi* (s. 218).

W związku z problemami z nauką pojawia się wyrażenie w znaczeniu przekleństwa *do jasnej Francji!* (s. 240) oraz oddający poczucie bezsilności wulgaryzm *cholera* (s. 245). W tekście narracji występuje porównanie: *Hanka kleła jak szewc* (s. 207).

Językowej charakteryzacji młodzieży sprzyja stylizacja w obszarze narracji, do której autorka wprowadza elementy stylu potocznego. Narrator wykazuje bardzo dobrą znajomość środowiska szkolnego, w jakim rozgrywa się akcja utworu.

W opisie przestrzeni związanej ze szkołą, na przykład w opisach każdej lekcji, wyglądu każdej pracowni, używa nazewnictwa właściwego dla szkolnictwa okresu międzywojennego:

Na biologię przychodziło się do specjalnej pracowni, gdzie oprócz stolików i okrągłych stołków dla uczennic, mieściły się oszklone szafy z eksponatami. Czego w nich nie było! Wypchane ptaki i zwierzęta, najrozmaitsze minerały i okazy skalne, zasuszone rośliny i tajemnicze słoje ze spirytusem, w którym pływały jakieś zakonserwowane żyjątka, przyprawiające co bardziej wrażliwe dziewczęta o dreszcz obrzydzenia.

W gablotach pod oknami przyciągały oczy różnobarwne motyle: nie tylko swojskie, znane dobrze admirały, pawie oczka, pазie królowej czy pospolite cytrynki, ale także ogromne motyle południowoamerykańskie o skrzydłach tęczowych, szafirowych, perłowych – prawdziwe klejnoty natury.

Główną atrakcją pracowni stanowił jednak doskonale spreparowany szkielet ludzki, służący liczny­m pokoleniom uczennic do nauki anatomii. Stał w pobliżu wejścia, obok ostatniego stolika tak, że nie sposób go było ominąć (s. 13).

Także w partiach opisowych dotyczących bohaterów pojawiają się wyrazy i wyrażenia związane z obowiązkami szkolnymi, z podstawowym wyposażeniem ucznia: *tornister*, *teczka*, *dziennik*, *dzienniczek* i tym podobne. Niektóre fragmenty wskazują wyraźnie, że akcja toczy się w dawnej szkole:

[...] wyjęła z drewnianego, rozsuwanego piórnika obsadkę z nałożoną już świeżą stalówką „krzyżówką”. Umoczyła pióro w kałamarzu, który czernił się w otworze pośrodku ławki. Kropka też umoczyła pióro i oczywiście zrobiła zaraz kleksa w zeszytcie (s. 10–11).

Komentarz narratorski daje również wyczerpującą informację o planie szkolnym realizowanym przez klasę III a Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego w Częstochowie:

Poniedziałek: polski, polski, biologia, łacina, rysunki.

Wtorek: historia, historia, gimnastyka, geografia, śpiew.

Środa: fizyka, fizyka, religia, matematyka, matematyka.

I tak dalej, i tak dalej (s. 97).

W wypowiedzi jednej z bohatererek pojawia się z kolei cytat z regulaminu szkolnego: „Uczennica, która otrzymała niedostateczne oceny roczne z większości przedmiotów lub nie uzyskała promocji po dwuletnim pobycie w tej samej klasie, traci prawo uczęszczania w następnym roku do tej samej szkoły” (s. 59). Kontrolni szkolnej podlegało także życie pozaszkolne uczennic. Regulowały je zasady sformułowane w tak zwanym *Regulaminie pozaszkolnym*, wydrukowanym na końcu *Dzienniczka Uczennicy*:

Zachowanie młodzieży na ulicach, w parkach i miejscach publicznych powinno być kulturalne i skromne, odpowiadające godności ucznia. Zachowanie się nieprzystojne i hałaśliwe, gromadne wałęsanie się po ulicach czy ogrodach lub skupianie się w bramach, vestibulach czy na dworcach kolejowych jest niedozwolone i powinno się spotkać ze stanowczą reakcją czynników powołanych (s. 21).

Warto zwrócić uwagę na niefunkcjonujący już dzisiaj w polszczyźnie wyraz *vestibul* ‘korytarz’.

W narracji występują też potoczne frazeologizmy, na przykład *trzymać fason* (s. 54), które wnoszą element humoru do opisowej charakterystyki bohaterów. Zabarwienie emocjonalne opisów narracyjnych osiągnięte jest także innymi środkami, na przykład poprzez użycie zdrobnień – w opisie wyglądu Misi Bieżanówny: „Człowiek” był nieduży i okrągłutki... (s. 7.) czy wykorzystanie brzmienia imienia tejże dziewczynki w następującym komentarzu: „Misię” nie chce... (s. 7). Narrator dokonuje charakterystyki bohaterów, przybliżając ich sposób wypowiedzania się, na przykład: „[...] jej odpowiedzi z tego przedmiotu były zająkliwe i niepewne. Często Małgosia przerywała w środku zdania [...]” (s. 15).

Partie narratorskie bardzo wyraźnie określają warunki i sytuacje użycia wypowiedzi bohaterów, w sposób naturalny zapowiadają użycie gwary uczniowskiej oraz elementów czerpanych z polszczyzny potocznej. Naturalnymi komponentami wypowiedzi postaci stają się ponadto środki imitujące wypowiedzi mówione, realizowane głównie w sytuacjach nieoficjalnych, przede wszystkim w relacjach rówieśniczych, jakie występują między uczniami.

Konstruując płaszczyznę językową *Pierwszych śniegów...*, Ludmiła Marjańska wyraźnie korzystała z osobistych doświadczeń i własnego zasobu językowego. Płaszczyzna ta charakteryzuje się bogactwem i odpowiednim do sytuacji doborem słownictwa. Dotyczy ono w szczególności sfer życia młodzieży okresu międzywojnia: szkoły, ze szczególnym uwzględnieniem większości przedmiotów szkolnych (język niemiecki, język polski, biologia, historia, geografia, matematyka, gimnastyka, łacina), zajęć pozalekcyjnych (przerwy między lekcjami, wycieczka) oraz życia pozaszkolnego (pierwsze sympatie, życie rodzinne, rozrywki, zainteresowania). Marjańska charakteryzuje językowo młodzież jako grupę, ale w jej obrębie różnicuje sposoby wypowiedzi niektórych postaci, nada-

jąc im cechy indywidualne, odpowiadające pochodzeniu społecznemu czy poziomowi intelektualnemu. Powoduje tym samym, że język staje się dla młodych bohaterów wyrazem reakcji na otaczający świat. Widoczne zaangażowanie w zdobywanie wiedzy podczas wojny tłumaczy, posługując się sposobem myślenia młodych ludzi: „Szkoła, która przed wojną była dla nich ograniczeniem i przymusem, teraz stała się uosobieniem wolności i radosnej młodości” (s. 255). W ten sposób buduje realistyczny i sugestywny obraz środowiska szkolnego międzywojnia i II wojny światowej.

Podążając za refleksją Zenona Klemensiewicza na temat „języka autorów” (Klemensiewicz 1969, 77), należy stwierdzić, że Ludmiła Marjańska stylizuje język powieści *Pierwsze śniegi...* według wzorca współczesnego ogólnonarodowego języka, wzbogacając go o słownictwo grup środowiskowych. Ich funkcją stylistyczno-artystyczną jest kreacja możliwie najbardziej wiarygodnego obrazu opisywanej rzeczywistości lat 1938–1942.

Wykaz skrótów

- SGMP – Gruchmanowa M., Walczak B. (red), 1999, *Słownik gwary miejskiej miasta Poznania*, Warszawa – Poznań.
SJP – *Słownik języka polskiego*, 1978, t. 1, Warszawa.
STL – Sławiński J. (red), 1989, *Słownik terminów literackich*, Wrocław – Łódź.
SWO – *Słownik wyrazów obcych PWN*, 1991, Warszawa.

Bibliografia

- Cieślakowa H., 1968, *Charakteryzacja językowa postaci w powieści polskiej w latach 1800–1831*, Gdańsk.
Gruchmanowa M., Walczak B. (red.), 1999, *Słownik gwary miejskiej miasta Poznania*, Warszawa – Poznań.
Klemensiewicz Z., 1953, *O różnych odmianach współczesnej polszczyzny. Próba charakterystyki odmian współczesnej polszczyzny z uwzględnieniem przypuszczalnych warunków ich początkowego rozwoju*, Warszawa.
Klemensiewicz Z., 1969, *Ze studiów nad stylem i językiem*, Warszawa.
Kurkowska H., Skorupka S., 1959, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa.
Marjańska L., 1985, *Pierwsze śniegi, pierwsze wiosny*, Warszawa.
Sierakowska K., 2003, *Młodzież gimnazjalna w szkole i w czasie wolnym w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] E. Mazur (red.), *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce, cz. 2: Stulecie XIX i XX*, Warszawa, s. 196.
Sławiński J. (red), 1989, *Słownik terminów literackich*, Wrocław – Łódź.

Słownik języka polskiego, 1978, t. 1, Warszawa.

Słownik wyrazów obcych PWN, 1991, Warszawa.

Wilkoń A., 1999, *Język artystyczny. Studia i szkice*, Katowice.

Wilkoń A., 2000, *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Katowice.

Language Characterization of Young People in the Novel by Ludmiła Marjańska *First snows, First Springs* (Selected Issues)

Summary

The object of my interest of this literary sketch is language characterization of young characters in the novel *First snows, first springs* by L. Marjańska. This work presents young people from Częstochowa in the last year of the interwar period and during the first three years of the World War II. In the novel L. Marjańska makes language stylization which underlines the belonging of the young people to the school environment. The language of characters is styled according to a nationwide pattern of contemporary language material and enriched with vocabulary of environmental groups. Language stylization in *First snows, first springs* performs many functions. First of all, the world becomes more concrete and plastic and the school environment – more colorful. In this way, it can be presented possibly the most believable picture of reality, years 1938–1942.

Keywords: Ludmiła Marjańska, language stylization, language characterization, school environment.

Zasady przygotowywania publikacji

I. Wymagania podstawowe

1. Dokument powinien zostać dostarczony w postaci elektronicznej (d.suska@ajd.czyst.pl), w pliku typu „doc” (program Word).
2. Format: A4 standardowego maszynopisu (marginesy: 25 mm), czcionka Times New Roman, 11 punktów, odstęp 1,5 wiersza.
3. Stopień pisma w materiałach uzupełniających (tabele, przypisy, podpisy) powinien być o 2 punkty mniejszy od stopnia pisma tekstu głównego (9 pkt). Maksymalna szerokość tabeli to 12,5 cm przy układzie pionowym i 18 cm przy układzie poziomym.
4. Imię i nazwisko autora w lewym górnym rogu, poniżej afiliacja; tytuł tekstu wyśrodkowany i wytłuszczony.
5. Przy wykorzystaniu jakichkolwiek materiałów pochodzących z innych publikacji należy stosować się do przepisów wynikających z prawa autorskiego.

II. Tekst główny

1. Akapity należy rozpoczynać wcięciem ustawionym jednakowo dla całego dokumentu (za pomocą linijki górnej bądź w oknie formatowania akapitu).
2. Dokładne **cytaty** wprowadza się za pomocą cudzysłowów „drukarских”. Cytat w cytacie oznacza się cudzysłowem «francuskim». Cudzysłów francuski należy wstawiać z tabeli znaków (polecenie: wstaw symbol). Można też stosować oddzielny akapit o mniejszym stopniu pisma.
3. Omawianą leksykę zapisuje się pochyłą odmianą czcionki (*kursywą*).
4. Odmianą pochyłą (*kursywą*) zapisuje się ponadto: tytuły dzieł drukowanych (*O dobrej i złej polszczyźnie, Kamienie na szaniec*), wtrącenia obcojęzyczne (*a propos, ex lege*), łacińskie nazwy systematyczne (*Corvus corvus*), włoskie terminy muzyczne (*legato*).
5. Partie tekstu można wyróżniać przez **pogrubienie** lub **r o z s t r z e l e n i e**. Nie stosuje się wyróżnienia poprzez podkreślenie. Należy również unikać łączenia **kilku rodzajów** wyróżnień. Wyróżnienia powinny być stosowane jednolicie i konsekwentnie w obrębie danej pracy.

III. Streszczenie, słowa kluczowe

1. Do artykułu należy dołączyć: jego streszczenie w języku polskim i angielskim oraz słowa kluczowe (maksymalnie 5 terminów) w języku polskim i angielskim.
2. Streszczenia w języku polskim i w języku angielskim autor przygotowuje we własnym zakresie. Powinny one stanowić skróconą wersję artykułu. Objętość tekstu każdego z załączonych streszczeń nie powinna przekraczać 200 wyrazów. Nad tekstem streszczeń należy umieścić tytuł artykułu (w przypadku streszczenia w języku angielskim tytuł powinien również być przetłumaczony na język angielski).

IV. Zasady podawania informacji bibliograficznej

1. Należy stosować tzw. harwardzki system informacji bibliograficznej, to znaczy, że w tekście umieszcza się odsyłacze bibliograficzne, na końcu artykułu natomiast – bibliografię.
2. Odsyłacz bibliograficzny w tekście składa się z umieszczonego w nawiasie okrągłym nazwiska autora i daty wydania źródła, np. (Lesz-Duk 2011). W przypadku dokładnych cytatów podaje się też numer strony oddzielony od roku wydania przecinkiem, np. (Jaros 2010, 74).

V. Przykłady opisu bibliograficznego

Tytuły publikacji zwartych oraz artykułów należy formatować kursywą, tytuły czasopism ująć w cudzysłów. Tomy, numery, zeszyty należy zapisywać cyframi arabskimi, roczniki rzymskimi.

1. Monografia

Lesz-Duk M., 2011, *Przymyki wtórne w języku polskim. Stan współczesny i ewolucja*, Częstochowa.

Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H., 1982, *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności leksykalnej*, Warszawa.

2. Artykuł w pracy zbiorowej lub wydawnictwie nieperiodycznym

Michalewski K., 2009, *Język językoznawców*, [w:] M. Steciąg, M. Bugajski (red.), *Norma a komunikacja*, Zielona Góra, s. 315–320.

3. Artykuł w czasopiśmie lub serii wydawniczej

Skorupka S., 1950, *Kompozycja grup frazeologicznych*, „Poradnik Językowy” 4, s. 19–25.

Biniewicz J., 1992, *Potoczny a naukowy obraz świata w tekstach nauk ścisłych*, [w:] J. Anusiewicz, F. Nieckula (red.), „Język a Kultura”, t. 5: *Potoczność w języku i w kulturze*, Wrocław, s. 111–118.

4. Praca zbiorowa

Bizior R., Suska D. (red.), 2012, *Zjawisko nobilitacji i deprecjacji w języku. Słowa i teksty*, Częstochowa.